

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

Часопис ЦИВІЛІСТИКИ

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

Випуск 56

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Харитонов Євген Олегович – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права, Національний університет «Одеська юридична академія»

НАУКОВИЙ РЕДАКТОР, ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Харитонova Олена Іванівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри права інтелектуальної власності і патентної юстиції, Національний університет «Одеська юридична академія»

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР

Некіт Катерина Георгіївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права, Національний університет «Одеська юридична академія»

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Голубєва Нелі Юріївна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу, професор кафедри цивільного права, Національний університет «Одеська юридична академія»

Давидова Ірина Віталівна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права, Національний університет «Одеська юридична академія»

Завальнюк Володимир Васильович – доктор юридичних наук, професор, проректор з навчально-методичної та виховної роботи, Національний університет «Одеська юридична академія»

Ківалов Сергій Васильович – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заслужений юрист України, професор кафедри адміністративного і фінансового права, Національний університет «Одеська юридична академія»

Ківалова Тетяна Сергіївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства, Міжнародний гуманітарний університет

Кізлова Олена Сергіївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного та господарського права й процесу, Міжнародний гуманітарний університет

Колодін Денис Олексійович – кандидат юридичних наук, доцент, декан факультету цивільної та господарської юстиції, Національний університет «Одеська юридична академія»

Харитонova Тетяна Євгенівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри аграрного, земельного та екологічного права, Національний університет «Одеська юридична академія»

Чанишева Аліна Рашидівна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права, Національний університет «Одеська юридична академія»

Чанишева Галія Інсафівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри трудового права та права соціального забезпечення, Національний університет «Одеська юридична академія»

Чобану Геннадій – доктор, професор, Національний науково-дослідний інститут праці та соціального захисту (Бухарест, Румунія)

Рекомендовано до друку Вченою радою Національного університету

«Одеська юридична академія» (протокол № 8 від 16 травня 2025 р.)

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення

StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1414 від 25.04.2024 року (ідентифікатор медіа R30-03881).

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Національний університет «Одеська юридична академія» (Фонтанська дорога, буд. 23, м. Одеса, 65009, адреса електронної пошти: chancellery@onu.edu.ua, тел.: (048) 719-88-01).

Періодичність: 4 рази на рік.

Включений до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України зі спеціальностей D8 Право, D9 Міжнародне право (галузь знань D Бізнес, адміністрування та право):

Наказ Міністерства освіти і науки України. № 409 від 17.03.2020 р.

«Часопис цивілістики» включений до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща).

Офіційний сайт: www.clj.nuoua.od.ua

ЗМІСТ

ПИТАННЯ ТЕОРІЇ..... 5

- Харитонов Євген Олегович,
Харитонova Олена Іванівна*
ЛЮДИНОЦЕНТРИЧНА ЦИВІЛІСТИКА:
ФОРМУВАННЯ ШКОЛИ..... 5
- Задорожний Андрій Миколайович*
«НЕРАЦІОНАЛЬНІ» ПРАВОЧИННИ
З ПОЗИЦІЇ ІНТЕРЕСУ..... 16

ПРАКТИЧНА ЦИВІЛІСТИКА..... 23

- Алексій Руслана Василівна*
ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ
СУРОГАТНОЇ МАТЕРІ (ГЕСТАЦІЙНОЇ
НОСІЙКИ) В УКРАЇНІ..... 23
- Коробцова Наталія Василівна*
«ПРАВО НА ЖИТТЯ» v. «ПРАВО
НА АУТОНОМІЮ ВОЛІ ПАЦІЄНТА»:
АНАЛІЗ ПРАКТИКИ ЄСПЛ..... 30
- Кочіашвілі Альберт Давидович*
НЕПЕРЕДБАЧУВАНІ ОБСТАВИНИ
В ДОГОВІРНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ
В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКОЇ
ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ..... 35
- Перейман В'ячеслав Юрійович*
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ
ПЕРЕХОДУ МАЙНОВИХ ПРАВ
НА НЕРУХОМЕ МАЙНО
ЗА ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИМИ
ДОГОВОРАМИ..... 41
- Резніченко Семен Васильович*
ДОСВІД УНІФІКАЦІЇ ТА ГАРМОНІЗАЦІЇ
РЕГУЛЮВАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ
ДОГОВОРІВ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ
ДЛЯ ДОГОВІРНОГО ПРАВА..... 48
- Ромась Марія Іванівна*
ДО ПИТАННЯ ПРО НОРМАТИВНЕ
РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКУВАННЯ
НАРАХОВАНИХ СУМ ПЕНСІЙ ОСІБ
З ЧИСЛА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ..... 53
- ### ПОРІВНЯЛЬНА ЦИВІЛІСТИКА..... 58
- Давидова Ірина Віталівна,
Токарева Віра Олександрівна*
ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА АВТЕНТИФІКАЦІЯ
ОСОБИ: ВІТЧИЗНЯНИЙ
ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД..... 58

ПРОБЛЕМИ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ТА КОРПОРАТИВНИХ ПРАВ..... 64

- Возняковська Крістіна Анатоліївна,
Глиняна Катерина Михайлівна*
ПРАВОВИЙ СТАТУС
НЕПОВНОЛІТНІХ У СФЕРІ
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ:
ТЕОРІЯ ТА СУДОВА ПРАКТИКА..... 64
- Римарчук Римма Миколаївна*
ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ
ВИКОРИСТАННЯ
ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ
ЩОДО ПОЛІТИКИ
АВТОРСЬКОГО ПРАВА..... 70

ЦИВІЛІСТИКА БЕЗ КОРДОНІВ..... 74

- Євсюков Олександр Феліксівич*
СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА
МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ
В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ..... 74
- Кнапець Микола Вікторович*
РОЛЬ СУДОВИХ ОРГАНІВ
У СТРУКТУРІ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО
МЕХАНІЗМУ РЕГУЛЮВАННЯ
ПРАВОВІДНОСИН ЩОДО ОРЕНДИ
ЗЕМЛІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО
ПРИЗНАЧЕННЯ..... 80
- Сатановська Олена Валентинівна*
ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ
ЖИТЛОВИХ ПРАВ В УКРАЇНІ..... 87
- Цибань Артем Андрійович*
ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ
ТА АДМІНІСТРАТИВНИЙ АСПЕКТ
ОБМЕЖУВАЛЬНИХ ЗАХОДІВ ПРОТИДІЇ
ДОМАШНЬМУ НАСИЛЬСТВУ:
СУЧАСНИЙ СТАН
ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ..... 93
- Черевко Наталія Олександрівна*
РОЗВИТОК ТРУДОВИХ ПРАВ
ТА ЙОГО ВПЛИВ НА НАЦІОНАЛЬНІ
СИСТЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ТРУДОВИХ ВІДНОСИН..... 99

CONTENTS

THEORETICAL ISSUES.....	5	PROBLEMS OF INTELLECTUAL	
<i>Kharitonov Yevhen, Kharitonova Olena</i>		PROPERTY AND CORPORATE RIGHTS.....	64
HUMAN-CENTERED CIVILIZATION:		<i>Vozniakovska Kristina, Hlyniana Kateryna</i>	
FORMATION OF A SCHOOL.....	5	THE LEGAL STATUS OF MINORS	
<i>Zadorozhnyi Andrii</i>		IN THE FIELD OF INTELLECTUAL	
“IRRATIONAL” TRANSACTIONS VIEWED		PROPERTY: THEORY AND JUDICIAL	
FROM THE STANDPOINT OF INTEREST.....	16	PRACTICE.....	64
PRACTICAL CIVIL LAW.....	23	<i>Rymarchuk Rimma</i>	
<i>Aleksii Ruslana</i>		ECONOMIC IMPLICATIONS	
PECULIARITIES OF THE LEGAL STATUS		OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE	
OF A SURROGATE MOTHER		FOR COPYRIGHT POLICY.....	70
(GESTATIONAL CARRIER) IN UKRAINE.....	23	CIVIL LAW WITHOUT BORDERS.....	74
<i>Korobtsova Nataliia</i>		<i>Yevsiukov Alexander</i>	
«RIGHT TO LIFE» V. «RIGHT TO PATIENT		FORENSIC PSYCHOLOGICAL	
AUTONOMY»: ANALYSIS		EXAMINATION OF NON-PECUNIARY	
OF THE PRACTICE OF THE ECHR.....	30	DAMAGE IN CIVIL PROCEEDINGS.....	74
<i>Kochiashvili Albert</i>		<i>Knapets Mykola</i>	
UNFORESEEN CIRCUMSTANCES		THE ROLE OF JUDICIAL AUTHORITIES	
IN CONTRACTUAL LEGAL RELATIONS		IN THE INSTITUTIONAL MECHANISM	
IN THE CONTEXT OF RUSSIAN MILITARY		FOR REGULATING LEGAL	
AGGRESSION.....	35	RELATIONS REGARDING	
<i>Pereiman V'iacheslav</i>		AGRICULTURAL LAND LEASE.....	80
PROBLEMS AND PROSPECTS OF TRANSFER		<i>Satanovska Olena</i>	
OF PROPERTY RIGHTS TO REAL ESTATE		LEGAL MECHANISMS	
UNDER CIVIL LAW CONTRACTS.....	41	FOR THE PROTECTION	
<i>Reznichenko Semen</i>		OF HOUSING RIGHTS IN UKRAINE.....	87
EXPERIENCE IN UNIFICATION		<i>Tsyban Artem</i>	
AND HARMONIZATION OF REGULATION		CIVIL-LEGAL AND ADMINISTRATIVE	
OF CIVIL LAW CONTRACTS IN THE		ASPECTS OF RESTRICTIVE MEASURES	
EUROPEAN UNION FOR CONTRACT LAW....	48	TO COUNTERACTION DOMESTIC	
<i>Romas Mariia</i>		VIOLENCE: CURRENT STATUS	
ON THE ISSUE OF LEGAL REGULATION		AND DEVELOPMENT PROSPECTS.....	93
OF INHERITANCE OF ACCRUED PENSIONS		<i>Cherevko Nataliia</i>	
OF MILITARY PERSONNEL.....	53	THE DEVELOPMENT	
COMPARATIVE CIVIL LAW SCIENCE.....	58	OF LABOR RIGHTS AND ITS IMPACT ON	
<i>Davydova Iryna, Tokareva Vira</i>		NATIONAL SYSTEMS	
IDENTIFICATION AND AUTHENTICATION		OF LEGAL REGULATION	
OF A PERSON: DOMESTIC AND FOREIGN		OF LABOR RELATIONS.....	99
EXPERIENCE.....	58		

ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

УДК 347:340.12:342.7

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v056.2025.1>

Харитонов Євген Олегович,

доктор юридичних наук, професор,

завідувач кафедри цивільного права

Національного університету «Одеська юридична академія»

член-кореспондент НАПрН України

ORCID ID: 0000-0001-5521-0839

Харитонova Олена Іванівна,

доктор юридичних наук, професор,

завідувач кафедри права інтелектуальної власності та патентної юстиції

Національного університету «Одеська юридична академія»

член-кореспондент НАПрН України

ORCID ID: 0000-0002-9681-9605

ЛЮДИНОЦЕНТРИЧНА ЦИВІЛІСТИКА: ФОРМУВАННЯ ШКОЛИ

Актуальність. Питання формування та розвитку наукових правових шкіл в нашій державі привертають усе більше уваги вітчизняних науковців [1, 2], що є цілком природним, оскільки визначення характеру і тенденцій розвитку цивілістики дає можливість більш ефективного використання наукового потенціалу в цій галузі. У зв'язку з такими викликами часу як початок у 2014 році російської інвазії, пандемія коронавірусу 2019–2029 років, повномасштабне російське вторгнення 24 лютого 2022 року, загострилась проблема вивчення /встановлення значення і меж використання публічно-правових заходів у цивільних відносинах, що зумовило зростання інтересу до соціологічного, а згодом і до політологічного методів наукових досліджень. Водночас, згадані надзвичайні ситуації на тлі усе більш послідовної орієнтації України на європейські цінності, цінності відкритого суспільства зумовили також зростання значення антропологічного (людино-центристського) методу у цивілістичних дослідженнях, завданням яких усе більшою мірою стає вивчення співвідношення прав приватної особи та прав людини.

Постановка проблеми. Головним завданням, що, передусім, постає перед правознавцем, який веде наукові пошуки у галузі реалізації та захисту прав приватної особи, є з'ясування понятійного апарату та методології досліджень. Незалежно від об'єкту конкретної наукової розвідки кожен прав-

ник має чітко визначити для себе, що він розуміє під такими термінами, як «приватна особа», «приватне право», «цивільні відносини», «цивільне право», «суб'єктивне право», «інтерес», «цивільно-правові заходи», «метод цивільно-правового регулювання», «цивілістичний підхід», «методологія цивілістичних досліджень», ну і врешті, – що таке «цивілістика», взагалі, та що мається (чи може матися на увазі), коли йдеться про «українську цивілістику», зокрема.

Поняття «цивілістики» має важливе значення, оскільки від його розуміння залежить об'єкт /предмет, напрямки і характер досліджень у тій галузі, яку з певною мірою умовності можна віднести до «цивільного права».

Як зазначалося, у вітчизняному правознавстві цивілістика розглядається з двох позицій: 1) як узагальнююче поняття, що вживається для визначення суспільних відносин цивільно-правового змісту, пов'язаних з цивільним правом, проблемами нормативного регулювання майнових та особистих немайнових прав фізичних і юридичних осіб та практикою цивільних правовідносин (включаючи сімейно-правові, цивільно-процесуальні та приватні міжнародно-правові відносини); 2) як галузь юридичної науки, предметом якої є: норми цивільного права; цивільні правовідносини як юридична форма відповідних суспільних відносин, що регулюються цивільним законодавством; юридичні факти; судова, судово-господар-

ська і адміністративна практика застосування цивільно-правових норм [3, с. 363].

Однак навіть «двопозиційне» трактування терміно-поняття «цивілістика» (попри позірну всеохопність першого із запропонованих його розумінь), не відображає усіх аспектів цього концепту. Як свідчить практика наукових дискусій щодо розвитку правової системи України та напрямків удосконалення її законодавства, терміни «цивілістика», «цивілістичний підхід», «цивілістичне бачення» вживається також для позначення системи поглядів, принципово важливих позицій стосовно кодифікацій тощо [4, 5]. Це дає підстави для використання терміну «цивілістика» у ще одному сенсі – як системи поглядів щодо впорядкування майнових та немайнових відносин за участю приватних осіб з наданням переваги інтересам останніх.

Цивілістика, як наука про цивільне право, є сукупністю систематизованих знань, теорій, підходів, поглядів на цивільне право, як таке.

Структурними елементами цивілістики є: 1) теоретична цивілістика (методологія цивільного права); 2) практична цивілістика (догма цивільного права); 3) історична цивілістика; 4) порівняльна цивілістика. Саме теоретична цивілістика має дати відповіді на питання про методологію взагалі і значення антропологічного (людино-центристського) методу у цивілістичних дослідженнях, зокрема.

Стан дослідження проблеми. Проблемам людиноцентричного підходу останнім часом приділяється все більше уваги. В основному це стосується праць теоретиків права [6, 7, 8, 9, 10, 11], філософів права [12, 13], порівняльного правознавства [14], частково – запровадження даного методу у різні сфери буття: правосуддя [15, 16, 17], державного управління [18], освіти [19, 20] тощо. Стосовно сфери правового регулювання також є наукові розвідки щодо проблеми людиноцентризму [21, 22], загалом, у сфері адміністративного права [23, 24, 25, 26, 27, 28, 29], навіть у сфері приватного права, але вони вкрай нечисленні.

Тому є нагальна необхідність дослідження формування школи людиноцентричної цивілістики або людино-центричної цивілістичної школи.

Метою статті є визначення людиноцентричного підходу, а також проблеми формування людиноцентристської цивілістики.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи, що кваліфікуючими ознаками, які передусім визначають сутність цивілістичної школи (а відтак

можуть бути використані й для її найменування), є об'єкт, предмет та мета дослідження, а також проведення досліджень на особливих/ оригінальних методологічних засадах, що відрізняють її від прийомів, які використовують інші дослідники, запропонуємо найменування **«людино-центрична цивілістична школа»**.

Відтак першим завданням тут є з'ясування чинників використання виразу «людино-центрична» та з'ясування його співвідношення з термінами «антропологічна школа», «антропологічний підхід» «антропоцентричність» тощо (хоча раніше й самі вели мову про «антропологічний підхід» тощо).

Як зазначають дослідники «антропологічного підходу», предметом дослідження в межах юридичної антропології виступає нова галузь знань, що об'єктивує правову ментальність, яка визначається як психічне явище вищого порядку із притаманними йому закономірностями виникнення і розвитку, об'єктивними соціально-психологічними рисами, ознаками, особливими якостями у їх взаємозв'язку і взаємодії, специфічними задачами і функціями у колі явищ і проявів суспільного життя, правової культури. Предмет дослідження виходить за межі власне права і психології. Визначення предмету шляхом чіткого виокремлення явищ, категорій, понять дозволяє пізнати його сутність, зміст і форми, об'єктивно виявити і врахувати відповідну дію на поведінковий код спільноти, на визначення критеріїв соціалізації, оцінку рівня суспільного життя, проаналізувати його вплив на політико-правові процеси, можливості корекції системи цінностей і орієнтирів та подальші перспективи розвитку» [30, с. 5].

«Отже, предметом дослідження стає студіювання правової ментальності, значення якої активізується через наслідки існування в сучасній Україні практики розмаїтого праворозуміння і правового нігілізму.» [30, с. 7]. Іншими словами увага тут зосереджена на «дослідженні феномену правової ментальності, а відтак має сприяти підготовці процесів консолідації нашого дисперсного суспільства, визріванню єдиного праворозуміння, яке є єдиною гарантією нашого стабільного руху у майбутнє, сучасному розумінню проблеми суперечностей ментальних типів» [30, с. 11].

Натомість, «людноцентричність» з правового погляду припускає розуміння людини та прав людини як головної цінності сучасного суспільства, демократичного (відкритого) суспільства, Європейського Співтовариства, передусім [31].

Стаття F (н. н. ст. 6) Договору 1992 р. передбачає, що «Союз поважає основні права особи-

стості, як вони гарантовані Європейською конвенцією захисту прав людини й основних свобод і як вони впливають із загальних конституційних традицій держав-членів, у якості загальних принципів права Співтовариства». Таким чином, в основу загальних принципів права ЄС покладений пріоритет прав особистості, що закріплений у Європейській конвенції, і до того ж впливає з конституційних традицій європейських держав. Ці ж традиції визначають подальший розвиток національного права держав – членів Європейських Співтовариств.

Відтак «європейським правом» можна вважати виражене вербально уявлення, раціональне та емоційне сприйняття людиною права як частини «європейського світу» (європейської цивілізації), у якому існує ця людина, відчуваючи себе його частиною. На підґрунті такого загального розуміння «європейського права» «приватне право» може розглядатися у методологічному сенсі як суспільний підхід до визначення юридичного становища приватної особи у суспільстві, а у суб'єктивному – як правомочності, що належать приватній особі.

Сучасний концепт приватного права у об'єктивному сенсі в основних рисах був сформований наприкінці XIX – на початку XX ст. Потужним каталізатором метаморфоз концепту стали I та II Світові війни, які зумовили перегляд системи традиційних людських цінностей, пов'язаних з конституюванням «суверенітету приватної особи», зростанням ваги забезпечення прав людини. На такому підґрунті були прийняті Загальна декларація прав людини ООН 1948 р., а незабаром і європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., яка враховувала конституційні традиції європейських держав. Власне, остання відобразила головні положення Західного європейського концепту приватного права, які стали також методологічною основою створення приватного права ЄС.

Саме такий підхід має стати основою сучасного розуміння приватного права, котре є концептом європейської цивілізації, маючи своїм методологічним підґрунтям, передусім, лібералізм. Відтак в основу загальних принципів Європейського приватного права (приватного права ЄС), покладений пріоритет прав особистості, закріплений у Європейській конвенції. Ті самі традиції визначають вектор розвитку національного права держав – членів ЄС на тлі зростання питомої ваги морально-аксіологічної складової концепту приватного права, безумовною цінністю якого визнаються права та свободи людини.

Такий підхід є традиційним для «континентальних» правових систем.

Схематично традиційна юриспруденція описує правове регулювання (вплив) як формулювання владних приписів, наступне сприйняття суб'єктами права сенсу цих приписів і наступну свідому реалізацію ними владних приписів у своїй поведінці. У методологічно довершеному лаконічному стилі суть нормативістської концепції сформулював Ганс Кельзен: «Оскільки стосунки між людьми розглядаються як предмет правознавства, вони є об'єктом правового пізнання лише як правові відносини, себто як відносини, що встановлюються через правові норми» [32, с. 86].

Попри популярність такого підходу у нововладців і його достатню ефективність у звичайних умовах, у випадку надзвичайних ситуацій тощо, його ефективність виявляється невисокою внаслідок ігнорування владою бажання і готовності учасників суспільних відносин виконувати приписи недостатньо мотивованих, на їхню думку, норм (тобто, дії антропологічного чинника).

Варто зауважити, що, за визнанням Ганса Кельзена, відстоювана ним позиція Чистого Правознавства протистоїть так званій «егологічній» теорії права, котра вважає предметом правознавства не норми, а людську поведінку [32, с. 7].

Базовим положенням «егологічної» концепції права, сформованої Карлосом Коссіо, є ототожнення свободи і буття дієвого суб'єкта (звідси назва «егологія», похідне від ego). Карлос Коссіо поділяв усі феномени на ті, що є буттям-у-світі, та егологічні. До перших – належить «людське життя, об'єктивоване у матерії» (наприклад, твори мистецтва), друге – «живе і дійсне людське життя». Право – це егологічне явище, тобто виключно акти, дія, або свобода, що стала феноменом, «виявляючи себе». Норма-це лише понятійний інструмент пізнання чинності права. Для діючого суб'єкта критерієм акту свободи, «яка виявляє себе», тобто того, що це «той самий» акт, слугує «екзистенціальне належне», джерело якого – «інтуїтивне самобуття акту», тотожне «само-себе-мислячому» буттю, котре, як програмний комплекс ідей, первісних щодо буття-у-світі, інтегрує налаштованість суб'єкта на щось і відмову від протилежного. Вибір поведінки та оцінка суб'єктом свого акту як правового відбувається у процесі переживання екзистенційного належного у якості «індивідуальної норми поведінки».

Послідовники Карлоса Коссіо розглядають право як вільно обраний регулятор індивідуальної поведінки в межах обмежених можливостей

в інтерсуб'єктивній комунікації. Рамки можливого визначені юридичною нормою як поняттям. Але не норма, а реальна комунікація створює конкретне «живе» право, зміст якого – суб'єктивні права та обов'язки. Звідси впливає різниця між правом і законом: останній дає лише раціональну схему абстрактної поведінки, тоді як право виникає внаслідок екзистенційного переживання ситуації. Закон – судження про можливе право, засноване на абстракції минулої правової реальності; тому він не створює право, а лише «оформляє» його зміст [33].

На нашу думку, у пошуках відповіді на гібридні загрози, необхідності залагодження конфліктів інтересів, супутніх надзвичайним ситуаціям, визначенні юридичних заходів їхнього подолання тощо, егологічний підхід дає гарні орієнтири для вирішення проблеми.

3) такого погляду приватне право, можна розглядати як феномен, що: 1) ґрунтується на визнанні людини (приватної особи) самостійною цінністю: людина визнається не засобом, а метою права; 2) упорядковує відносини між приватними особами, забезпечуючи «суверенітет» кожної; 3) ставить на чільне місце приватний інтерес: акцентує увагу на економічній свободі, вільному самовираженні та рівності товаровиробників, захисті прав власників (у тому числі, від сваволі держави); 4) виходить з можливості вільного волевиявлення приватних суб'єктів при реалізації їхніх прав; 5) на засадах юридичної рівності учасників цивільних відносин, забезпечує ініціативність сторін при встановленні цивільних відносин та вільне волевиявлення суб'єктів при реалізації їхніх прав; 6) припускає широке використання договірної форми регулювання цивільних відносин; 7) містить норми, які «звернені» до суб'єктивного права і забезпечують його захист; 8) характеризується переважанням диспозитивних норм; 9) визначає судовий позов як основний порядок захисту прав та інтересів суб'єктів відносин.

Із урахуванням названих рис можна охарактеризувати приватне право, як концепт, що є сукупністю уявлень, правил і норм, котрі визначають статус людини (приватної особи) і забезпечують захист її прав та інтересів.

Зауважимо, що запропоноване розуміння приватного право не позбавляє необхідності з'ясування питання, наскільки виправданими є побоювання небезпеки невизначеності меж прав приватної особи. У зв'язку з цим, передусім, слід зазначити, що визнання за людиною права вільного вибору варіанту поведінки, яка не

шкодити іншій людині, сама по собі не створює загрози, оскільки поведінка людини є моральною за своєю природою, а моральна поведінка є однією з найбільш жорстких соціобіологічних демаркацій [34, с. 287].

Разом із тим, у тих випадках, коли виникає колізія у сфері прав людини, так само як і при колізії інтересів членів громадянського суспільства, держава вдається до нормативного регулювання поведінки людини, враховуючи при цьому національну ментальність та впливаючи на формування і трансформації правосвідомості у бажаному напрямку. Достатньо надійним підґрунтям приватного права, як сучасного європейського концепту, сутність якого полягає у правовому забезпеченні прав та свобод особистості, є лібералізм.

Спираючись на такий висновок, охарактеризуємо взаємини приватної особи, держави і громадянського суспільства «третьої сили», що існує у демократичній системі.

Погляд з позицій лібералізму зумовлює необхідність врахування особливостей людської складової громадянського суспільства [35, с. 80].

Громадянським суспільством є сукупність недержавних інститутів, організацій та об'єднань, що діють у публічній сфері. Структури громадянського суспільства порівняно із іншими структурними утвореннями є автономними від держави, створені в результаті ініціативи «знизу», а також характеризуються добровільною участю їх членів [36, с. 4].

При цьому йдеться про новий тип людини, який сформувався на підґрунті поділу праці, завдяки його регулятору – ринку [37, с. 11–15]. Ринок детермінує появу модульної людини, а сукупність модульних індивідів утворює громадянське суспільство. Громадянське суспільство, як певне соціальне відображення ринкової системи, «перекодовує» імперативи ринку на формули свободи, а формули свободи – на соціальні імперативи демократії. Принципова відмінність ринку полягає у тому, що він дозволяє подолати сваволю – особисту залежність людини від людини. Людські стосунки, суспільні відносини набувають безособового характеру. Разом із тим, громадянське суспільство є не простим віддзеркаленням ринку, а, швидше, його «ізоморфним відображенням». Бо, як ринок являє собою систему розподілу праці, так і громадянське суспільство постає як система розподілу (розділення) думок, ідей та об'єднань; як на ринку панують вільні «ринкові» ціни, так і в громадянському суспільстві вільно висловлюються думки, утворюються

громадські об'єднання, непідлеглі державі; як ринок живе в умовах мінливих цін, так і в громадянському суспільстві народжуються і вмирають ідеї, змінюється громадська думка, переформатуються об'єднання людей. Так само, як на ринку, у громадянському суспільстві головним важелем узгодження попиту і пропозицій, плюралізму поглядів та позицій, приведення їх у рівновагу, є злагода (суспільний договір) [38, с. 52–55].

Суть феномену громадянського суспільства у тому, що саме тут відбувається усвідомлення ринкових детермінант. Природним є плюралізм ідей, думок, розмаїття політичних, культурологічних, професійних та конфесійних об'єднань, які покликані виявляти і формувати ці ідеї та думки. Не держава нав'язує свої ідеї суспільству, а навпаки, громадянське суспільство висловлює свої вимоги державі. Усі ідеї відображують вимоги ринкової економіки з точки зору інтересів тієї чи іншої групи. Табу накладається тільки на політичні програми, які закликають до насильницького руйнування суспільного ладу. Оскільки кожна людина отримує можливість вибору в межах ринкової парадигми, громадянське суспільство стає сферою духовної і соціальної свободи. Можна говорити про межі цієї свободи, але не підлягає сумніву, що громадянське суспільство створює атмосферу суб'єктивного відчуття свободи у кожного індивіда, відчуття можливості вибору думок, об'єднань, спілок, форм діяльності [38, с. 54–55].

Зауважимо, що держава не керує громадянським суспільством, але, після свого становлення як правової держави, зобов'язана забезпечити умови його функціонування і життєдіяльності [39, с. 66], оскільки принцип пріоритетного функціонування громадянського суспільства стосовно державної влади є характерним для динаміки розвитку сучасної світової цивілізації [40]. (Огляд ознак громадянського суспільства [41]).

Сутнісними ознаками концепту громадянського суспільства на сучасному етапі, є такі основні сфери суспільного життя: публічна сфера (тобто сфера реалізації загального суспільного інтересу, а тому – сфера функціонування публічної влади), економічна сфера (в якій відбувається реалізація суто економічних інтересів і розвиток якої є можливим як за умови наявності громадянського суспільства, так і в умовах його відсутності або слабкості), сімейна сфера і, нарешті, громадська сфера, тобто сфера вільної комунікації членів суспільства з метою реалізації певного спільного інтересу, сфера реалізації свободи [42, с. 265].

Взаємодія держави з громадянським суспільством, правове забезпечення його функціонування головним чином забезпечується через публічне право.

Необхідність втручання держави у регулювання їх внутрішніх відносин виникає тому, що внаслідок розмаїття інтересів людей та їхніх груп громадянське суспільство, як зазначав Гегель, нагадує поле битви, де один приватний інтерес постійно суперечить іншому. Оскільки громадянське суспільство не може самотужки впоратися з цими конфліктами, примирити розрізнені інтереси тощо, воно для досягнення цієї мети формує державу, шляхом встановлення правових зв'язків і відносин, які створюють керуючі структури і визначають процедуру їх діяльності та співпраці. Відтак державна влада повинна створювати оптимальні умови для нормального функціонування громадянського суспільства, охороняти його, сприяти подоланню конфліктних ситуацій. Держава, котра слугує громадянському суспільству, є правова держава [43, с. 63], а основою їхніх стосунків – «людно-центристська» ідеологія [44]. Часом ці стосунки характеризуються у метафоричному стилі: «Демократична державна влада – це «нічний вартовий» у будівлі «особи, що самовдосконалюється». Вона – дієвий і активний посібник свободи, фізичної та духовної краси людини» [45, с. 11].

Зазначене стосується як забезпечення прав та свобод людини, так і функціонування ринку, без якого неможливе ні громадянське суспільство, ні приватне право.

Держава стосовно усіх зазначених концептів виконує функцію регулятора «за запитанням», а перелічені концепти є корелятами, що доповнюють одне одного у демократичному суспільстві, опосередковуючи сфери суспільно-політичну (громадянське суспільство), економічну (ринок), юридичну (приватне право).

Досвід України останніх років свідчить, що ефективне громадянське суспільство не завжди потребує чітких інституціоналізованих форм, оскільки поряд із такими формальними його інституціями як громадські об'єднання та інші, ключове значення у процесах державотворення відграють інші менш формалізовані форми суспільної організації – волонтерські рухи, благодійні ініціативи та інші специфічні практики громадськості. Саме тому, окрім формальної інституційної структури, категорія громадянського суспільства повинна охоплювати додаткові форми соціальної організації, які спрямовані на задоволення колективних (суспільних) інтересів [36, с. 11].

Центральною постаттю в усіх зазначених сферах є людина, котра виступає як приватна особа – індивідуально або у об'єднаннях приватних осіб. При цьому людина є також центральною постаттю серед суб'єктів цивільних відносин, що вимагає приділення їй належної уваги у Цивільних кодексах приватно-правового типу.

Слід зазначити, що Європейське приватне право, як таке, починалося фактично з вирішення питань правового статусу особи. Потім на цьому підґрунті формувалася система майнових відносин, речових прав, договорів приватного права тощо. Принагідно згадаємо, що західні спеціалісти радили пострадянським країнам, аби вони, створюючи нові цивільні кодекси, враховували неможливість одразу вийти на рівень приватноправових конструкцій, який існує у західних країнах, а просуватись до цього рівня поступово [46]. Думаємо, що вони мали на увазі й необхідність поступового «осучаснення» підходів до визначення правового статусу людини – учасника цивільних відносин, як створення підґрунтя для перетворень у галузі регулювання торгового обігу.

На жаль, вирішити це питання поки що не вдалося, що зумовлює нагальну необхідність вирішення його у процесі рекодифікації. Думаємо, що доцільно зробити це у вигляді вміщення у Цивільному кодексі після книги Першої «Загальні положення» книги Другої «Людина як приватна особа» або ж «Людина як учасник цивільних відносин». На доцільність зміни термінології раніше звертала увагу З.В. Ромовська [47, с. 234–237]

У такому контексті згадаємо тут, що найбільш давньою з відомих систем архітекtonіки цивільного права є інституційна система, за якою структурно вибудовувалося право у Стародавньому Римі. Суть її в тому, що норми групуються за ознаками однорідності відносин, які регулюються, у інститути, котрі розташовують затим у логічній послідовності. Гай зазначав, що усе право, яким ми користуємося, стосується або осіб, або речей, або позовів (Гай. I. 1.8). Отже можна припустити, що норми права публічного (оскільки йдеться про «усе право») також розглядалися як такі, що стосуються осіб (суб'єктів права), речей (як найважливішого виду об'єктів права) і позовів (засобів захисту суб'єктивних прав, котрі використовуються за ініціативою зацікавлених осіб). Особисті немайнові права також були предметом правового регулювання, але розглядалися вони не як об'єкти права, а як елемент правового статусу особи (у тому числі – статусу громадян Риму,

як суб'єктів публічного права). Крім того, акціо (позовний захист) міг слугувати засобом захисту прав та інтересів не лише окремих громадян, але й держави, котра у випадку розгляду карної справи виступає як виразник публічних інтересів. З часом «інституційна система» стала характеристикою структури приватного права, яка передбачала існування чотирьох частин: 1) Становище особи. 2) Речі (об'єкти прав). 3) Договори та інші юридичні дії. 4) Захист суб'єктивних прав. Судочинство.

Практично у такому вигляді інституційна система використовувалася й пізніше з тієї відмінністю, що засади захисту цивільних прав визначаються поміж загальних засад цивільного законодавства (Цивільних кодексів), а порядок захисту цивільних прав та судочинства є предметом окремого цивільного процесуального права.

Оскільки інституційна Кодексів не давала змоги встановити точно взаємозв'язок і взаємодію норм, зусиллями середньовічних «гослаторів» та «постгослаторів» набула поширення пандектна система, де цивільне право поділяється на: 1. Загальні положення; 2. Речове право; 3. Зобов'язальне право; 4. Спадкове право; 5. Сімейне право.

Перевагами пандектної системи є виокремлення загальної частини, що дозволяє уникати повторювань при характеристиці окремих інститутів. Разом із тим, на відміну від інституційної системи, визначення цивільно-правового становища особи тут відступає на другий план, що не відповідає сучасним тенденціям розуміння значення приватної особи.

Система цивільного права України тяжіє до пандектної з тими відмінностями, що до неї вітчизняні цивілісти відносять права інтелектуальної власності, а сімейне право багатьма характеризується як самостійна галузь права [48, с. 5–22; 49, с. 3–16; 50, с. 20–22].

Варто згадати, що у вітчизняній цивілістиці висловлювалася пропозиція удосконалити ЦК України шляхом його «пандектизації». Її прихильники пропонують «відібрати у німців пальму першості» і перевершити створене ними «цивільне укладення» (мається на увазі ЦК Німеччини). Підґрунтям цієї позиції є переконання у досконалості пандектної системи. Саме пандектна «Загальна частина», на думку І. Дахно, забезпечила німецькому Кодексу юридичне довголіття. Тому «Цивільний кодекс України має бути лише пандектним. Взяти у давньоримського юриста Гая ланцюжок особи—речі—дії і пандекти нанизувати на лан-

цюжок так, як шашлики нанижуються на шампури. Чим більшої кількості гілок права стосується пандекта, тим краще. З чинного ЦК можна запозичити чимало пандект. ... якщо хочемо відібрати у німців пальму першості в цивільній кодифікації, то цю лінію слід обов'язково переткнути. А це означає створення красивого й елегантного, повністю пандектного Цивільного кодексу України» [51].

Проте, як зазначалося, пандектна система (структура), попри переваги, має й низку істотних недоліків, найбільшим з яких є «нівелювання» значення приватної особи.

Думаємо, що зараз нашій державі у процесі оновлення цивільного законодавства, доцільно орієнтуватися не на зразки пандектної (точніше, «оновленої пандектної») системи / структури, а врахувати необхідність зміни акцентів у цивільно-правовому регулюванні, зроблених модерною Європою

В умовах зростання питомої ваги людської складової феномену права [52, с. 14], подальшого зростання уваги до захисту прав людини та потреб приватної особи особливої ваги набуває чітке визначення меж приватних та публічних інтересів, простір існування котрих умовно можна позначити як дихотомія «приватне право – публічне право».

Започаткована Ульпіаном дидактична мета розрізнення «приватного» та «публічного» у праві та законодавстві зберігається й досі [53].

Однак проблема з'ясування сутності феномену «приватне право» ускладнюється тим, що у вітчизняному правознавстві традиційно переважає «нормативний» підхід, при якому право розуміється як сукупність загальнообов'язкових норм. Це зумовлювало (і нерідко зумовлює й зараз) розгляд приватного права, як галузі права, отождолення права приватного і права цивільного тощо.

Вихід з цієї ситуації вбачається у проведенні досліджень у приватно-правовій сфері за допомогою концептного підходу, який дає можливість розглядати феномен «приватне право» як виражені вербально ідеї, уявлення, відчуття, що відображають сприйняття людиною феноменів, котрі стосуються встановлення і забезпечення реалізації прав приватної особи.

Концептний підхід дозволяє з'ясувати сутність і значення права та приватного права і за своєю сутністю є антитезою вузькому нормативістському розумінню права. Це є його суттєвою перевагою.

Висновки. Центальною постаттю в усіх сферах буття є людина, котра виступає як приватна

особа – індивідуально або у об'єднаннях приватних осіб. При цьому людина є також центральною постаттю серед суб'єктів цивільних відносин, що вимагає приділення їй належної уваги у Цивільних кодексах приватно-правового типу. А отже, необхідним є акцентування уваги у цивілістичних дослідженнях на людиноцентризмі як методологічному прийомі. «Людиноцентричність» з правового погляду припускає розуміння людини та прав людини як головної цінності сучасного суспільства, демократичного (відкритого) суспільства, Європейського Співтовариства, передусім. «Європейським правом» можна вважати виражене вербально уявлення, раціональне та емоційне сприйняття людиною права як частини «європейського світу» (європейської цивілізації), у якому існує ця людина, відчуваючи себе його часткою. На підґрунті такого загального розуміння «європейського права» «приватне право» може розглядатися у методологічному сенсі як суспільний підхід до визначення юридичного становища приватної особи у суспільстві, а у суб'єктивному – як правомочності, що належать приватній особі. Саме такий підхід має стати основою сучасного розуміння приватного права, котре є концептом європейської цивілізації, маючи своїм методологічним підґрунтям, передусім, лібералізм. Відтак в основу загальних принципів Європейського приватного права (приватного права ЄС), покладений пріоритет прав особистості, закріплений у Європейській конвенції. Ті самі традиції визначають вектор розвитку національного права держав – членів ЄС на тлі зростання питомої ваги морально-аксіологічної складової концепту приватного права, безумовною цінністю якого визнаються права та свободи людини.

З такого погляду приватне право, можна розглядати як феномен, що: 1) ґрунтується на визнанні людини (приватної особи) самостійною цінністю: людина визнається не засобом, а метою права; 2) упорядковує відносини між приватними особами, забезпечуючи «суверенітет» кожної; 3) ставить на чільне місце приватний інтерес: акцентує увагу на економічній свободі, вільному самовираженні та рівності товаровиробників, захисті прав власників (у томі числі, від сваволі держави); 4) виходить з можливості вільного волевиявлення приватних суб'єктів при реалізації їхніх прав; 5) на засадах юридичної рівності учасників цивільних відносин, забезпечує ініціативність сторін при встановленні цивільних відносин та вільне волевиявлення суб'єктів при реалізації їхніх прав; 6) припускає широке використання

договірної форми регулювання цивільних відносин; 7) містить норми, які «звернені» до суб'єктивного права і забезпечують його захист; 8) характеризується переважанням диспозитивних норм; 9) визначає судовий позов як основний порядок захисту прав та інтересів суб'єктів відносин.

Існує необхідність поступового «осучаснення» підходів до визначення правового статусу людини – учасника цивільних відносин, як

створення підґрунтя для перетворень у галузі регулювання торгового обігу. На жаль, вирішити це питання поки що не вдалося, що зумовлює нагальну необхідність вирішення його у процесі рекодифікації. Думаємо, що доцільно зробити це у вигляді вміщення у Цивільному кодексі після книги Першої «Загальні положення» книги Другої «Людина як приватна особа» або ж «Людина як учасник цивільних відносин».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Харитонов Є.О. Цивілістика: поняття, підходи та структура/ *Часопис цивілістики: Науково-практичний журнал*. Одеса, 2006. Вип. 1. С. 10–15
2. Майданик Р. Наука цивільного права України: поняття, предмет, методологія. *Про українське право: Часопис кафедри теорії та історії держави і права* Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка / За ред. проф. І. Безклубого. К.: Грамота, 2009. Чис. IV. С.101.
3. Юридична енциклопедія: В 6 т. /Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.»Т.6.2004. С. 363 (автор статті – В.П. Нагребельний).
4. Мамутов В. І знову про загальноцивілістичний підхід. *Право України*. 2000. № 4. С. 93–94.
5. Харитонов Є. Антицивілістика, або Сім «неправд» так званого господарського підходу. *Право України*. 2000. № 9. С. 91–93.
6. Шафіров В. М. Людиноцентристський підхід як методологічна основа наукових досліджень у правознавстві. *Право України*. 2014. № 1. С. 148–155.
7. Шафіров В. М. Человеческоцентристский подход к пониманию права. *Право Украины*. 2010. № 4. С. 43–48.
8. Тараненко Л. Філософія людиноцентризму як світоглядний орієнтир розбудови сучасної української держави. URL: http://dspace.hepu.edu.ua:8080/xmlui/bitstream/handle/1/282/conf2013_HEPU_44-49.pdf?sequence=1
9. Кравченко Н.Г. Людиноцентризм як ідейна основа функціонування України за доби цифрової трансформації. *Київський юридичний журнал*. 2023. Вип. 4. С. 29–36.
10. Пархоменко Н.М. Людиноцентризм як сутність діяльності держави. *Альманах права. Людиноцентризм у праві: теоретико-прикладні засади*. Випуск 8. К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2017. С. 31–35.
11. Плавич В.П. Природа людини через пізнання сутності права, або людиноцентризм у праві. *Альманах права*. 2017. Вип. 8. С. 58–63. URL: <https://dspace.onu.edu.ua/handle/123456789/30042>
12. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в системі сучасних цінностей: Доповідь на церемонії присвоєння титулу доктора Honoris Causa в Академії спеціальної педагогіки імені Марії Гжегожевської (м. Варшава, Польща), 24 травня 2023 р. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2023. 5(1). 1–6. URL: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5126>
13. Кремень В. Філософія людиноцентризму як теоретична складова національної ідеї – ZN.ua
14. Тарасюк В. Суперечності реалізації принципу людиноцентризму права в історії розвитку правових систем світу. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 10. С. 237–241.
15. Впровадження людиноцентричного підходу до правосуддя в Україні. URL: <https://ldn.org.ua/event/vprovadzhennia-liudynotsentrychnoho-pidkhodu-do-pravosuddia-v-ukraini/>
16. Виклики імплементації людиноцентричного підходу в правосудді. URL: <https://www.nsj.gov.ua/ua/news/vikliki-implementatsii-ludynotsentrichnogo-pidkhodu-v-pravosuddi/>
17. Гаврилюк О., Катеринчук Л. Людиноцентрична дискреція судової влади. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 6. С. 248–256
18. Дмитренко Г. А. Людиноцентрична система державного управління в Україні: утопія чи шанс: колективна монографія / Г. А. Дмитренко, О. Л. Ануфрієва, С. В. Мудра та ін. / за заг. ред. Г. А. Дмитренко. К.: ДКС-Центр, 2014. 240 с.
19. Вишневецький О. Людиноцентризм як педагогічна проблема на тлі сучасних цивілізаційних процесів. *Освіта: всеукраїнський громадсько-політичний тижневик*. 2008. № 32/33. С. 10–11.
20. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору. К.: Педагогічна думка, 2009. 520 с.
21. Танцюра О.С. Окремі питання реалізації основних принципів людиноцентризму в процесі здійснення державної правової політики у сфері приватноправового регулювання. *Юридичний вісник*. 2017. № 3 (44). С. 98–102.
22. Тараконич Т.І. Людиноцентризм у праві та правовому регулюванні: реалії сьогодення. *Альманах права. Людиноцентризм у праві: теоретико-прикладні засади*. Випуск 8. К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2017. С. 281–284.
23. Авер'янов В.Б. Людиноцентристська ідеологія як основа реформування українського адміністративного права в умовах інтеграційного процесу *Держава та регіони. Сер. Право*. 2010. Вип. 2. С. 87–92.
24. Маслова А. Концепція людиноцентризму в адміністративному праві: передумови виникнення, зміст та нормативна основа. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2020, серпень. С. 114–124.
25. Міхровська М.С. Адміністративне право: від державного управління до людиноцентризму. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 6. С. 240–244.
26. Юровська В. В. Людиноцентристська концепція адміністративно-правової доктрини: філософський аспект нової ідеології адміністративного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. № 41. Т. 3. С. 96–102.

27. Юровська В.В. Людиноцентристська концепція адміністративно-правової доктрини як ідеологічна передумова перегляду змісту методів адміністративного права. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 6. С. 82–89.
28. Пархоменко Н.М. Людиноцентризм як сутність діяльності держави. *Альманах права. Людиноцентризм у праві: теоретико-прикладні засади. Випуск 8*. К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2017. С. 31–34.
29. Мельник Р. Концепція людиноцентризму у сучасній доктрині адміністративного права. *Право України*. 2015. № 10. С. 157–165.
30. Журбелюк Г.В. Правова ментальність як об'єкт дослідження і предмет юридичної антропології. Антропология права: філософські та юридичні виміри: Матеріали III Всеукраїнського круглого столу. Л.: Сполом, 2008. С. 5
31. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Людина – центральна постать відкритого суспільства. *Часопис цивілістики*. 2022. Випуск 47. С. 5–13.
32. Кельзен, Ганс. Чисте Правознавство : 3 дод.: Пробл. справедливості / пер.з нім. О. Мокровольського. К.: Юніверс, 2004. 496 с.
33. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Приватне право як концепт. Том V. Протистояння відкритого та закритого суспільств і приватне право. (Частина I. Приватне право у відкритому суспільстві: монографія / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova. Одеса : Фенікс, 2022. 432 с.
34. Омелючук О.М. Поведінка людини: філософсько-правовий вимір: моногр. Хмельницький. 2012.
35. Сучасна правова енциклопедія; за заг ред. О.В. Зайчука. К., 2009.
36. Ішук С. І. Сучасні концептуальні засади визначення поняття «громадянське суспільство» як політико-правової категорії. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2020. № 2(22). С. 4 (1–14)
37. Сміт А. Добробут націй: Дослідження про природу та причини добробуту націй: пер. з англ. К., 2001. С. 11–15.
38. Пасько І.Т., Пасько Я.І. Громадянське суспільство і національна ідея. (Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси). Донецьк, 1999. С. 52–55.
39. Кузнєцова Н. Громадянське суспільство, держава, приватне право: проблеми співвідношення та взаємодії. *Право України*. 2014. № 4. С. 66.
40. Оніщенко Н. До питання про пошук балансу у співвідношенні громадянського суспільства та держави: теоретико-методологічні аспекти. *Право України*. 2014. № 4. С. 55.
41. Колодій А. Громадянське суспільство: ознаки, структурні елементи, співвідношення із державою. *Право України*. 2014. № 4. С. 9–12.
42. Якубовський В.П. Громадянське суспільство: сутність, ключові ознаки та роль у сучасному світі. *Держава та регіони. Серія: Право*, 2022 р., № 2 (76). С. 264–269.
43. Біленчук П.Д., Гвоздецький В.Д., Сливка С.С. Філософія права: навч.посібник / за ред. П.Д. Біленчука. К., 1999. 208 с.
44. Лотюк О.С. До питання співвідношення громадянського суспільства і держави. *Часопис Київського ун-ту права*. 2014. № 2. С. 80.
45. Оніщенко Н.М., Стоєцький С.В., Сунегін С.О. До питання про відповідальність держави перед громадянським суспільством. *Часопис Київського ун-ту права*. 2014. № 2. С. 11.
46. Довгерт А.С. Теоретичні, техніко-юридичні та інші питання ре кодифікації цивільного законодавства України. Рекодифікація цивільного законодавства і система права України у контексті євро інтеграційних процесів: матер. Всеукр. науково-практичної конф. (8-9 листопада 2019 р.). Одеса: Фенікс, 2019. С. 42–46.
47. Ромовська З. Українське цивільне право. Загальна частина. Акадeмічний курс: підр. К., 2005. С. 234–237.
48. Сімейне право України : підруч. / за ред. Ю. С. Червоного. К., 2004. С. 5–22.
49. Сімейне право України : підруч. / Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін. ; за заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. К., 2004. С. 3–16.
50. Ромовська З. В. Українське сімейне право : підруч. для студ. вищ. навч. закл. К., 2009. С. 20–22.
51. <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/tsyvilnyj-kodeks-ukrayiny-vyglyucho-pandektnyj/>
52. Петро Мойсейович Рабінович, «Методологія вітчизняного загальнотеоретичного праводержавознавства: деякі сучасні тенденції», *Право України*, 2014. № 1. С. 14.
53. Рабінович, Петро. «Приватне й публічне у природному праві та законодавстві.» *Вісник Академії правових наук України*. 2004. № 3 (38). С. 3–15.

Харитонов Євген Олегович, Харитонova Олена Іванівна

Людиноцентрична цивілістика: формування школи

Стаття присвячена питанням формування школи людиноцентристської цивілістики і тим категоріям, які є визначальними у цьому контексті. Питання формування та розвитку наукових правових шкіл в нашій державі привертають усе більше уваги вітчизняних науковців, що є цілком природним, оскільки визначення характеру і тенденцій розвитку цивілістики дає можливість більш ефективного використання наукового потенціалу в цій галузі. У зв'язку з такими викликами часу як початок у 2014 році російської інвазії, пандемія коронавірусу 2019–2029 років, повномасштабне російське вторгнення 24 лютого 2022 року, загострилась проблема вивчення /встановлення значення і меж використання публічно-правових заходів у цивільних відносинах, що зумовило зростання інтересу до соціологічного, а затим і до політологічного методів наукових досліджень. Водночас, згадані надзвичайні ситуації на тлі усе більш послідовної орієнтації України на європейські цінності, цінності відкритого суспільства зумовили також зростання значення антропологічного (людино-центристського) методу у цивілістичних дослідженнях, завданням яких усе більшою мірою стає вивчення співвідношення прав приватної особи та прав людини.

Встановлено, що терміни «цивілістика», «цивілістичний підхід», «цивілістичне бачення» вживається також для позначення системи поглядів, принципово важливих позицій стосовно кодифікацій тощо. Це дає підстави для використання терміну «цивілістика» у ще одному сенсі – як системи поглядів щодо впорядкування майнових та немайнових відносин за участю приватних осіб з наданням переваги інтересам останніх. Проаналізовано чинники використання виразу «людино-центрична» та з'ясування його співвідношення з термінами «антропологічна школа», «антропологічний підхід» «антропоцентричність» тощо.

Зроблено висновок, що «людиноцентричність» з правового погляду припускає розуміння людини та прав людини як головної цінності сучасного суспільства, демократичного (відкритого) суспільства, Європейського Співтовариства, передусім. Визначено, що «європейським правом» можна вважати виражене вербально уявлення, раціональне та емоційне сприйняття людиною права як частини «європейського світу» (європейської цивілізації), у якому існує ця людина, відчуваючи себе його часткою. На підґрунті такого загального розуміння «європейського права» «приватне право» може розглядатися у методологічному сенсі як суспільний підхід до визначення юридичного становища приватної особи у суспільстві, а у суб'єктивному – як правомочності, що належать приватній особі.

Зроблено висновок, що у пошуках відповіді на гібридні загрози, необхідності залагодження конфліктів інтересів, супутніх надзвичайним ситуаціям, визначенні юридичних заходів їхнього подолання тощо, егологічний підхід дає гарні орієнтири для вирішення проблеми.

З такого погляду приватне право, можна розглядати як феномен, що: 1) ґрунтується на визнанні людини (приватної особи) самостійною цінністю: людина визнається не засобом, а метою права; 2) упорядковує відносини між приватними особами, забезпечуючи «суверенітет» кожної; 3) ставить на чільне місце приватний інтерес: акцентує увагу на економічній свободі, вільному самовираженні та рівності товаровиробників, захисті прав власників (у томі числі, від сваволі держави); 4) виходить з можливості вільного волевиявлення приватних суб'єктів при реалізації їхніх прав; 5) на засадах юридичної рівності учасників цивільних відносин, забезпечує ініціативність сторін при встановленні цивільних відносин та вільне волевиявлення суб'єктів при реалізації їхніх прав; 6) припускає широке використання договірної форми регулювання цивільних відносин; 7) містить норми, які «звернені» до суб'єктивного права і забезпечують його захист; 8) характеризується переважанням диспозитивних норм; 9) визначає судовий позов як основний порядок захисту прав та інтересів суб'єктів відносин.

Доведено необхідність поступового «осучаснення» підходів до визначення правового статусу людини – учасника цивільних відносин, як створення підґрунтя для перетворень у галузі регулювання торгового обігу. На жаль, вирішити це питання поки що не вдалося, що зумовлює нагальну необхідність вирішення його у процесі рекодифікації. Тому пропонується зробити це у вигляді вміщення у Цивільному кодексі після книги Першої «Загальні положення» книги Другої «Людина як приватна особа» або ж «Людина як учасник цивільних відносин».

Ключові слова: людиноцентричність, цивілістика, приватна особа, приватне право, громадянське суспільство, правовий статус людини, відкрите суспільство, егологічний підхід, наукова школа, європейське право.

Kharitonov Yevhen, Kharitonova Olena

Human-centered civilization: formation of a school

The article is devoted to the issues of formation of the school of human-centered civilization and the categories which are crucial in this context. The issues of formation and development of scientific legal schools in our country are attracting more and more attention of national scholars, and this is quite natural, since determining the nature and trends of civilization development makes it possible to use the scientific potential in this area more efficiently. Due to such challenges as the beginning of the Russian invasion in 2014, the coronavirus pandemic of 2019-2029, and the full-scale Russian invasion on February 24, 2022, the problem of studying/establishing the meaning and limits of the use of public law measures in civil relations has become more acute, which has led to an increased interest in sociological and then political science research methods. At the same time, the above-mentioned emergencies against the background of Ukraine's increasingly consistent orientation towards European values and the values of an open society have also led to an increase in the importance of the anthropological (human-centered) method in civil law research, the task of which is increasingly to study the relationship between the rights of an individual and human rights.

The author establishes that the terms “civilization”, “civilizational approach”, “civilizational vision” is also used to denote a system of views, fundamentally important positions with regard to codifications, etc. This gives grounds to use the term “civilization” in another sense – as a system of views on the regulation of property and non-property relations involving private individuals with preference given to the interests of the latter. The author analyzes the factors of use of the expression “human-centered” and clarifies its correlation with the terms “anthropological school”, “anthropological approach”, “anthropocentricity”, etc.

It is concluded that “human-centeredness” from the legal point of view implies understanding of a person and human rights as the main value of modern society, democratic (open) society, and the European Community, first of all. It is determined that “European law” can be considered a verbalized representation, rational and emotional perception of law by a person as part of the “European world” (European civilization) in which this person exists, feeling

himself or herself to be a part of it. On the basis of this general understanding of “European law”, “private law” can be viewed in the methodological sense as a social approach to determining the legal position of a private person in society, and in the subjective sense as the powers belonging to a private person.

The author concludes that in the search for a response to hybrid threats, the need to resolve conflicts of interest accompanying emergencies, and the identification of legal measures to overcome them, etc., the egoistic approach provides good guidance for solving the problem.

From this perspective, private law can be viewed as a phenomenon that: 1) is based on the recognition of a person (private individual) as an independent value: a person is recognized not as a means, but as an end of law; 2) regulates relations between private individuals, ensuring the “sovereignty” of each; 3) puts private interest in the forefront: it emphasizes economic freedom, free expression and equality of producers, protection of property rights (including against arbitrariness of the state); 4) it proceeds from the possibility of free expression of will of private entities in the exercise of their rights; 5) it is based on the principles of legal equality of participants in civil relations, ensures initiative of the parties in establishing civil relations and free expression of will of the subjects in the exercise of their rights; 6) provides for the widespread use of the contractual form of regulation of civil relations; 7) contains provisions that are “addressed” to subjective law and ensure its protection; 8) is characterized by the predominance of dispositive provisions; 9) defines a lawsuit as the main procedure for protecting the rights and interests of the parties to relations.

The author proves the need for gradual “modernization” of approaches to determining the legal status of a person as a participant in civil relations, as a basis for transformations in the field of trade regulation. Unfortunately, this issue has not yet been resolved, which necessitates an urgent need to address it in the process of recodification. Therefore, it is proposed to do so by placing in the Civil Code, after Book I, “General Provisions”, Book II, “A person as a private person” or “A person as a participant in civil relations”.

Key words: human-centeredness, civilization, private person, private law, civil society, legal status of a person, open society, egoistic approach, scientific school, European law.

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v056.2025.2>

«НЕРАЦІОНАЛЬНІ» ПРАВОЧИННИ З ПОЗИЦІЇ ІНТЕРЕСУ

Стан сучасних досліджень. Проблема раціональності рішень та вчинків особи знайшла відображення у працях цілого ряду видатних вчених переважно у галузях економічних та соціальних наук, зокрема А. Сміта, Дж. Мілля, А. Маршалла,

З очікуваннями і намірами ініціатора цивільного правочину тісно пов'язаний його інтерес.

Усталений у юридичній лексиці вислів «права і інтереси особи» обмежує дослідження інтересу його порівнянням із суб'єктивним правом [6, с. 58]. В такій перспективі інтерес подекуди вважається доправовою категорією [7, с. 60–61]. Інтерес інколи мислиться як передумова суб'єктивного права, в яке він втілюється в процесі своєї реалізації, стає елементом такого права [8, с. 41; 9, с. 81–82]. За епістемологічною логікою запропонованого підходу, суб'єктивне право мало б вважатися кінцевою формою правової еволюції відповідного інтересу. При дослідженні інтересу як правового явища він часто розглядається через призму того, що є спільним для інтересу і суб'єктивного права – як законне домагання певного, наперед визначеного блага, як дозвіл [9, с. 118].

Проте, на нашу думку, інтерес як явище права не слід зводити лише до дозволеного законом домагання. В Цивільному кодексі України «інтерес» або «інтереси» особи, вживаються, серед іншого, у сенсі міри розумної корисності, або раціональності результату, очікуваного від юридично значущої дії, значення такого результату для загального добробуту особи: наприклад, коли мова йде про укладення опікуном правочину в інтересах підопічного (ст. 67), укладення помічником дрібних побутових правочинів в інтересах особи, якій помічник допомагає (ст. 78), відповідність правочинів, що батьки або усиновлювачі укладають за своїх малолітніх або неповнолітніх дітей, інтересам останніх (ст. 203). Використані у згаданих вище нормах лексичні конструкції виключають будь-які асоціації згаданого інтересу із дозволеним домаганням. Мова тут не йде про задоволення потреби особи у конкретному благо матеріального світу – що вважається метою здійснення суб'єктивного права [10, с. 18–19] і, відтак, мало б бути єдиною метою інтересу в його умовному модусі квазіправа – а про вплив описаних правочинів на загальне і неподільне благо власника інтересу, вище за окремі його потреби. Інтерес особи тут виступає своєрідною основою для судження про відповідність волевиявлення представника, який укладає правочин, очікуваному від гіпотетичної *розумної* людини волевиявленню у аналогічній ситуації. Такий висновок, на нашу думку, підтверджується наведеними у Цивільному кодексі України обмеженнями права опікуна на укладання правочинів від імені підопічного – правочини щодо відмови від майнових прав підопічного, розпорядження певними об'єктами нерухомості (головним чином, житлової) останнього, видача від імені підопічного письмових зобов'язань,

внески майна підопічного до статутного фонду серед іншого, вимагають дозволу органу опіки та піклування (ч. 1 статті 71), а дарувати майно підопічного або зобов'язуватися від імені останнього порукою опікуну взагалі заборонено (ч. 2 статті 68). Ці обмеження мають на меті уникнути укладання опікуном правочинів, які, цілком вірогідно, не принесуть підопічному користь, а лише збитки. Зазначене підтверджує, на нашу думку, тезу про розуміння інтересу особи у правочині як очікуваної нею корисності від такого правочину. Звичайно, таке бачення інтересу має стосуватися будь-якого учасника цивільних відносин, бо очевидною метою наведених вище обмежень є намагання не допустити укладання від імені малолітньої або недієздатної особи такого правочину, який дорослий і дієздатний учасник правовідносин не уклав би.

Проте особа укладає і «нераціональні» правочини, які містять несправедливі для неї умови. Зрозуміло, що людина не може гарантовано передбачити наслідки вчиненого правочину, а тому одна лише некорисність фактичного результату правочину не є критерієм раціональності її очікувань в момент його укладання. Проте, є правочини, які видаються некорисними для особи вже в момент укладання, виходячи із їх розумно очікуваних несприятливих для інтересів особи економічних наслідків.

Можемо припустити, що юридична дійсність чи не кожного «нераціонального» правочину, якщо він був би укладений опікуном в інтересах підопічного у наведених вище випадках, викликала б певні сумніви, або ж більше, явною була б недійсність правочину через пряме порушення норми закону (у випадку відмови опікуна від майнового права підопічного, наприклад). Проте, той самий «нераціональний» правочин, але який укладається опікуном щодо свого власного майна, а не майна підопічного, юридично сумнівим вже не видається, за умови відсутності інших підстав його недійсності. Чи не означає це, що дійсний та законний правочин може заздалегідь не відповідати *інтересу* «розумної людини»; або, іншими словами, що принцип свободи договору (ст. 627 Цивільного кодексу України) легітимізує навіть несправедливі договори? Для відповіді на це питання слід спершу з'ясувати практичну здатність людини сучасного світу до повної раціональності своїх вчинків.

Герберт Саймон, Нобелівський лауреат з економіки 1978 року, писав: «Як тільки межі того, що ми вважаємо раціональністю, розширюються для

врахування неясності цілей (особи. – А. З.) і переваг між ними, розюча відмінність між об'єктивним середовищем, в якому «насправді» існує економічний актор, та суб'єктивним середовищем, яке він сприймає та на яке реагує, впадає в око... Ми більше не можемо передбачити його вчинки – навіть вчинки раціональні – виходячи із характеристик об'єктивного середовища; нам треба хоч щось знати про те, як він його сприймає та усвідомлює» [11, с. 256]. Класична теорія глобальної раціональності базувалася на запропонованій Адамом Смітом моделі «економічної людини» (*Homo oeconomicus*). Економічна людина добре знає свої потреби і наявні можливості їх задоволення, мислить незалежно і розумно, швидко приймає вірні рішення і збільшує свою економічну вигоду [12, с. 131]. Об'єктивне середовище буття і суб'єктивне середовище сприйняття «економічної людини» – суть одне і те саме. Проте, в сучасному світі, із його швидкоплинністю подій та різноманітним схожих – але різних – цілей, таке неможливо. Реальна людина приймає економічні рішення в умовах невизначеності умов та альтернатив, нестачі часу, через що задовольняється лише добрим, прийнятним, але не найкращим, не самим оптимальним рішенням; саме це складає суть концепції «обмеженої раціональності», запропонованої Г. Саймоном [13, с. 15–20]. В таких умовах зростає значення інституційних структур, в межах яких особа робить свій вибір [14, с. 154]. Тобто, якщо людина соціально слабка, сильним має бути *інститут*, який забезпечує захист інтересів людини в процесі соціальної взаємодії. Хоча наведені висновки стосуються економічної науки, в рівній мірі вони можуть бути застосовані для аналізу правової поведінки – на тій підставі, що суб'єктивне право (і інтерес) особи є засобом досягнення її переважно економічних цілей.

Праву як соціальному інституту немає сенсу захищати інтереси особи від власної нераціональності, якщо це – «економічна людина»; така особа за визначенням не робить помилок, її рішення математично бездоганні. З будь-якого математичного іспиту економічна людина завжди отримує найвищий можливий бал [15, с. 106]. Проте особа, яка діє за методом «обмеженої раціональності», помилки допускає, наслідки її вчинків можуть шкодити її інтересам. Відтак, якщо право передбачає шляхи захисту дієздатної людини від несправедливих умов правочину, який така особа уклала *вільно* (правочин не містить формальних та загальновизнаних вад волі: помилки, тяжкого збігу обставин, примусу

тощо), це означатиме, на нашу думку, що саме по лінії такого захисту проходить межа свободи договору – де завершується свобода особи заподіяти своїм інтересам шкоду через власну нерозумність та вступає в силу раціональність гіпотетичної «розумної людини». І слід зазначити, що як українське право, так і правові системи інших країн містять такий інструментарій.

Першим на думку спадає правовий захист споживачів. Ознакою несправедливості умов споживчого договору за українським правом є істотний дисбаланс договірних прав та обов'язків на шкоду споживача, що надає споживачу право вимагати їх зміни або визнання недійсними (18 Закону України «Про захист прав споживачів»). Від несправедливих умов договору споживача захищає майже будь-яка сучасна правова система: як приклад можна навести Директиву Ради 1993 року ЄЕС 93/13/ЄЕС або Акт про права споживачів (CRA – Consumer Rights Act) 2015 року, який діє у Великій Британії. Це розумно: споживач є слабкою ланкою у відносинах споживчого договору, яка вимагає захисту [16, с. 79]. Аналогічним до захисту споживача чином, український закон встановлює, що може бути змінений або розірваний договір приєднання, який містить умови, явно обтяжливі для сторони що приєдналася (ч. 2 статті 634 Цивільного кодексу України). Це також розумно, бо за своєю природою відносини приєднання не забезпечують повної рівності учасників (один диктує правила, інший їх лише приймає), і тому закон має виступити на стороні більш слабого учасника, цим урівнюючи їх правові можливості.

Українська судова практика останнього часу знає приклади прямого застосування принципів добросовісності і справедливості у напрямку обережного загального обмеження принципу свободи договору. Зокрема, Велика палата Верховного Суду зазначає: «Якщо відповідальність боржника перед кредитором за неналежне виконання обов'язку ... не обмежена жодними межами, а залежить виключно від встановлених договором процентів (штрафу, пені, річних відсотків), то за певних обставин обсяг відповідальності може бути нерозумним з огляду на його непропорційність наслідкам правопорушення. Він може бути несправедливим щодо боржника... У таких випадках невизнання за судом права на зменшення розміру відповідальності може призводити до явно нерозумних і несправедливих наслідків. Тобто має бути дотриманий розумний баланс між інтересами боржника та кредитора» (п. 8.33 Постанови від 18 березня 2020 року

у справі № 902/417/18) [17]. Сталість правової позиції Великої Палати у зазначеному питанні підтверджується висновками, викладеними у постановках від 18.04.2023 у справі № 199/3152/20 та від 03.10.2023 у справі № 686/7081/21 [18; 19].

Наведені висновки Великої Палати відображають підходи провідних іноземних системах права для визначення краю, за яким дозволена свобода договору стає незаконною несправедливістю. Коріння таких підходів міститься у концепції *laesio enormis* («ненормальної шкоди») пізнього римського права. Ця концепція ґрунтувалась на презумпції, що особа має право отримати справедливую ціну за передане нею по оплатному договору, а відтак істотне відхилення фактичної ціни від справедливої вважалось «ненормальною шкодою», і давало особі право звернутися за судовим захистом. Цікаво, що в Дігестах Юстиніана (6 століття н.е.) цього права за особою у випадку продажу або найму ще не визнавалось [20, с. 323]. Воно з'явилося пізніше, як реакція на масову скупку за безцінь магнатами (*potentiores*) земель у мілких землевласників, які не витримували тягара податків та економічної невизначеності часів занепаду імперії [21, с. 109]. Національні системи цивільного права, засновані на Кодексі Наполеона, використовують аналогічну *laesio enormis* концепцію «несправедливого збитку» (фр. – *lésion*), якою є відсутність балансу між правами та обов'язками сторін в момент укладання оплатного договору; відтак порушення такого балансу через дію певних обставин після укладення договору «несправедливим збитком» вважатися вже не буде [21, с. 107–108]. Проте не у кожному випадку «несправедливого збитку» постраждала особа може вимагати розірвання несправедливого договору – наслідуючи римське право, цивільні закони Франція, Бельгії, штату Луїзіана в США, Австрії допускають розірвання на такий підставі лише такого правочину із продажу об'єкту нерухомості, коли продавець одержує від продажу істотно менше від справжньої ціни (менше п'яти дванадцятих за ст. 1674 Цивільного кодексу Франції та аналогічного кодексу Бельгії, або менше половини за §934 Цивільного кодексу Австрії). Натомість, німецький цивільний кодекс (BGB) пропонує особі ширший захист від економічно нерівноцінного правочину, вважаючи останній формою лихварства (нім. – *Wucher*). §138 BGB визнає нікчемним через невідповідність «добрим звичаям» (*die guten Sitten*) будь-який оплатний правочин, якщо одна із його сторін, скориставшись, серед іншого, недосвід-

ченістю (*Unerfahrenheit*) або значною слабкістю волі (*erheblichen Willensschwäche*) іншої сторони, отримує право вимагати від останньої виконання майнового обов'язку за явно невідповідну такому обов'язку ціну [22]. Положення аналогічного змісту містяться у цивільному законодавстві Швейцарії (ст. 21 Кодексу зобов'язального права) [23]. За відсутності приписів об'єктивного права, правова теорія і судова практика в Бельгії останнім часом стали додатково використовувати схожу концепцію «спеціального несправедливого збитку» (фр. – *lésion qualifiée*) для обґрунтування можливості розірвання будь-кого несправедливого оплатного договору, якщо одночасно наявні дві умови: економічна непропорційність обов'язків сторін і стан ситуативної слабкості (*l'état d'infériorité*) сторони, якій завдається збиток [24, с. 1]. Аналогія із §138 BGB впадає в око. Велику схожість із наведеними вище положеннями §138 BGB можна також побачити у § 364 Другого перегляду Права договорів (Restatement (Second) of the Law of Contracts) – кодифікації принципів американського загального права (*common law*) щодо договорів, підготовленої недержавним Інститутом права. Зазначений параграф містить правило про відмову у судовому захисті вимоги за договором, у якому зустрічні обов'язки сторін явно неспівмірні (*the exchange is grossly inadequate*) або який містить інші нечесні умови [25]. Неадекватність договірної ціни може бути підставою звільнення особи від виконання деяких договорів і за англійським правом справедливості (*equity*) [26].

Наведені вище розлогі приклади дозволяють виокремити спільний елемент множини передбачених різними правовими системами випадків, коли особа може фактично «відкликати» свою згоду на нераціональний, несправедливий правочин (окрім, власне, самої невідповідності, непропорційності, неспівмірності прав та обов'язків) – її помітна «слабкість» в момент укладення такого правочину. Це може бути слабкість природна, як у випадку недієздатної особи, слабкість організаційна, як це буде у відносинах споживача із постачальником споживчих товарів або послуг, а також – у договорах приєднання, або слабкість ситуативна, поведінкова, через недосвідченість чи не інформованість, яка проявляється в укладенні правочину на відверто невідних умовах, коли для цього у особи немає інших розумних міркувань – моральних, етичних тощо. Останній випадок, на наш погляд, є проявом обмеженої раціональності реальної людини, яка не знає, що

вибрати, губиться перед зовнішніми авторитетами, і вибирає собі на шкоду. Слабкість транслюється в значну нерівність особи іншому учаснику правовідносин, що відкриває шлях для можливого зловживання, на шкоду *інтересам* слабого учасника. Зловживання слабкістю, відповідно, легітиміє втручання права на боці слабого учасника, із метою недопущення шкоди саме інтересам останнього. Відтак, слабкість сторони є підставою правового втручання у свободу договору, тоді як несправедливість умов правочину, непропорційність прав і обов'язків, неадекватність ціни визначає межі такого втручання: несправедливі умови мають бути змінені на такі, які погодила б «розумна людина» або скасовані, якщо зміна умов не є можливою або допустимою. При цьому слід підкреслити, що імперативність втручання права на захист інтересу «слабкої» сторони правовідношення має знаходитися у прямій відповідності із ступенем такої слабкості: якщо для недієздатної особи таке втручання передбачає заходи аж до заборони опікуну вчиняти певні правочини (навіть, якщо вони можуть бути раціонально обґрунтовані), то для особи ж, чия «слабкість» є ситуативною, право надає можливість ще раз обдумати наслідки власних нераціональних дій – у переважній більшості наведених вище прикладів лише «слабка» особа може ініціювати скасування або зміну несправедливих умов правочину. Цим, на нашу думку, забезпечується розумний баланс між свободою договору та захистом інтересів його сторін. Те, що видається «слабкістю» особи, також може бути її усвідомленим та розумним вибором, вибором, у якому особа бачить певну користь – її інтересом.

Висновки. Запропоноване розуміння інтересу особи як очікуваної корисності її юридичних вчинків ставить питання оцінки з позиції інтересу її правочинів, які, на погляд пересічної

людини, особі некорисні, містять несправедливі умови – «нераціональних» правочинів. Раціональність права ґрунтується на припущенні, що кожен учасник правовідносин діє як гіпотетична «розумна людина», із повною раціональністю. У такий парадигмі дійсне волевиявлення дієздатної особи є достатнім для дійсності укладеного нею «нераціонального» правочину, бо про свій інтерес повністю раціональна людина здатна подбати сама – на відміну від особи недієздатної, дії в інтересах якої захищаються правом саме з позиції раціональності «розумної людини». Проте людина реального світу нездатна досягти повної раціональності, її раціональність обмежена власними – часто неповними або неточними – уявленнями про свої переконання, цілі та можливості. Реальна людина інколи демонструє істотну слабкість у соціальній комунікації і укладає нераціональні правочини, які не відповідають її інтересу. Втручання права у свободу договору такої особи, виходячи із принципу справедливості і розумності є, відтак, цілком виправданим мірою такої «слабкості» і має на меті відновити рівність сторін у правовідношенні. Метою і межами втручання права є відновлення порушеного інтересу «слабкої» особи. Саме остання вирішує, чи необхідне їй таке втручання, бо зовні «нераціональний» правочин може ґрунтуватися на розумних і раціональних міркуваннях особи. Питання випадків, меж та критеріїв втручання вимагає подальшого дослідження.

В контексті сказаного, позиція Великої палати Верховного Суду щодо дотримання пропорційності і справедливості договірної відповідальності вважається нам виправданим та давно очікуваним кроком у українському правозастосуванні. Право – це територія свободи, проте свобода буде лише добрим побажанням без інститутів, які забезпечать справедливий і чесний баланс прав та обов'язків, а тому – інтересів, кожного.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баумейстер А.О. Філософія права : навч. посіб. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. 311 с.
2. Платон. *Діалоги* : Пер. з давньогрецької / Передмова В.В. Шкоди, Г.М. Куц; Примітки Й. Кобова; Ілюстрації І.І. Яхіна; Худож.-оформлювач Б.П. Бублик. Харків : Фоліо, 2008. 349 с.
3. Балабанова Д. О. Раціональний та почуттєво-емоційний аспекти правосвідомості та поведінки суб'єктів права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 68. С. 88–96.
4. Разметасва Ю.С. Раціональне та емоційне у правовому регулюванні. *Філософія права і загальна теорія права*. 1–2/2015. С. 157–168.
5. Sancti Thomae di Acquino. *Summa Theologiae. II^a-IIae q.* 61 a. 2. URL: <https://www.corpusthomicum.org/sth3061.html> (дата звернення 05.01.2025).
6. Гужва А. М. Інтерес у договірних зобов'язаннях за римським правом і сучасним цивільним правом України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2011. 197 с.
7. Чубоха Н. До питання інтересів у цивільному праві. *Історико-правовий часопис*. 2020. № 1 (15). С. 58–63.
8. Майданик Р. А. Проблеми довірчих відносин в цивільному праві. Київ, 2002. 512 с.

9. Венедіктова І. В. Захист охоронюваних законом інтересів у цивільному праві : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2013. 430 с.
10. Горбась Д. В. Здійснення суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб : Поняття, способи, межі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2008. 200 с.
11. Simon, Herbert A. Theories of Decision-Making in Economics and Behavioral Science. *The American Economical Review*. Volume 49, Issue 3 (Jun., 1959). P. 253–283.
12. Яковенко Р. В., Бобочка Т. В., Линченко М. Д. «Людина економічна» та її еволюція. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*. Вип. 27. 2015. С. 129–137.
13. Ватаманюк О. З. Раціональність поведінки людини в економічній науці: концепція обмеженої раціональності. *Економічна теорія та право*. № 3(34). 2018. С. 11–25.
14. Вергелес Т. Теорія раціонального вибору: сучасна модифікація. *Вісник Тернопільського національного економічного університету : Перспектива світової економічної думки*. № 2. 2013. С. 149–156.
15. Diekmann, Andreas. Chapter 6: Rational choice sociology: heuristic potential, applications, and limitations". *Handbook of Sociological Science*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 2022. P. 100–119. URL: <https://doi.org/10.4337/9781789909432> (дата звернення 07.01.2025).
16. Банасевич І. І. Споживчий договір: поняття та ознаки. *Науковий вісник публічного та приватного права*. Вип. 5, т. 1. 2018. С. 76–80.
17. Постанова Верховного Суду від 18.03.2020 у справі № 902/417/18 : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88952210> (дата звернення 07.01.2025).
18. Постанова Верховного Суду від 18.04.2023 у справі № 199/3152/20 : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110367954> (дата звернення 07.01.2025).
19. Постанова Верховного Суду від 03.10.2023 у справі № 686/7081/21 : Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114685579> (дата звернення 07.01.2025).
20. Thayer, J. B. *Laesio enormis*. *Kentucky Law Journal*. Vol. 25: Iss. 4, Article 3. 1937. P. 321–341. URL: <https://uknowledge.uky.edu/klj/vol25/iss4/3> (дата звернення 24.12.2024).
21. Litvinoff, Saul. Vices and Consent, Error, Fraud, Duress and an Epilogue on Lesion. *Louisiana Law Review*. Vol. 50: no. 1, Article 4. 1989. P. 6–115. URL: <https://digitalcommons.law.lsu.edu/lalrev/vol50/iss1/4/> (дата звернення 24.12.2024).
22. Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) : § 138 Sittenwidriges Rechtsgeschäft; Wucher. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/_138.html (дата звернення 27.12.2024).
23. Loi fédérale complétant le Code civil suisse (Livre cinquième: Droit des obligations) : Première partie: Dispositions générales. URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/27/317_321_377/fr#part_1 (дата звернення 27.12.2024).
24. Berlingin, Maxime. La lésion qualifiée: un cas d'école soumis à la Cour d'appel de Bruxelles. *Les pages: obligations, contrats et responsabilités*. Nov. – Déc. 2015, no. 6. P. 1. URL: <http://hdl.handle.net/2078.3/167531> (дата звернення 30.12.2024).
25. Restatement (Second) of Contracts. American Institute of Law : вебсайт. URL: <https://instituteoflaw.com/Preview/Law101-1b/Restatement2ndContracts-DONOTPRINT-week1b.pdf> (дата звернення 28.12.2024).
26. Law Dictionary of Legal Terminology : вебсайт. URL: <https://www.law-dictionary.org/definitions-l/lesion> (дата звернення 28.12.2024).

Задорожний Андрій Миколайович

«Нераціональні» правочини з позиції інтересу

В статті аналізується відповідність інтересу особи вільно укладеного нею «нераціонального» правочину, який містить несправедливі умови. Зазначається доцільність розуміння інтересу як корисності для добробуту особи певного юридичного вчинку. Підкреслюється, що хоча об'єктивне право і виходить із припущення повної раціональності учасників правовідносин, за якої кожен дієздатний учасник сам здатен подбати про свій інтерес, однак наразі домінуючою у соціальній та економічній науці є точка зору, за якою реальна людина здатна лише до обмеженої раціональності своїх дій. Така людина не завжди може розпорядитися свободою цивільного договору корисним для себе чином, може укласти шкідливий для своїх інтересів правочин. У статті аналізуються приписи українського права та інших правових систем, які стосуються випадків можливості скасування несправедливих правочинів. Зокрема, досліджуються правові підходи до регулювання несправедливих споживчих договорів, продажу нерухомого майна за заниженої ціною, інших явно некорисних інтересам особи угод. Робиться висновок про те, що всі аналізовані системи права допускають певні випадки обмеженого втручання в свободу договору на користь тієї сторони, інтересам якої умови договору явно шкодять. Робиться також висновок про те, що умовою такого втручання, крім явно несправедливих умов укладеного правочину, є очевидна або презюмована «слабкість» особи як учасника правовідносин, порівняно із іншими учасниками. Причина такої слабкості автором пов'язується із обмеженою раціональністю сучасної людини, а наслідком вбачається порушення рівності у правовідносинах. Робиться висновок, що втручання права на боці «слабкого» учасника правовідносин має на меті відновлення такої рівності і захист інтересу учасника. Сучасна позиція Великої Палати щодо пропорційності і справедливості договірної відповідальності певної мірою підтверджує зазначений висновок.

Ключові слова: нераціональні правочини, несправедливі умови, відмова від права, інтерес особи, обмежена раціональність, обмеження свободи договору.

"Irrational" transactions viewed from the standpoint of interest

Key words: irrational transaction, unfair terms, waiver of a claim, interest of a person, bounded rationality, contract freedom limitation.

Key words: irrational transaction, unfair terms, waiver of a claim, interest of a person, bounded rationality, contract freedom limitation.

ПРАКТИЧНА ЦИВІЛІСТИКА

УДК 347.1

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v056.2025.3>

Алексій Руслана Василівна,
кандидатка юридичних наук,
головна спеціалістка відділу взаємодії з суб'єктами
державної реєстрації та підвищення кваліфікації державних реєстраторів
Західного міжрегіонального управління Міністерства юстиції
ORCID ID: 0000-0002-7362-7571

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУРОГАТНОЇ МАТЕРІ (ГЕСТАЦІЙНОЇ НОСІЙКИ) В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. В умовах сьогодення, з огляду на досить високий рівень безпліддя в усьому світі, виникнення та розвиток допоміжних репродуктивних технологій стало справжнім порятунком для багатьох осіб, які страждають цією недугою. Тому дослідження проблем допоміжних репродуктивних технологій, у тому числі, сурогатного материнства, мають неабияку актуальність та наукову необхідність.

Україна виступає однією з передових держав у розвитку ринку сурогатного материнства. Враховуючи це, питання формування нормативної бази, правового обґрунтування цього інституту, а також визначення місця сурогатної матері в системі правовідносин, її прав та обов'язків потребують належного вивчення, аналізу та деталізації.

Стан дослідження теми. На сьогодні в Україні проблеми правового статусу сурогатної матері вивчені недостатньо. В основному це питання розглядається в контексті договору про сурогатне материнство, а саме прав та обов'язків сурогатної матері. Натомість інші аспекти правової природи цього суб'єкта права у науці не отримали належного висвітлення. Серед науковців, які досліджують вказану тему, можна виділити: С.Б. Булецу, В.А. Ватраса, І.Я. Верес, А.П. Головащук, Ю.В. Коренгу, Р.А. Майданика, М.В. Меджул тощо.

Метою статті є визначення основних вимог до сурогатної матері як суб'єкта правовідносин, особливостей її правового статусу, прав та обов'язків, а також з'ясування значення терміна «гестаційна носійка».

Виклад основного матеріалу дослідження. Кожна людина має гарантоване Конституцією

України право на життя, у тому числі й на продовження роду. Проте, якщо фізична особа не може реалізувати своє право на відтворення, право на продовження роду через хворобу чи недугу репродуктивної системи, вона може бути піддана лікуванню шляхом застосування допоміжних репродуктивних технологій, тому числі сурогатного материнства як одного з методів лікування безпліддя [1, с. 75].

Сурогатна мати виступає важливим суб'єктом цивільних правовідносин. Проте невизначеність її правового статусу спричиняє низку теоретичних та практичних проблем. Потребують з'ясування, як ознаки та вимоги до сурогатної матері, так і її права та обов'язки. Єдиним документом, який в кожній конкретній ситуації хоча б якось розкриває ці аспекти, є договір про надання послуг сурогатної матері. Натомість законодавче врегулювання в цій сфері є занадто мізерним.

Перше, що необхідно з'ясувати при розгляді правового статусу сурогатної матері, є визначення власне категорії «сурогатна мати». Наприклад, В.А. Ватрас вважає, що сурогатна матір, тобто фізично здорова жінка, яка погодилась прийняти у свій організм ембріон дитини з генетичного матеріалу замовників, виносити його і народити дитину з метою подальшої передачі подружжю на правах члена сім'ї за певну плату, або з альтруїстичних міркувань [2, с. 74]. А.П. Головащук вважає, що сурогатна мати – це повнолітня, дієздатна, фізично і психічно здорова жінка, що має власну здорову дитину і надала свою добровільну письмово оформлену згоду виносити, народити і передати дитину потенційним батькам (замовникам) на основі договору за плату чи безоплатно [3, с. 67].

в) відсутність прав на ембріон (в подальшому дитину), зачатий (зачату) іншими чоловіком та жінкою; г) розуміє значення усіх медичних процедур та маніпуляцій, які можуть бути до неї застосовані під час штучного запліднення та при виношуванні дитини. По-третє, важливою вимогою є наявність власної здорової дитини, що підтверджує її здатність до дітонародження та можливість виносити дитину для потенційних батьків.

Таким чином, гестаційна носійка – фізично та психічно здорова, повнолітня, дієздатна жінка, яка на підставі договору погодилася виносити та народити генетично чужу їй дитину для інших осіб (подружжя), які через безпліддя не можуть зачати, виносити чи народити дитину для себе самотійно.

Поряд з цим, необхідним елементом правового статусу гестаційної носійки (сурогатної матері) є її права та обов'язки, які мають бути визначені в договорі про надання послуг сурогатного материнства. На сьогодні це питання не є достатньо висвітленим в наукових працях. Наприклад, А.П. Головащук зазначає, що сурогатна мати має право на: 1) інформацію про можливі ризики для здоров'я та мету проведення запропонованих досліджень і лікувальних заходів; 2) інформацію про усі правові аспекти та наслідки програми сурогатного материнства; 3) отримання грошової компенсації у випадку комерційного сурогатного материнства; 4) відшкодування усіх фактичних витрат у зв'язку з вагітністю та пологами; 5) відшкодування усіх транспортних витрат, пов'язаних з відвідуванням організаційних заходів та закладу охорони здоров'я; 6) відшкодування інших витрат, які можуть виникнути під час програми сурогатного материнства [3, с. 68]. Ю.В. Коренга до прав сурогатної матері відносить: 1) право на забезпечення умов, необхідних для проживання та виношування вагітності; 2) на відшкодування витрат, пов'язаних з участю в програмі сурогатного материнства; 3) на компенсацію витрат, пов'язаних з втратою заробітної плати на період вагітності [5, с. 78].

Гестаційні носійки мають право бути повністю поінформовані про ризики вагітності та договору про сурогатне материнство. До них слід віднести відомі фізичні, психологічні та соціальні ризики, які можуть виникнути в результаті при участі в цьому правочині. Вони повинні отримати психологічну оцінку і доступ до консультацій під час і після вступу в домовленість щодо сурогатного материнства. Також їм потрібен незалежний юридичний консультант. Етично виправдано, щоб

вагітна жінка отримувала фінансову допомогу, винагороду за її участь у договорі про надання послуг гестаційної носійки [10, р. 1017]. Варто погодитися з думкою про те, що гестаційна носійка повинна бути єдиним джерелом згоди на її лікування від гормональної підготовки та перенесення ембріона до пологів і подальшого догляду. Вона має переважне право у прийнятті рішення щодо будь-яких процедур на своєму тілі та не може бути примушена підкоритися або відмовитися від процедури незалежно від контракту чи наслідків порушення [10, р. 1018].

Поряд з вищезазначеним, гестаційна носійка має ряд так званих медичних прав, а саме: а) право на медичну допомогу (ст.284 Цивільного кодексу України (далі – ЦК)); б) право на інформацію про стан свого здоров'я (ст. 285 ЦК); в) право на таємницю про стан здоров'я (ст. 286 ЦК) [13] тощо.

Варто в окрему групу виділити також і специфічні трудові права, які має жінка, перебуваючи у стані вагітності. Сюди можемо віднести: право гестаційної носійки не проходити випробування при прийнятті на роботу (ст. 26 Кодексу законів про працю України (далі – КЗПП)); заборону тимчасового переведення на іншу роботу без згоди гестаційної носійки (ст.33 КЗПП); право на встановлення неповного робочого дня (ст.56 КЗПП); заборона залучення до роботи в нічний час до надурочних робіт і робіт у вихідні дні і направлення у відрядження без згоди (ст. 176 КЗПП); право на переведення на легшу роботу за медичними показаннями (ст. 178 КЗПП); право на оплачувану відпустку у зв'язку з вагітністю та пологами тривалістю 70 календарних днів до пологів і 56 (у разі народження двох і більше дітей та у разі ускладнення пологів – 70) календарних днів після пологів (ст. 179 КЗПП) [14] тощо.

Поряд з цим неможна оминати й право гестаційної носійки на відшкодування витрат, пов'язаних з виношуванням та народженням дитини для генетичних батьків. Проте, в даному випадку думки вчених розділилися щодо того, які саме витрати мають бути компенсовано та чи має право гестаційна носійка отримувати плату за надані послуги. Тобто одна група науковців схильється до думки, що сурогатне материнство може бути комерційним. В той час як інші визначають, що сурогатне материнство має бути виключно некомерційним. У випадку некомерційного сурогатного материнства ціну договору складають лише обов'язкові поточні витрати, що включають у себе оплату всіх медичних заходів та консульта-

може бути зміненим після народження дитини. Враховуючи вищевказане, доцільно узгодити п. 11 Розділу 3 Правил державної реєстрації актів цивільного стану з вимогами ст. 123 СУ України, а саме: передбачити право подружжя зареєструвати дитину, народжену сурогатною матір'ю, на підставі документа, що підтверджує факт народження дитини сурогатною матір'ю, договору про сурогатне материнство, довідки про генетичну спорідненість батьків з плодом [19, с. 28].

Враховуючи вищенаведене, майбутня сурогатна мати у повній мірі повинна усвідомлювати, що у ній буде розвиватися ембріон/ненароджена дитина, яка не належить їй, та є генетично чужим/-ою для цієї жінки. Основна ціль сурогатної матері (гестаційної носійки) – виносити цю дитину та забезпечувати нормальний розвиток до моменту пологів та в подальшому народити її. Тому, на думку автора, незрозумілим є надання сурогатною матір'ю згоди на запис подружжя батьками дитини, оскільки між сурогатною матір'ю та генетичними батьками укладається договір на надання послуг сурогатного материнства. І волевиявлення на укладення цього договору по суті є згодою на реєстрацію подружжя батьками народженої нею дитини. Виглядає нелогічним надання згоди жінкою віддати дитину, яка для неї не є генетично рідною та їй не належить. У разі відмови сурогатною матір'ю надати таку згоду генетичні батьки можуть звернутися до суду. Тим паче, відповідно до ч. 2 ст. 139 Сімейного кодексу України оспорування материнства не допускається у випадку перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям (чоловіком та жін-

кою) в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій [20].

Таким чином, до основних обов'язків гестаційної носійки можна віднести: виносити й народити дитину для генетичних батьків; піклуватися про власне здоров'я та здоров'я плоду; утриматися від будь-яких дій, що можуть спричинити шкоду або загрозу життю та здоров'ю плоду при виношуванні вагітності; стати на медичний облік у закладі жіночої консультації; виконувати приписи лікаря та проходити всі необхідні обстеження для забезпечення нормального розвитку плоду; надавати інформацію про стан свого здоров'я на вимогу генетичних батьків дитини та лікуючого лікаря; передати дитину генетичним батькам після народження; зберігати таємницю щодо укладення та виконання договору про надання послуг гестаційної носійки, а також народження дитини від інших осіб.

Висновки. Визначення правового статусу гестаційної носійки є необхідною умовою гарантування її прав при укладенні договору. З огляду на важливість дослідження цієї проблеми, її вивчення на сьогодні є недостатнім. Термін «гестаційна носійка» є більш вдалим, ніж термін «сурогатна мати», для характеристики жінки, яка виношує та народжує генетично чужу для себе дитину. Гестаційна носійка є важливим суб'єктом цивільних правовідносин з певним обсягом прав та обов'язків, яка на підставі договору погодилася виносити та народити дитину для генетичних батьків.

Враховуючи вищенаведене, необхідно відмітити, що дослідження правового статусу гестаційної носійки є актуальним, доцільним та перспективним.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексій Р.В. Правова природа та обмеження реалізації права особи на застосування сурогатного материнства як методу лікування безпліддя. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. С. 74–77. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/14>.
2. Ватрас В.А. Суб'єктний склад правовідносин щодо імплантації ембріона дитини жінці із генетичного матеріалу подружжя. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. № 4. С. 72–75.
3. Головащук А.П. Правовий статус сурогатної матері. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 7. С. 66–70.
4. Николайчук Л., Купчак Н., Срібна Б. Сурогатне материнство: суть, проблеми та правове регулювання. *Публічне право. Серія «Медичне право»*. 2020. № 2 (38). С. 113–120. DOI: <https://doi.org/10.32782/2020-38-13/> (дата звернення 30.11.2023).
5. Коренга Ю. В. Договір сурогатного материнства в сімейному праві України: монографія. Луцьк: Вежа друк, 2015. 188 с.
6. Четверте покоління прав людини: особливості правового регулювання, проблеми та перспективи розвитку в сфері охорони здоров'я: монографія/ за заг. ред.: С.Б. Булеци, М.В. Менджул. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2020. 444 с.
7. Online etymology dictionary: веб-сайт. URL: <https://www.etymonline.com/> (дата звернення 028.02.2025).
8. Previous meetings. Documentation of WHO for Executive Board sessions and Health Assemblies: веб-сайт. URL: <https://apps.who.int/gb/index.html> (дата звернення 23.02.2025).
9. Алексій Р.В. Огляд деяких теоретичних та практичних проблемних питань інституту сурогатного материнства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №11. С. 126–130. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-11/28>.
10. Ethics Committee of the American Society for Reproductive Medicine Consideration of the gestational carrier: an Ethics Committee opinion. *Fertility and Sterility*. 2018. № 6. Vol. 110. 1017–1021. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2018.08.029> (дата звернення 28.02.2025).
11. Zegers-Hochschild F., Adamson G. David, Dyer S., Racowsky C., J. de Mouzon, Sokol R., Rienzi L., Sunde A., Schmidt L., Ian D. Cooke, J. Leigh Simpson, and Sh. van der Poel. The International Glossary on Infertility and Fertility Care. *Fertility and Sterility*. 2017. Vol. 108, № 3. P. 393–406.

12. Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні від 09 вересня 2013 року № 787. Міністерство охорони здоров'я України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#Text> (дата звернення 22.02.2025)
13. Цивільний Кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. С. 356.
14. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10 січня 1971 року №322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. № 50 / Верховна Рада УРСР. URL: Кодекс законів про працю Ук... | від 10.12.1971 № 322-VIII.
15. Головащук А. Деякі аспекти договору сурогатного материнства. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 2. Vol. 2. 66–71.
16. Campbell, Jhonell. «Gestational Surrogacy Contract Terms Under the 2017 Uniform Parentage Act,» *Child and Family Law Journal*. 2021. Vol. 9 : Iss. 1 , Article 1. URL: <https://lawpublications.barry.edu/cflj/vol9/iss1/1/> (дата звернення 25.02.2025)
17. Майданик Р.А. Репродуктивні права. Сурогатне материнство: навчально-практичний посібник. Київ: Алерта, 2013. 48 с.
18. Про затвердження Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні *Офіційний вісник України*. 2000. № 42. Міністерство юстиції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/z0719-00> (дата звернення 22.02.2025).
19. Верес І.Я. Проблеми правового регулювання сурогатного материнства. *Адвокат*. 2013. № 3 (150). С. 27–31.
20. Сімейний Кодекс України: Закон України від 10 січня 2002 року № 2947-III. *Голос України*. 2003. №38.

Алексій Руслана Василівна

Особливості правового статусу сурогатної матері (гестаційної носійки) в Україні

Ця стаття присвячена дослідженню особливостей правового статусу сурогатної матері в Україні. Наголошується на актуальності та науковій доцільності вивчення даної проблеми через високий рівень безпліддя у світі та стрімкий розвиток допоміжних репродуктивних технологій. Констатується наявність малого обсягу публікацій з цієї теми та невизначеність правового статусу сурогатної матері. Зазначається, що така невизначеність призводить до багатьох теоретичних та практичних проблем. Чіткість у розумінні правового статусу сурогатної матері виступає гарантією та захистом її прав.

У науковому дослідженні дається правова оцінка категорії «сурогатна мати», наводяться погляди науковців щодо розуміння особливостей цього суб'єкта правовідносин. Поряд з цим розглядається категорія «гестаційна носійка», визначається походження такого терміну. В ході дослідження констатується, що категорія «гестаційна носійка» є більш правильною та вдалою та кращою, ніж категорія «сурогатна мати», щодо характеристики жінки, яка погодилася виносити та народити дитину для інших осіб. Саме таке визначення дає чітко зрозуміти, що дитина є генетично чужою для цієї жінки, а єдиною метою цього процесу є виносити та народити цю дитину без заявлення будь-яких прав на неї. Також застосування цього визначення вказує на основну відмінну ознаку між гестаційним та традиційним сурогатним материнством. Розглянуті також вимоги до сурогатної матері (гестаційної носійки). Запропоновано власне визначення гестаційної носійки.

Поряд з цим у науковому доробку порушується проблема визначення обсягу прав та обов'язків сурогатної матері як елемента її правового статусу. У ході цього дослідження окреслюється наявність низки медичних та трудових прав, а також права на відшкодування витрат, пов'язаних із наданням послуги гестаційної носійки. Крім цього, наведений перелік обов'язків гестаційної носійки. Окрема увага приділена обов'язку сурогатної матері надати згоду на запис подружжя, яке надало генетичний матеріал для штучного запліднення, батьками дитини при державній реєстрації народження в органі реєстрації актів цивільного стану. Констатовано недоцільність надання такої згоди в силу наявності укладеного договору між нею та генетичними батьками.

Ключові слова: допоміжні репродуктивні технології, сурогатне материнство, сурогатна матір, гестаційна носійка, безпліддя.

Aleksii Ruslana

Peculiarities of the legal status of a surrogate mother (gestational carrier) in Ukraine

This article is devoted to the research of the surrogate mother's legal status features in Ukraine. The relevance and scientific feasibility of researching this problem are emphasized due to the high level of infertility in the world and the rapid development of assisted reproductive technologies. The presence of a small volume of publications on this topic and the uncertainty of the legal status of a surrogate mother are noted. It is noted that such uncertainty leads to many theoretical and practical problems. Clarity in understanding the legal status of a surrogate mother serves as a guarantee and protection of her rights.

The scientific research provides a legal assessment of the "surrogate mother category", the views of scientists on understanding the features of this subject of legal relations are given. Along with this, the category of "gestational carrier" is considered, the origin of such a term is determined. During the researching, it is stated that the category of "gestational carrier" is more correct, successful and better than the category of "surrogate mother" in terms of the characteristics of a woman who agreed to carry and give birth to a child for other people. This definition makes it clear that the child is genetically alien to this woman, and the sole purpose of this process is to bear and give birth to this child without claiming any rights to it. The application of this definition also indicates the main distinguishing feature between gestational and traditional surrogacy. The requirements for a surrogate mother (gestational carrier) are also considered. The own definition of a gestational carrier is proposed.

Along with this, the scientific work raises the problem of determining the scope of rights and responsibilities of a surrogate mother as an element of her legal status. In the course of this research, the presence of a number of medical and labor rights, as well as the right to reimbursement of expenses associated with the provision of gestational carrier services, is outlined. In addition, a list of the responsibilities of a gestational carrier is provided. Special attention is paid to the surrogate mother's responsibilities to consent to the registration of the spouses who provided genetic material for artificial insemination as the parents of the child during the state registration of birth in the civil registry office. It was found that it was inappropriate to provide such consent due to the existence of a contract concluded between her and her genetic parents.

Key words: assistive reproductive technology, surrogacy motherhood, surrogate mother, gestational carrier, infertility.

УДК 347.12

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v056.2025.4>**Коробцова Наталія Василівна,**

кандидатка юридичних наук, доцентка,

доцентка кафедри цивільного права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID ID: 0000-0002-9997-1485

«ПРАВО НА ЖИТТЯ» v. «ПРАВО НА АВТОНОМІЮ ВОЛІ ПАЦІЄНТА»: АНАЛІЗ ПРАКТИКИ ЄСПЛ

Постановка проблеми. Найвищими соціальними цінностями будь-якої демократичної країни світу є життя її громадян. Право на життя визнається одним із найважливіших невід'ємних конституційних прав в Україні (ст. 27 Конституції України), що покладає на державу обов'язок по його охороні та захисту [1]. Зміст положень ст. 27 Конституції України свідчить про те, що і держава, і сама людина мають право захищати життя і здоров'я всіма дозволеними засобами. Отже, без жодних сумнівів можна стверджувати, що законодавець презюмує наявність бажання кожної людини зберегти та захистити своє життя та здоров'я. Але законодавчо передбачена можливість відмовитися від лікування свідчить, що існування такого бажання саме у кожної людини можна поставити під сумнів, оскільки «пацієнт, який набув повної цивільної дієздатності і усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними, має право відмовитися від лікування» [2, ст. 43]. Передбачено дане право й положеннями цивільного законодавства [3, ст. 284]. Наявність права відмови від лікування як складова права автономії волі в окремих випадках впливає на право особи на життя, що ставить перед національними та міжнародними судовими інстанціями доволі складне питання – якому праву надавати перевагу? Не залишився осторонь щодо даної проблеми і ЄСПЛ, одне із рішень якого стало предметом даного дослідження.

Стан дослідження теми. Тема основоположних прав людини вже давно викликає зацікавленість з боку науковців, а питання захисту даних прав є предметом розгляду багатьох справ як на національному так і європейському рівнях. Право людини на життя та прояви його реалізації стали предметом досліджень таких науковців, як: Анікіна Г. В., Карпенко К. І., Майданик Р. А., Ольховик Л. А., Островська Б. В., Павленко Т. А., Сенюта І. Я., Соловійов А. В. тощо. Дослідженню права на волевиявлення в медичній сфері

присвятили свої праці Гревцова Р. Ю., Литвиненко А. А., Миронова Г. А. та інші. Однак, незважаючи на проведені науковцями дослідження, вимагає окремого розгляду проблема співвідношення «права на життя» та «права на автономію волі пацієнта», знайдення точок їхнього перетину.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження «права на життя» та «права на автономію волі пацієнта», їхньої взаємодії та впливу.

Виклад основного матеріалу. Право на життя є базовим основоположним правом людини, з яким тим чи іншим чином пов'язані інші права, в тому числі й право на автономію волі в сфері медичних послуг, яке має прояв у згоді або відмові від медичного лікування/втручання. Відмова від лікування є самостійним правом, однак, все ж таки, більшою увагою законодавець наділяє саме право на згоду щодо медичного втручання. Пояснити такий підхід законодавця доволі просто: згода на будь-яке медичне втручання є доказом свідомого ставлення людини до власного життя, здоров'я, яке повинно бути властиво кожній людині. При цьому в певних напрямках медицини питання відмови від медичного втручання достатньо ретельно врегульовані. Так, постановою КМ України від 12 травня 2021 р. № 457 «Про внесення змін до постанови КМ України від 27 грудня 2018 р. № 1211» затверджений Порядок надання письмової згоди живого донора на вилучення у нього анатомічних матеріалів та письмової відмови від раніше наданої такої згоди, письмової згоди або незгоди чи відкликання раніше наданої згоди на вилучення анатомічних матеріалів з тіла особи для трансплантації та/або виготовлення біоімплантатів після визначення її стану як незворотна смерть, а також подання письмової заяви про призначення, зміну чи відкликання повноважного представника», Додатки 7 та 8 якого встановлюють відповідні форми заяв у випадках прижиттєвого донорства [4]. Додатко-

вим протоколом до Конвенції про права людини та біомедицину, який стосується біомедичних досліджень 2005 р. закріплено, що «Особи, які отримують пропозицію брати участь в дослідницькому проекті, інформуються про свої законні права і гарантії захисту, зокрема про своє право не давати згоди на участь або припинити свою участь в будь-який час....» (ч. 3 ст. 13) [5].

Безумовно, надання відмови (як і згоди) повинно бути добровільним та поінформованим, але ані лікарі, ані держава не повинні нехтувати цим правом пацієнта. Відмова буде вважатися наданою поінформованою особою тільки якщо пацієнт отримав повну і достовірну інформацію про стан свого здоров'я, перебіг хвороби, запропоноване лікування тощо. Така інформація надається з урахуванням розумових здібностей та вікового критерію пацієнта і повинна бути здатною для сприйняття саме цією особою.

Тільки поінформована особа може свідомо відповісти на питання: погоджуватися на запропоноване лікування чи відмовитися від нього. На це рішення не повинні впливати думки інших осіб (лікарів, родичів, близьких осіб пацієнта). Тільки самостійно прийняте рішення щодо подальшого лікування можна вважати добровільним.

В теорії медичного права здатність сприймати інформацію медичного характеру та приймати свідомі рішення визначають як медичну дієздатність, яка передбачає здатність особи:

1) розуміти основні процеси, що відбуваються у власному організмі, специфіку та причинно-наслідковий зв'язок подій медико-біологічного значення;

2) усвідомлювати власні потреби та наслідки того чи іншого вибору;

3) виявляти волю, а саме: керувати власними діями, приймати та висловлювати логічно аргументовані рішення, дотримуватися послідовності дій, пов'язаних із власним вибором, брати тягар відповідальності за свій вибір [6, с. 63].

Відмовляючись від лікування, пацієнт таким чином здійснює прояв своєї волі або щодо запропонованого йому лікування в цілому, або щодо певних методів, процедур. В першому випадку, мова, як правило, йде про бажання припинити власне життя шляхом відмови від лікування, в другому – пацієнт не бажає отримувати саме певне лікування (за допомогою певних технологій, методів, ліків, процедур тощо), яке йому призначено, але при цьому не бажає припинити життя, іншими словами, бажає змінити план свого лікування. Але незалежно від спрямованості на певний

результат, відмова від лікування торкається прав людини на життя та здоров'я.

Позиція національного та міжнародного законодавства зводиться до того, що людина має саме *право на життя*, а не *обов'язок жити*. Законодавець, закріплюючи за особою певне право, надає їй можливість його реалізації, одним із проявів якої є його припинення. Право на життя при цьому має свою особливість, оскільки пов'язано з найважливішими благами – життям, здоров'ям, недоторканністю тощо, з цим і пов'язана відсутність єдиного законодавчого підходу європейських країн до можливості розпорядження правом на життя шляхом його припинення. Чи впливає існуюча законодавча заборона евтаназії на волю пацієнта? Безумовно, що так. Можна навіть сказати, що законодавчі обмеження, заборони поглинають волю пацієнта, тобто волевиявлення пацієнта щодо свого життя, здоров'я повинно відповідати положенням законодавства, а право на життя стає більш значущим і більш захищеним державою ніж право на автономію волі.

Ситуація докорінно змінюється коли волевиявлення пацієнта спрямоване на відмову від цілком певного призначеного йому лікування і не має на меті припинення життя.

Цікавою з цієї точки зору є справа *Pindo Mulla v. Spain* (2024), розглянута ЄСПЛ, щодо виявлення недоліків в процедурі отримання згоди на медичне втручання (у вигляді переливання крові), застосоване до особи, яка належала до Свідків Єгови, незважаючи на існуючу категоричну відмову від цієї процедури [7]. Заявниця по даній справі скаржилася на порушення її права, передбаченого ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод – права на повагу до приватного і сімейного життя у світі ст. 9 – права на свободу думки, совісті і релігії [8].

Сутність справи полягала в наступному. Заявниця, яка належала до релігійної громади Свідків Єгови, після надання згоди на проведення операції, відповідно до національного законодавства склала та зареєструвала попереднє розпорядження (директиву) та видала постійну довіреність [9, с. 41]. Зміст цих документів закріплював відмову заявниці від переливання крові в будь-якому вигляді та в будь-якій ситуації, навіть, якщо це загрожуватиме її життю, при цьому вона заздалегідь погоджується на інше медичне лікування, окрім зазначеного в документах.

На сьогодні європейськими країнами напрацьовано чимало юридичних конструкцій, за допо-

могою яких пацієнт може висловити свою волю щодо майбутнього лікування та передбачити окремі стани, за наявності яких, таке розпорядження буде вступати в дію. Такими конструкціями можуть бути:

- довіреність на прийняття рішень з медичного обслуговування (Health Care Of Attorney);
- медичний заповіт (Living Will) та «Не реанімувати!» (Do Not Reanimate);
- картка донора (Donor Card) [10].

Додати до цього переліку можливо і «розпорядження пацієнта», про яке йде мова в досліджуваній справі ЄСПЛ. Право пацієнта оформити розпорядження передбачено й німецьким законодавством, в якому передбачається право пацієнта оформити «розпорядження» щодо медичних послуг відносно нього на випадок своєї неможливості висловити волю в майбутньому. Таке право пацієнт може реалізувати з досягненням повноліття незалежно від виду та стадії хвороби на випадок неможливості в майбутньому виразити свою волю щодо лікування. В самому розпорядженні можуть міститися й випадки, при яких дане розпорядження буде діяти (кома, вегетативний стан, безпорадний стан тощо).

Зі змісту справи *Pindo Mulla v. Spain* (2024) вбачається, що заявниця склала розпорядження (documento de instrucciones previas) та постійну довіреність (declaracion de voluntades anticipadas). В розпорядженні вона зазначила двох довірених осіб в якості свого представника та замісника представника. Повноваження представника були викладені наступним чином: «Мій представник повинен зробити будь-яке тлумачення, яке може вимагатися від мого імені, доки воно не суперечитиме жодній з інструкцій, записаних в цьому документі, та забезпечить застосування його змісту. Цю людину слід розглядати як необхідного і дійсного співрозмовника з медичною командою, яка відповідає за мій догляд, приймаючи рішення від мого імені, нести відповідальність за мій догляд та забезпечувати дотримання моїх бажань» [7]. Зміст постійної довіреності визначав її волю на заборону здійснювати їй переливання крові за будь-яких обставин, навіть у разі існування загрози її життю та здоров'ю.

В німецькому законодавстві, за наявності такого волевиявлення, представник (піклувальник) насамперед перевіряє факт настання, передбаченого в розпорядженні, випадку, а потім повинен проявити вплив та авторитет по відношенню до виконання волі підопічного. В подальшому представник разом із лікарями визначає

план лікування пацієнта, з урахуванням висловлених раніше побажань. При цьому позиція німецького законодавства зводиться до необхідності максимально враховувати, висловлені в розпорядженні, бажання пацієнта, акцентуючи увагу на тому, що представник (піклувальник) повинен проявляти вплив та авторитет у спілкуванні з лікарями, відстоюючи та захищаючи волю пацієнта.

Українське законодавство (чинне та перспективне) не закріплює конструкції «розпорядження пацієнта». Деякі науковці вбачають в даному розпорядженні елементи заповіту і тому в наукових, літературних джерелах його часто визначають як «медичний заповіт» або «заповіт пацієнта» [11, с. 416]. Виходячи зі змісту цих понять, вважаємо недоцільним ототожнювати їх. Так, стаття 1233 ЦК України заповітом вважає особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті, яке відкривається в день смерті особи або день, з якого вона оголошується померлою (ч. 2 ст. 1220 ЦК України) [3]. Воля заповідача стає відомою особам після його смерті або оголошення померлим і спрямована на майбутні дії спадкоємців чи існуючи вже в наявності обставини (дії). На відміну від цього, в своєму розпорядженні пацієнт зазначає обставину або стан свого здоров'я при існуванні якого його воля, зазначена в розпорядженні, повинна бути виконана. При цьому мова не йде про настання такого стану пацієнта як смерть для виконання волі пацієнта, навпаки, в розпорядженні може бути висловлено бажання хворого піти з життя, відмовитися від лікування тощо [11, с. 417–418]. І тут доречним буде знову звернутися до досліджуваної справи ЄСПЛ. Заявниця, оформлюючи розпорядження, не мала на меті взагалі відмовитися від лікування заради припинення життя, її відмова стосувалася лише певної окремої медичної процедури – переливання крові, а тому прирівнювати за змістом «розпорядження» до «заповіту» в даному випадку є недоречним. Саме той факт, що заявниця готова була отримати будь-яке інше лікування окрім переливання крові, на думку Суду, відрізняла цю справу серед багатьох інших. На розгляд Суду вже потрапляли схожі справи, але в них мова йшла, як правило, про припинення лікування з метою настання смерті, або про відмову від життєво необхідного лікування дитини. В першій категорії справ рішення Суду залежало від позиції національного законодавства щодо еутаназії, в другому – рішення виносилося з максимальним урахуванням інтересів дитини-пацієнта [12]. В досліджуваній справі «стикалися»

право на життя в. правом на автономію волі пацієнтки.

Незважаючи на те, що необхідність проведення хірургічного втручання відповідало національному законодавству та переслідувало мету захисту здоров'я, Суд в своєму рішенні зазначив, що «свобода приймати або відмовлятися від конкретного медичного лікування є життєво важливою для самовизначення та особистої автономії» та «Особа повинна дійсно усвідомлювати наслідки того, про що вона просить, і бути захищеною від тиску та зловживань» [9, с. 43]. При цьому, Суд зосередив увагу, що у разі реальної та неминучої небезпеки для людини, «право на життя» повинно діяти в тандемі з «правом особи самостійно приймати рішення про медичне лікування» [9, с. 44], іншими словами, з «правом на автономію волі пацієнта». Кожна держава повинна забезпечити дотримання обох цих прав. Однак постає питання: яким правом потрібно поступитися у ситуації, яка виникла в даній справі? ЄСПЛ дійшов висновку, що «суспільний інтерес у збереженні життя або

здоров'я пацієнта повинен поступитися інтересу пацієнта керувати своїм власним життям...» [9, с. 44]. Отже, за наявності належним чином оформленої волі пацієнта щодо майбутнього лікування, перевага повинна надаватися їй, у разі сумнівів щодо волі пацієнта існує обов'язок лікарів захистити його життя всіма необхідними засобами. Таким чином, ЄСПЛ у досліджуваній справі вбачає порушення ст. 8 Конвенції (право на повагу до приватного і сімейного життя) у поєднанні зі ст. 9 (свобода думки, совісті і релігії).

Висновки. Аналіз справи *Pindo Mulla v. Spain*, переданої на розгляд ЄСПЛ, дозволяє дійти висновку, що хоча ряд європейських країн і застосовують конструкцію «розпорядження пацієнта», в якій має прояв «право на автономію волі», механізм її застосування, врахування бажань пацієнта сприймається не завжди в однаковий спосіб і завжди «конкурує» з «правом на життя» пацієнта та обов'язком лікарів (медичних закладів) надати в повному обсязі необхідну медичну допомогу заради врятування його життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996р. №254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text> (дата звернення: 07.12.2024).
2. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-XII. Дата оновлення: 05.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення: 10.01.2025).
3. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003р. №435-IV. Дата оновлення: 10.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 20.01.2025).
4. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2018 р. №1211 : Постанова Кабінету Міністрів України від 12.05.2021 р. № 457. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/457-2021-п#n58> (дата звернення: 22.01.2025).
5. Додатковий протокол до Конвенції про права людини та біомедицину, який стосується біомедичних досліджень від 25.01.2005 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/MU05263?an=216&ed=2005_01_25 (дата звернення: 22.01.2025).
6. Миронова Г. А. Проблема визначення поняття «медична дієздатність пацієнта». *Приватне право і підприємництво*. 2012. № 11. С. 62–68.
7. *Pindo Mulla v. Spain* [2024]. [GC] (№ 15541/20). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-236065%22%7D> (дата звернення: 15.01.2025).
8. Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : Конвенція від 04.11.1950 р. Дата оновлення: 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 25.01.2025).
9. Огляд рішень Європейського суду з прав людини (вересень 2024 року) : Верховний Суд. 2024. 67 с.
10. Миронова Г. Пацієнт із медичним заповітом: як поводитися лікарю? URL: <https://www.vz.kiev.ua/paciyent-iz-medichnim-zapovitom-yak-povoditisa-likaryu/> (дата звернення: 26.01.2025).
11. Коробцова Н. В. Інформована добровільна згода в медичних правовідносинах. *Односторонні правочини* : монографія / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2024. С. 402–421.
12. Релігійна громада Свідків Єгови в м. Москва проти російської федерації (заява № 302/02) від 10.06.2010 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%22001-145420%22%7D> (дата звернення: 28.01.2025).

Коробцова Наталія Василівна

«Право на життя» в. «Право на автономію волі пацієнта»: аналіз практики ЄСПЛ

У статті розглянуто «право на життя» та «право на автономію волі пацієнта». Дані права досліджено в порівняльному аспекті із використанням судових справ, що надійшли на розгляд ЄСПЛ. Розглянуто особливості, межі реалізації цих прав, вплив та взаємодія. Право на життя, здоров'я, будучи основними базовими правами кожної людини, не можуть існувати автономно від інших прав, які впливають на них і навіть деякою мірою обмежують. Автономія волі в сфері надання медичних послуг має прояв в інформованій добровільній згоді на медичне втручання або відмові від нього. В медичній сфері автономія волі пацієнта не завжди узгоджується із правом на життя. Іншими словами, спостерігається вплив волевиявлення пацієнта у вигляді відмови від лікування на право на життя. Саме можливість впливу на основні, базові права, їх обмеження свідчить про те, що вони не є абсолют-

ними і повинні сприйматися в сукупності з іншими правами людини, в тому числі зі спеціальними правами, як виникають у випадках участі особи в медичних правовідносинах.

Європейське та національне законодавство, проявляючи повагу до права на волевиявлення пацієнта щодо його лікування, визнають його базовим принципом в сфері охорони здоров'я. Отже, опинившись в ситуації, яка загрожує життю, здоров'ю, людина, якщо вона здатна до прийняття усвідомленого рішення, іншими словами, не знаходиться у безпорадному стані, сама вирішує питання щодо згоди чи відмови від певного лікування або лікування взагалі. Законодавство дозволяє вирішити це питання особі як в момент існування небезпечної ситуації щодо неї, так і заздалегідь визначитися з майбутнім лікуванням чи його відмовою у відповідному розпорядженні, зазначивши у ньому стани, при існуванні яких розпорядження буде вступати в дію, та довірених осіб (представників), які будуть контролювати виконання волі (бажання) пацієнта. Зазначені документи на сьогодні стають доволі популярними в світі. Назви їх в окремих країнах різняться, це: «розпорядження пацієнта», «медичний заповіт», «довіреність на прийняття рішень із медичного обслуговування», «картка донора», але всі вони мають загальну спільну мету – забезпечити дотримання бажання пацієнта щодо його майбутнього лікування. Опинившись в ситуації, пов'язаною з реальною загрозою для життя, бажано, щоб право на життя та право на волевиявлення щодо лікування діяли «в тандемі», але за наявності заперечень щодо запропонованого лікування (ліків, процедур, препаратів) або відмови від лікування досягти цього стає неможливим. В такому разі, на думку ЄСПЛ, суспільний інтерес у збереженні життя, здоров'я людини повинен поступатися праву пацієнта самостійно вирішувати питання щодо власного життя та здоров'я.

Ключові слова: право на життя, пацієнт, відмова від лікування, волевиявлення, згода на медичне втручання.

Korobtsova Nataliia

«Right to life» v. «Right to patient autonomy»: analysis of the practice of the ECHR

The article examines the “right to life” and “right to patient autonomy”. These rights are examined in a comparative aspect using court cases that have been submitted to the ECHR. The features, limits of the implementation of these rights, impact and interaction are considered. The right to life, health, being the main basic rights of every person, cannot exist autonomously from other rights that affect them and even to some extent limit them. Autonomy of will in the field of medical services is manifested in informed voluntary consent to medical intervention or refusal of it. In the medical field, the autonomy of the patient's will is not always consistent with the right to life. In other words, there is an impact of the patient's expression of will in the form of refusal of treatment on the right to life. The very possibility of influencing fundamental, basic rights, their limitation indicates that they are not absolute and should be perceived in conjunction with other human rights, including special rights, as arise in cases of a person's participation in medical legal relations.

European and national legislation, showing respect for the patient's right to express his will regarding his treatment, recognize it as a basic principle in the field of health care. Therefore, finding himself in a situation that threatens his life or health, a person, if he is capable of making an informed decision, in other words, is not in a helpless state, decides for himself whether to consent to or refuse a certain treatment or treatment in general. The legislation allows a person to resolve this issue both at the moment of a dangerous situation regarding him, and to decide in advance on future treatment or its refusal in the corresponding order, indicating in it the conditions under which the order will come into effect, and the authorized persons (representatives) who will control the fulfillment of the patient's will (wishes). These documents are becoming quite popular in the world today. Their names in individual countries vary, they are: “patient's order”, “medical will”, “power of attorney for making decisions regarding medical care”, “donor card”, but they all have a common goal – to ensure compliance with the patient's wishes regarding his future treatment. Finding himself in a situation associated with a real threat to life, it is desirable that the right to life and the right to express will regarding treatment act “in tandem”, but if there are objections to the proposed treatment (medicines, procedures, preparations) or refusal of treatment, this becomes impossible to achieve. In this case, according to the ECHR, the public interest in preserving human life and health must yield to the patient's right to independently decide on issues concerning his or her own life and health.

Key words: right to life, patient, refusal of treatment, expression of will, consent to medical intervention.

УДК 347.424:355.01(477+470)

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v056.2025.5>**Кочіашвілі Альберт Давидович,**

аспірант кафедри цивільного права

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0009-0001-4814-1131

НЕПЕРЕДБАЧУВАНІ ОБСТАВИНИ В ДОГОВІРНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ

Постановка проблеми. Коректне та повне визначення ролі всього спектру життєвих обставин для розвитку правових відносин є невід'ємним для загального розуміння динаміки будь-яких правовідносин, зокрема цивільно-правових. Категорія «обставини» або «життєві обставини» неодноразово зустрічається в нормативно-правових конструкціях та юридичній доктрині. Так, юридичні факти зазвичай визначають як конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, припинення або зміну правових відносин. Крім того обставини в матеріальному та процесуальному зустрічаємо в контексті обставин, які пом'якшують або обтяжують покарання; які виключають відповідальність; які підлягають доказуванню; обставини справи; обставини непереборної сили; обставини, необхідні для настання наслідків тощо.

Всі обставини, що мають значення для виконання умов договірних зобов'язань в їх первинному вигляді, можна поділити на передбачені законодавством, передбачені сторонами та непередбачувані обставини.

Прикладами перших можуть слугувати смерть однієї зі сторін договору, обмеження цивільної оборотоздатності або вилучення об'єкта цивільного обороту [11, с. 86], зміна регуляторних механізмів відчуження, розповсюдження або використання окремих об'єктів цивільних прав.

В свою чергу принцип свободи договору надає сторонам договору можливість самостійно визначати обставини, з настанням яких може пов'язуватися зміна окремих умов договору або загальне припинення договірних відносин з відповідними наслідками для однієї чи обох сторін договору. Сторони можуть встановлювати відповідальність або навпаки передбачати умови уникнення цивільно-правової відповідальності в межах чинного законодавства.

Щодо перших двох груп обставин в правничій літературі наявні значні наукові розробки,

що включають аналіз наслідків для сторін, способів оскарження та співвідношення законодавчо встановлених та договірних обставин як підстав виникнення, зміни або припинення договірних правовідносин.

Однак, найбільш цікавим в контексті даного дослідження видається аналіз обставин, які не передбачені законодавством, а також за загальним правилом не передбачаються або не можуть бути передбачені сторонами договірних правовідносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці визначення форс-мажорних обставин в умовах воєнного стану в Україні присвячені праці таких представників вітчизняної юридичної науки як М. Боярчуков, Т. Даниленко Є. Дядюк, Н. Заєць, І. Шевченко та інші. Однак, в умовах постійної багатовекторної динаміки розвитку сучасного світу, враховуючи дискусійність та певну фрагментарність попередніх досліджень непередбачуваних обставин в договірному праві, а також в умовах браку актуальної судової практики слід визнати недостатність наявних наукових розвідок, а також перспективність та нагальність наукових розробок в сфері визначення непередбачуваних обставин в контексті російської військової агресії.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз наявного масиву наукових праць дає змогу констатувати відсутність цільного систематизованого дослідження категорії непередбачуваних обставин, що мають вплив на договірні відносини. В умовах останніх кризових викликів (пандемія, воєнний стан) актуалізується питання формування модерного та прогностичного законодавчого підходу до регулювання даної ситуації на основі вироблених наукою підходів до визначення непередбачуваних обставин та їх впливу на динаміку цивільних правовідносин.

Виклад основного матеріалу. Російська військова агресія, яка на сьогоднішній день

носить характер повномасштабного вторгнення, є обставиною, що суттєво ускладнила нормальне ведення підприємницької діяльності та виконання цивільно-правових договорів. Починаючи з 24 лютого 2022 року в силу незалежних обставин ряд учасників договірних відносин не мають об'єктивної можливості виконувати зобов'язання за окремими договорами на умовах, які існували до початку воєнних дій на території України.

Як вже зазначалося обставини є надзвичайно важливими для забезпечення стабільності договірних правовідносин та балансу зобов'язань в межах договору. Саме враховуючи та розраховуючи на певні обставини сторони вступають у договірні відносини, з конкретними обставинами вони пов'язують також можливість виконання договірних зобов'язань та конкретну вигоду для себе у випадку укладення певного виду договору. Як зазначає В. Гончаренко, істотна зміна обставин, якими сторони керувалися під час укладення договору, набуває особливого ризикового значення під час виконання договору, що може привести до дисбалансу зобов'язань сторін договору [4, с. 100].

Вітчизняний законодавець передбачив певні механізми збереження балансу між сторонами договірних правовідносин, впровадивши у ст. 652 ЦК України можливість зміни умов договору або розірвання останнього за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або не впливає із суті зобов'язання у разі істотної зміни обставин, якими сторони керувалися при укладенні договору. Зміна обставин визнається істотною, якщо вони змінилися настільки, що, якби сторони могли це передбачити, вони не уклали б договір або уклали б його на інших умовах [15].

Одночасно з цим, згідно з ч. 1 ст. 617 Цивільного кодексу України особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили. Одночасно з цим, згідно пояснень Торгово-промислової палати обставинами непереборної сили (*force majeure* – форс-мажор) визнаються надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами [9].

Отже, бачимо в чинному законодавстві одночасно і непередбачувані обставини, і обставини непереборної сили як обставини, що своїм зовнішнім впливом на первинні зобов'язання

спричиняють неможливість або неспроможність однієї зі сторін виконати зобов'язання, або істотно змінюють баланс існуючих відповідних одне одному зобов'язань сторін.

Перш за все для коректного визначення сутності непередбачуваних обставин та їх відмежування від інших обставин, що мають вплив на договірні відносини, необхідно дослідити категорію ризику в договірному праві, адже саме комерційному ризику зазвичай протиставляють непередбачувані обставини.

В юридичній літературі знаходимо підтвердження колізійності використання категорії «ризик» в правозастосуванні. М. Великанова констатує поліаспектність дослідження поняття ризику та замкненість такого дослідження в межах методологічного апарату окремих галузей наукових знань.

Ризик в науці цивільного права визначається цивілістами як можливість виникнення негативного чи позитивного результату, що викликано професійним чи іншим характером діяльності особи або поєднанням із відповідним зобов'язанням випадкових юридичних фактів [7, с. 197].

О. Шемшур пропонує розуміти під ризиком у цивільному праві можливість (ймовірність) настання певних наслідків (результатів), які суб'єкт цивільних правовідносин міг передбачити (або повинен був передбачити) та вчинити (або не вчинити) дії, що направлені на зменшення негативного впливу цих наслідків або взагалі на уникнення їх шляхом дотримання правил обґрунтованого ризику (це правила, за яких позитивний результат від здійснення певної діяльності значно перевищує можливість (ймовірність) настання негативних наслідків) [17, с. 108].

Широко використовується категорії «ризик» і в цивільному законодавстві. Так, однією з умов визнання діяльності підприємницькою є ризик (ст. 50 ЦК України); ст. 323 ЦК та декількома іншими статтями, що регулюють окремі види договірних відносин, встановлюється ризик випадкового знищення та випадкового пошкодження (псування) майна, неможливості використання матеріалу; ст. 516. встановлюється ризик настання несприятливих для нового кредитора наслідків, якщо боржник не був письмово повідомлений про заміну кредитора у зобов'язанні [15]. Крім того ризик згадується в цивільному законодавстві в контексті ризику подання вимоги, кредитного або страхового ризику тощо.

Аналіз чинного цивільного законодавства дає змогу виділити ризик, який покладається на

сторону договору законом (а отже укладення договору свідчить про свідоме прийняття такого ризику та відповідальності у випадку настання негативних наслідків), а також ризик, який учасник договірних відносин приймає на себе вольовим рішенням на основі умов договору, усвідомлюючи та прогнозуючи наслідки настання випадку. Зазначені види ризиків можна віднести до групи індивідуальних або суб'єктивних, адже їх приймає на себе одна зі сторін договору, а компенсацію за наявність відповідного ризику є сприятливі наслідки договору (вигода для сторони). Крім того з нівелюванням подібних ризиків в договірних відносинах юридична та економічна науки пов'язують категорії обачності боржника або кредитора [3] (дотримання правил обґрунтованого ризику), враховування ризиків, а також страхування ризиків.

До другої групи ризиків видається слухним віднести об'єктивні ризики, а саме ризик істотної зміни обставин, ризики випадку та непереборної сили. Так, вступаючи у договірні відносини всі сторони договору вбачають парадигму неможливості остаточного прогнозування обставин, що впливатимуть на можливість виконання умов первинного договору. Таким чином, ризик настання непередбачуваних обставин є невід'ємним від свідомого рішення про укладення договору.

Для чіткого осягнення та об'єктивного вивчення непередбачуваних обставин слід поділити їх на наступні групи:

- обставини, що не можуть бути ідентифіковані та об'єктивно прогнозовані (технологічний прогрес та еволюція соціуму створюють обставини, визначальні для окремих цивільних правовідносин) – обставини, що об'єктивно є непередбачуваними до будь-яких договірних відносин;
- обставини, що первинно мають локальний характер і на етапі формування договірних відносин не поширюються на конкретні відносини (глобалізація, зміщення балансу приватного та публічного та поширення рідкісних обставин) – обставини, що є непередбачуваними для конкретних договірних правовідносин.

Повертаючись до заявленого для наукової розвідки контексту російської агресії щодо України слід зазначити, що такі обставини як загроза війни, збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна законодавчо визначені як форс-мажорні відповідно до ч. 2 ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» [14].

У своєму листі від 28.02.2022 р. № 2024/02.0-7.1 Торгово-промислової палати (ТПП) України підтвердила, що обставини військової агресії Російської Федерації проти України, що стало підставою введення воєнного стану із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року, відповідно до Указу Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» з 24 лютого 2022 року до їх офіційного закінчення, є надзвичайними, невідворотними та об'єктивними обставинами для суб'єктів господарської діяльності.

Вищезазначені обставини зумовили виникнення інших обставин, що ускладнюють економічну діяльність та створюють перепони для стабільного цивільного обороту. У ситуації повної або часткової відсутності роботи, вимушеної зміни місця проживання внаслідок воєнних дій, а також у зв'язку з несенням військової служби, люди позбавлені можливості виконувати взяті на себе зобов'язання [6].

Отже, ТПП України в своєму листі від 28.02.2022 засвідчила, що російська військова агресія проти України стала підставою для введення воєнного стану та є форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили). Рефлексія щодо визначення даних обставин непередбачуваними пов'язана в першу чергу з подальшим розвитком подій в сфері господарювання. Як відзначає М. Боярчук, попри те, що наміри у ТПП України були шляхетними, ефект його публікації мав діаметрально протилежні від очікуваних наслідки. Значна кількість суб'єктів господарювання після ознайомлення з листом, скоректували власні дії щодо виконання зобов'язань, адже вирішили, що наслідки впливу форс-мажорних обставин на невиконання зобов'язань у такій екстраординарній ситуації, як війна, застосовуються автоматично, в так званій спрощеній процедурі, у результаті чого не вчиняли юридично значимих дій, здійснення яких, відповідно до усталеної судової практики, є необхідним для звільнення від відповідальності за невиконання зобов'язань [1].

Однак, як відзначається в судовій практиці, вказаний лист ТПП України адресований «Всім, кого це стосується», тобто необмеженому колу суб'єктів, його зміст носить загальний інформаційний характер та констатує абстрактний факт наявності форс-мажорних обставин без доведення причинно-наслідкового зв'язку у конкретному зобов'язанні [10].

Є. Дядюк відзначає, що з матеріалів судової практики можна зробити висновок, що «суди

оцінюють даний лист ТПП України як загальний офіційний документ, який констатує абстрактний факт наявності форс-мажорних обставин без доведення причинно-наслідкового зв'язку у конкретному зобов'язанні, і який не містить ідентифікуючих ознак конкретного договору/зобов'язання, виконання якого стало неможливим через наявність зазначених обставин. При аргументації зміни або припинення договірних відносин одного лише посилання на положення листу ТПП України є недостатнім, оскільки він не замінює сертифікат про підтвердження обставин форс-мажору в розумінні статті 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» [8].

Колегія суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у постанові від 13 березня 2024 року зробила висновок, що чинний ЦК України не передбачає конструкції форс-мажору. У цивільних відносинах форс-мажор традиційно є договірною підставою звільнення від відповідальності. За допомогою договору сторони можуть врегулювати, зокрема: застосування конструкції форс-мажору у своїх відносинах (на які випадки він поширюється, які правові наслідки його існування); чим підтверджується форс-мажор; чи впливає існування форс-мажору на виконання цивільно-правового зобов'язання, яке виникло на підставі такого договору; як позначається існування форс-мажору на строках виконання цивільно-правового зобов'язання, що виникло на підставі договору [12].

Зазвичай ознаками форс-мажору називають наступні: обставини, що до нього призвели не залежать від волі учасників цивільних (господарських) відносин; мають надзвичайний характер; є невідворотними; унеможливають виконання зобов'язань за даних умов здійснення господарської діяльності. Виходячи з ознак форс-мажорних обставин, при виникненні обставин непереборної сили сторона договірної зобов'язання повинна довести те, що вони є форс-мажорними, в тому числі, саме для конкретних правовідносин. Те, що форс-мажорні обставини необхідно довести, не виключає однак того, що наявність форс-мажорних обставин може бути засвідчена відповідним компетентним органом.

Поняття «істотна зміна обставин» є оціночною категорією. Норма абзацу другої частини першої статті 652 Цивільного кодексу України містить критерій, за яким зміну обставин можна визначити як істотну: обставини повинні змінитися настільки, що, якби сторони могли це передбачити, вони не уклали б договір або уклали б його

на інших умовах. Істотна зміна обставин повинна відбутися не внаслідок поведінки контрагентів договору, а бути результатом певного впливу ззовні, тобто відбувається зміна певних обставин, які є зовнішніми щодо правового зв'язку, що існує між контрагентами даного договору.

При визначенні зміни обставин істотною важливо дотримання чотирьох умов, серед яких наступні:

1) в момент укладення договору сторони виходили з того, що така зміна обставин не настане;

2) зміна обставин зумовлена причинами, які заінтересована сторона не могла усунути після їх виникнення при всій турботливості та обачності, які від неї вимагалися;

3) виконання договору порушило б співвідношення майнових інтересів сторін і позбавило б заінтересовану сторону того, на що вона розраховувала при укладенні договору;

4) із суті договору або звичаїв ділового обороту не випливає, що ризик зміни обставин несе заінтересована сторона.

Згідно з першою умовою події, що викликали ускладнення у виконанні договору і які можна назвати «істотною зміною обставин» повинні мати місце або стати відомими сторонам після укладення договору.

При визначенні другої умови мова йде про те, що події, які викликають ускладнення, не могли стороною бути розумно прийняті до уваги. Одночасно положення ч. 2 ст. 652 ЦК України не покладають на сторону договору необхідність здійснення дій щодо усунення обставин, які істотно змінилися. Так само в таких джерелах цивільного права, як Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА 2010 р., Принципи, визначення та модельні правила європейського приватного права – Проект «загальних критеріїв» (DCFR), передбачається лише вимога відсутності причинно-наслідкового зв'язку між зміною обставин і діями зацікавленої сторони [13]. Військова агресія РФ проти України дійсно носить винятковий характер, настання якої ніхто зі сторін договору не міг передбачати та на настання даної ситуації є обставиною, на яку не може вплинути жоден суб'єкт господарювання.

Третя умова в контексті саме кредитних договорів свідчить, що виконання кредитного договору потенційно порушує співвідношення майнових інтересів сторін і позбавляє слабшу сторону того, на що вона розраховувала б при укладенні договору. Мова йде про зменшення цінності отриманого стороною за договором, включаючи

випадки, коли виконання взагалі перестає мати цінність для сторони, що отримує виконання.

Четвертою умовою закон визначає те, що із суті договору або звичаїв ділового обороту не випливає, що ризик зміни обставин несе заінтересована сторона. Виходячи зі змісту названої умови, випадки ускладнення у виконанні договору не можуть мати місця, якщо потерпіла сторона прийняла на себе ризик зміни обставин. Прийняття на себе ризику зміни обставин не обов'язково повинно бути прямо відображено у договорі, такий висновок може слідувати із самого характеру та змісту зобов'язання. Сторони при укладенні договору не передбачували наслідків для правового статусу останніх у випадку воєнних дій на території України. Досліджувані спірні правовідносини є фактично новими для вітчизняної юридичної практики, а отже звичаями ділового обороту не передбачено подібні випадки. Законодавець же у певних правовідносинах може передбачити порядок проведення сторонами

договору переговорів щодо добровільної зміни чи розірвання договору. Наприклад, статтею 188 Господарського кодексу України (далі – ГК України) врегульовано порядок зміни розірвання господарських договорів [5].

Щодо міжнародних контрактів наслідки дії непередбачуваних обставин – досить повно підстави визнання обставин форс-мажорними передбачено в доктрині «фрустрації договору», згідно якої подія, яка унеможливила або радикально змінила обставини виконання угоди, є підставою для припинення договору [16].

Висновки. Отже, настання непередбачуваних обставин пов'язане і вкладається в контекст об'єктивних ризиків, що постають і приймаються сторонами договору. Сама по собі військова агресія не є непереборною обставиною при виконанні цивільно-правових договірних зобов'язань сторонами договірної правовідносини, а дійсність форс-мажору повинна бути підтверджена у встановленому порядку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боярчуков М. Форс-мажор під час війни: судова практика. *Юридична газета*. 2022. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/forsmazhor-pid-chas-viyni-sudova-praktika.html>
2. Великанова М.М. Ризик у правовій доктрині: підходи до визначення сутності. *Проблеми цивільного права та процесу*. 2017. № 47. С. 159–162.
3. Випадок чи форс-мажор: у чому різниця? Вчимось у краших. *Радник у сфері публічних закупівель*. URL: <https://radnuk.com.ua/voiennyj-stan/vypadok-chy-fors-mazhor-u-chomu-riznytsia-vchymos-u-krashchykh/>
4. Гончаренко В. Зміна або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин. *Юридичний вісник*. 2020. № 2. С. 100–107.
5. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>
6. Даниленко Т. Особливості вирішення питань кредитної заборгованості під час війни. *Юридична газета*. 2023. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/bankivske-ta-finansove-pravo/osoblivosti-virishennya-pitan-kreditnoyi-zaborgovanosti-pid-chas-viyni.html>
7. Дубицька Н.Т. Ризик та відповідальність у приватному праві. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 197–200.
8. Дядюк Є. Форс-мажор – завжди актуальний. *Економічна правда*. 2024. URL: <https://epravda.com.ua/columns/2024/01/29/708995/>
9. Засвідчення форс-мажорних обставин. *Вінницька торгово-промислова палата*. URL: <https://cci.vn.ua/force-majeure/>
10. Кібенко О. Практика Верховного Суду щодо форс-мажору та істотної зміни обставин. *XII Міжнародний судово-правовий форум*. (13-14 червня 2024 року, м. Київ). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_fors_major_14_06_2024.pdf
11. Погребняк В.Я. Оборотодатність суб'єктивних цивільних прав. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2020. Т. 31 (70), № 1. С. 84–88.
12. Постанова Верховного Суду від 13 березня 2024 року у справі № 686/16312/22 (провадження № 61-11710св23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117823557>.
13. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА (UNIDROIT) 2010. URL: <http://www.unidroit.org/english/principles/contracts/principles2010/translations/blackletter2010-ukrainian.pdf>
14. Про торгово-промислові палати в Україні: Закон України від 02.12.1997 № 671/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-%D0%B2%D1%80#Text>
15. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
16. Шевченко І. Форс-мажор під час війни: як застосовується при невиконанні міжнародних контрактів. URL: <https://mind.ua/openmind/20252074-fors-mazhor-pid-chas-viyni-yak-zastosovuetsya-pri-nevikonanni-mizhnarodnih-kontraktiv>
17. Шемшур О. Поняття та правова природа ризику у приватному праві. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. № 94. С. 105–108.

Кочіашвілі Альберт Давидович

Непередбачувані обставини в договірних правовідносинах в контексті російської військової агресії

Дослідження присвячено питанням визначення категорії непередбачуваних обставин в договірних правовідносинах в контексті російської військової агресії. На підставі аналізу чинного законодавства з'ясовано, що

УДК 347.121.2:347.214.2(477)»364»

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v056.2025.6>

Перейман В'ячеслав Юрійович,

здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії

Міжнародного гуманітарного університету

ORCID ID: 0009-0001-3574-7062

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПЕРЕХОДУ МАЙНОВИХ ПРАВ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО ЗА ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИМИ ДОГОВОРАМИ

Постановка проблеми. Інвестиції в будівництво в останнє десятиліття стали для наших співгромадян однією з можливостей розв'язати житлову проблему. На сьогоднішній день існують різні способи інвестування у будівництво, хоча жоден із них не є цілком безпечним як для забудовника, так і для інвестора, про що свідчать і практика будівництва, і судова практика [6]. Крім того, ведення бойових дій на території України ускладнює повноцінний контроль власників речових прав на нерухоме майно активно, раціонально та ефективно здійснювати свої права, що активізує діяльність шахраїв – на сьогоднішній день існує ряд схем незаконного вилучення нерухомості [16].

Як зазначає В. Халява, системність і глобальний рівень правопорушень щодо майнових прав інвесторів у будівельній сфері набули загальнонаціонального характеру: від гучних та нерозкритих злочинів шахрайства із вкладеннями у об'єкти, що споруджуються – до випадків позбавлення права власності іноземних інвестиційних компаній, що надзвичайно шкодить міжнародному іміджу України [30, с. 75].

Довгий час в юридичній літературі та загальній публіцистиці не припинялися спори щодо легітимності договорів щодо відчуження майнових прав на нерухоме майно, ступеня їх ризикованості, форми та змісту, а також податкового навантаження на такий об'єкт як майнові права [6; 12; 26; 1]. Як зазначає І. Столярчук, перспективними напрямками змін законодавства в сфері обігу майнових прав залишаються встановлення контролю держави за обігом майнових прав на ще не створені об'єкти нерухомості, чіткого порядку використання забудовниками залучених в інвесторів на будівництво коштів, гарантій добування об'єкта у випадку банкрутства чи ліквідації компанії-збудовника, оформлення документів на прийняття в експлуатацію вже збудованих та навіть заселених будинків, а також врегулювання

питань з підключенням їх до інженерних мереж тощо [25].

На сьогоднішній день більшість питань щодо правової природи таких договорів була знята прийняттям Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому», яким було визначено особливості цивільного обороту об'єктів незавершеного будівництва і майбутніх об'єктів нерухомості та який за своєю метою спрямований на гарантування речових прав на такі об'єкти [20]. Не дивлячись на те, що Закон набув чинності ще у 2022 році, лише зараз його норми стають актуальними для забудовників та майбутніх власників нерухомості [29].

Про актуальність наукового осмислення проблематики теми дослідження свідчить неабиякий інтерес практичних працівників до питань стабілізації правозастосування в даній сфері – так, Комітет Асоціації правників України з нерухомості та інфраструктури 17 травня провів захід «Практичні проблеми реалізації Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, що будуть споруджені в майбутньому»».

Таким чином, вважаємо актуальним для наукового осягнення цивільно-правових відносин в сфері здійснення та розпорядження майновими правами на нерухоме майно, а **метою** даного дослідження є визначення проблемних моментів та перспектив правового регулювання та практики правозастосування в сфері переходу майнових прав на нерухоме майно за цивільно-правовими договорами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Юридичні колізії, котрі наразі існували (а на думку практикуючих правників продовжують існувати), не тільки не сприяли захисту прав інвесторів, але і створювали перешкоди на іпотечному ринку банківських послуг, коли об'єкт застави перебував під ризиком подвійного продажу. Такі суттєві прогалини у будівельному, цивільному та госпо-

дарському законодавстві зумовлюють актуальність наукових досліджень у даному напрямку [30, с. 75]. Проблематиці правового регулювання договірних та позадоговірних відносин в сфері майнових прав на нерухоме майно присвячені нещодавно опубліковані роботи таких дослідників як В. Антанійчук, В. Головченко, Н. Гришанова, В. Крат, А. Мартиненко, А. Мельник, Д. Спесівцева, А. Ткаченко, В. Халява. Однак, аналіз наявних досліджень лише свідчить про актуальність питань проблематики теми та появу значного коли питань теоретичного та практичного характеру, які залишаються нагальними для осмислення або набувають додаткової актуальності в умовах зміни законодавства та формування нової правозастосовчої практики.

Питання примусового відчуження об'єктів права власності в умовах воєнного стану та потреби належного матеріально-технічного забезпечення Збройних сил України неодноразово піднімалися в науковому середовищі, однак примусове відчуження майна в контексті об'єктів майна, відмінних від речей (до яких відносяться і майнові права) залишилось поза науковим пошуком. Для прикладу, А. Остапенко в своєму дослідженні «Майнові права як об'єкт примусового відчуження у період воєнного стану» [18] розглядає випадки примусового відчуження корпоративних прав в умовах воєнного стану, однак невизначеною залишається доля майнових прав на нерухоме майно в контексті їх примусового відчуження.

Виклад основного матеріалу. Стаття 177 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) серед об'єктів цивільних прав називає майнові права, які відповідно до ч. 2 статті 190 ЦК України визначаються речовими правами. Як зазначає В. Васильєва, майновим правом має визнаватися міра можливої поведінки уповноваженої особи, змістом якої є претендування на вчинення зобов'язаною особи дій щодо передання об'єкта та утримання третіх осіб від посягання на нього. Це – право набути майнове благо у власність в майбутньому, внаслідок задоволення вимоги боржником [4, с. 240].

Широке розповсюдження договірних конструкцій щодо передачі майнових прав на нерухоме майно пов'язане певною мірою зумовлене необхідністю врегулювати цивільно-правові відносини, які виникають між інвестором і забудовником. Згідно таких договорів інвестор після вкладання коштів в будівництво об'єкта нерухомості отримує обсяг прав на нерухомість, яка будується, а отже

й певний рівень захисту власних прав та законних інтересів щодо нерухомого майна, яке буде створено шляхом будівництва [10].

Однак не слід ототожнювати майнові права як об'єкти цивільних прав з правами вимоги, адже останні є лише різновидом майнових прав, не вичерпуючи їх [8, с. 22]. Слід також зазначити на похідний характер майнових прав на нерухоме майно, адже майновому праву інвестора характерний стан залежності від дій зобов'язаної особи, зв'язок із майном існує опосередковано через забудовника, а не напряму [4, с. 240].

Майнові права в науці цивільного права визнаються окремим оборотоздатним об'єктом, тобто майнові права можуть виступати об'єктом правовідносин «динамічного характеру» (зобов'язальних, спадкових тощо), які опосередковують їх перехід від одного суб'єкта до іншого і виступають складником системи правовідносин цивільного обороту [8, с. 22].

До ознак майнових прав відносять: відчужуваність майнових прав; оборотоздатність об'єктів цивільних прав; відсутність нерозривного зв'язку із суб'єктами цивільних правовідносин; можливість їх грошової оцінки, грошового виразу [14].

Водночас законодавство не є статичною категорією, воно постійно розвивається, змінюється та вдосконалюється, та як наслідок, разом із законодавством змінюються підходи Верховного Суду до вирішення спірних питань [33]. Так, Ухвалою КГС ВС від 07.11.2023 у справі № 907/619/20 визнано, що майнові права не є частиною матеріального об'єкта, а, отже, не є фактичним володінням частиною матеріального об'єкта. Касаційний господарський суд відступив від висновків ВП ВС, уточнивши висновок щодо застосування ст. 317, 387 ЦК, викладений у постанові ВП ВС від 23.11.2021 у справі № 359/3373/16-ц, а саме – чи може особа, яка набула майнові права на нерухоме майно вважатися такою, що до неї перейшло право володіння майном, яким незаконно заволоділа інша особа, та чи застосовується віндикація власником таких майнових прав з метою повернення йому володіння майном як матеріальним об'єктом, оскільки майнові права не є частиною матеріального об'єкта [34].

З набранням чинності Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» на теренах нашої держави запрацював механізм реєстрації спеціальних майнових прав на майбутні об'єкти нерухомості. Спеціальне майнове право на об'єкт незавершеного будівництва

або майбутній об'єкт нерухомості – це різновид майнового права, який дає змогу зафіксувати факт належності об'єкта фізичній або юридичній особі, надає їм можливість розпоряджатися цим об'єктом навіть на початкових етапах будівництва [22].

В умовах порівняно високих ризиків для інвесторів втратити вкладені у будівництво житлової нерухомості кошти або зіштовхнутись із проблемами, пов'язаними з незавершенням спорудження багатоквартирного житлового будинку замовником (забудовником) чи невиконанням ним своїх зобов'язань із передання збудованого житла інвесторам, виникає гостра потреба у створенні нових або вдосконаленні наявних юридичних механізмів забезпечення, охорони та захисту суб'єктивних цивільних прав відповідних осіб щодо об'єктів інвестування [24, с. 99].

Фахівці Офісу ефективного регулювання BRDO, які брали участь у розробці Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку надання адміністративних послуг у сфері будівництва та створення Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва», який і став спробою вирішення існуючих в сфері проблем, називають серед найрозповсюдженіших зловживань в сфері відчуження майнових прав на нерухоме майно багаторазові продажі одного об'єкта нерухомості різним покупцям одночасно, одностороння зміна забудовником технічних характеристик майбутньої квартири, відсутність дієвого захисту прав інвесторів у випадку виникнення будь-яких проблем у забудовника до закінчення будівництва [3].

Законом «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» введено ряд нових термінів (зокрема «девелопер будівництва»), окреслено способи залучення коштів для будівництва, визначено правила для цивільного обороту об'єктів незавершеного будівництва і майбутніх об'єктів нерухомості, але найголовніше, положення цього закону виключили можливість подвійного продажу одного й того ж об'єкта майбутньої нерухомості [29].

На сьогоднішній день існує цілий ряд проблем щодо подальшого розвитку правового регулювання ринку первинної нерухомості [11]. Відповідно до свідчень експертів ринку інвестицій в первинну нерухомість, головним фактором змін на вітчизняному ринку первинної нерухомості стала війна, адже руйнування житла пере-

вищує обсяги нового будівництва, а активність та ефективність діяльності забудовників суттєво знизилася. Окрім безпекових ризиків, на тенденцію розвитку ринку впливають фінансові фактори (девальвація гривні, інфляція, зниження купівельної спроможності); дефіцит матеріалів і логістика (руйнування виробництва ускладнило постачання будівельних ресурсів); перебої з електроенергією: забудовники змушені адаптуватися до відключень; руйнування житлового фонду (понад 7% об'єктів пошкоджено або знищено, що впливає на довіру покупців) [28].

В умовах повномасштабного вторгнення та воєнного стану значним чином актуалізуються проблематика питання відчуження майнових прав на нерухоме майно з наступних причин:

- явище вимушеного переміщення (ВПО) та тенденція до виїзду за кордон зумовили необхідність термінового, дистанційного або представницького відчуження майнових прав на нерухоме майно;
- неодноразова проблема функціонування та доступу до державних реєстрів зумовлює проблему легалізації відчуження майнових прав на нерухоме майно;
- бойові дії та тимчасова окупація територій зумовлюють проблеми на ринку нерухомості: заморожені будівництва, зруйновані будівлі тощо;
- поширення випадків примусового відчуження прав на нерухоме майно актуалізує питання захисту прав власників майнових прав на нерухоме майно.

Географія пошкодження та руйнування майна охоплює територію всієї держави. Фактори, викликані бойовими діями – зруйноване житло, об'єкти інфраструктури, майнові комплекси підприємств тощо – зумовлюють виникнення права на захист своїх порушених прав [31], в тому числі в межах такого об'єкта цивільних прав як майнові права на нерухоме майно. Одним із головних викликів постає питання справедливої сатисфакції, яка неможлива без компенсації. Однак захист права власності ускладнюється тим, що під час евакуації з районів ведення активних бойових дій, громадяни України доволі часто стикаються із тим, що документи, підтверджуючі право власності на нерухоме майно, можуть бути втрачені, викрадені, пошкоджені або знищені. Одночасно з проблемами доступу до реєстрів [21] існують і не поодинокі випадки відсутності навіть первинної реєстрації права власності [5].

Попри це експерти ринку первинної нерухомості засвідчують, що новели законодавства

в сфері обігу майнових прав на нерухоме майно передбачають оптимістичні перспективи, адже попри додаткові витрати, ринок нерухомості зберігає великий інвестиційний потенціал, який має реальні перспективи зростання після закінчення бойових дій та виходу на наш ринок іноземних інвесторів, які звикли до прозорих та цивілізованих правил гри [9]. Поряд з цим дослідники зазначають, що введення нових правил потребує певного часу і зусиль для відпрацювання процедури правозастосування.

Продаж спеціальних майнових прав в межах правового механізму майбутніх об'єктів нерухомості окрім формування прозорого ринку майнових прав на нерухоме майно дає можливість швидкої та ефективної адаптації держпрограми «ЄОселі».

А. Мельник, в цілому позитивно оцінюючи перспективи впровадження положень Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» та, зокрема, факт законодавчого закріплення «спеціального майнового права на об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості», приходить до висновку, що положення вищезазначеного акту мають недоліки, серед яких автор називає наступні:

- недосконалість законодавчого тлумачення дефініції «майбутній об'єкт нерухомості», що є ключовим аспектом у контексті врегулювання спеціального майнового права на об'єкт, що буде збудований в майбутньому;

- дискусійність тлумачення сутності спеціального майнового права на об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості через призму деяких правомочностей володінні і розпорядження, що суперечить Закону України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» [13, с. 30].

Важливим позитивним фактором виступає однак формування законодавчого нормативу як базису для формування судової практики. Як зазначив Д. Спесівцев, зміни, яких зазнали положення чинного цивільного законодавства України за останні декілька років, розширюють можливості суду в захисті прав інвесторів у сфері будівництва нерухомості. А проблематика сучасних досліджень в цій сфері переходить у площину ефективності способів захисту, тому що саме визнання майнових прав інвестора на об'єкт інвестування не забезпечує задоволення його

речового інтересу, який полягає в намаганні отримати право власності на визначену нерухомість. Крім того, володіння майновими правами вимоги стосовно забудовника є лише засобом досягнення визначеної мети [23, с. 100].

Судова система дає можливість захистити права власника майнових прав, але питання тут в іншому, людина повинна витратити гроші і час у судах, щоб довести, що є власником таких прав [27, с. 143].

Як зазначає В. Шелест, в період дії воєнного стану укладати договори купівлі-продажу нерухомого майна (в тому числі й майнових прав) з наступним їх нотаріальним посвідченням можливо, але лише з дотриманням законодавчих нововведень, запроваджених під час війни. На думку науковиці, оскільки протягом дії воєнного стану є можливість укладати договори купівлі-продажу зважаючи на законодавчі обмеження, сторонам варто одразу під час укладення такого договору провести процедуру нотаріального посвідчення і держреєстрації права власності для настання бажаних результатів за цим договором [32].

Висновки. Підсумовуючи зазначене, можна констатувати позитивні та прогресивні зрушення в правовому регулюванні сфері обігу майнових прав на нерухоме майно. Попри це існує ряд проблем, що потребують вирішення, серед яких: Закон «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» не змінював правила для об'єктів, які почали будуватися до 10 жовтня 2022 року; на сьогоднішній день відсутні повноцінні ефективні процедурні механізми захисту прав власників спеціального майнового права, не сформувалася усталена правозастосувальна практика; не передбачено відповідальності за невиконання девелоперами норм Законів України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю» та «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому».

Особливості відчуження майнових прав на нерухомість як окремого об'єкту цивільно-правових відносин в умовах воєнного стану мають значний потенціал для вивчення в умовах обмеженої нормативної бази та ускладненої практики застосування чинного законодавства (дисфункція реєстрів, неоднозначність практики вилучення відповідно до рішень про накладення санкцій тощо).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Анатійчук В. Способи захисту прав сторін договору купівлі-продажу майнових прав на об'єкт будівництва. *Юридичний вісник*. 2022. № 4. С. 81–87.
2. Анатійчук В.В. Договір купівлі-продажу майнових прав на об'єкт будівництва : монографія. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. 204 с.
3. Без шахрайських схем та махінацій: в Україні запрацював електронний захист громадян, які вклали кошти в будівництво житла. *Офіс ефективного регулювання BRDO*. 2023. URL: <https://brdo.com.ua/news/bez-shahrajskyh-shem-ta-mahinatsij-v-ukrayini-zapratsyuvav-elektronnyj-zahyst-gromadyan-yaki-vklaly-koshty-v-budivnytstvo-zhytla/>
4. Васильєва В.В. Майнові права як предмет застави та їх відмінність від суміжних категорій. *Проблеми цивільного права та процесу*. (Харків, 2018). С. 238–242.
5. Відновлення документів, що підтверджують право власності на нерухоме майно. URL: <https://chigirinskaotg.gov.ua/blahodiyna-orhanizatsiia-pravo-na-zakhyst-informui/>
6. Головченко В., Головченко О. Питання легітимності ризиків за договором купівлі-продажу майнових прав на житло. Віче. 2011. № 24. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/2886/>
7. Гришанова Н. Спеціальне майнове право на майбутні об'єкти нерухомості тепер можна зареєструвати онлайн. *Юрліга*. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/223124_spetsalne-maynove-pravo-na-maybutn-obkti-nerukhomost-teper-mozhna-zarestruvati-onlayn
8. Гудима М. Обґрунтування парадигми оборотоздатності речових прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 7. С. 18–23.
9. Давимука Р. Майнові права на майбутню нерухомість: які важелі дає цей закон покупцям і що змінить на ринку. 2024. URL: https://zaxid.net/blogi_tag50977/
10. Договір майнових прав: як захистити себе від подвійного продажу? URL: <https://miralex.com.ua/uk/business/dogovir-maynovykh-prav-yak-zahystyty-sebe-vid-podviynogo-prodazhu>
11. Коліушко І. Перспективи розвитку законодавства, що регулює відносини в сфері обігу нерухомого майна в Україні. URL: <https://pravo.org.ua/perspektyvy-rozvytku-zakonodavstva-shho-regulyuye-vidnosyny-v-sferi-obigu-neruhomogo-majna-v-ukrayini/>
12. Крат В. Трохи про оборот майнових прав. *Вища школа адвокатури НААУ*. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/troxi-pro-oborot-mainovix-prav>
13. Мельник А.В. Правова природа спеціального майнового права інвестора на об'єкт нерухомості, який буде споруджений в майбутньому. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 2. С. 26–31.
14. Міхно І. До питання про визначення майнових прав як об'єктів цивільних правовідносин. URL: <https://ojs.kname.edu.ua/index.php/area/article/view/213>
15. Незаконне привласнення нерухомого майна під час війни: правові шляхи вирішення проблеми. URL: <https://law-in-war.org/nezakonne-pryvlasnennya-neruhomogo-majna-pid-chas-vijny-pravovi-shlyahy-vyrishennya-problemy/>
16. Незаконне привласнення нерухомого майна під час війни: правові шляхи вирішення проблеми. *Право в умовах війни*. 2024. URL: <https://law-in-war.org/nezakonne-pryvlasnennya-neruhomogo-majna-pid-chas-vijny-pravovi-shlyahy-vyrishennya-problemy/>
17. Непомящая І.О. Перспективи вдосконалення системи державної реєстрації майнових прав. *Часопис цивілістики*. 2020. Вип. 39. С. 54–59.
18. Остапенко А. Майнові права як об'єкт примусового відчуження у період воєнного стану. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 5. С. 33–39.
19. Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому: Закон України від 15.08.2022 № 2518-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2518-20#Text>
20. Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому: Закон України від 15.08.2022 № 2518-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2518-20#Text>
21. Проблеми взаємодії між Держземкадастром та Держреєстром речових прав на нерухоме майно: Держгеокадастр надав відповідь НПУ. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/217288_problemi-vzamod-mzh-derzhzemkadastr-ta-derzhrestrom-rechovikh-pravna-nerukhome-mayno-derzhgeokadastr-nadav-vdpovd-npu
22. Спеціальні майнові права варто реєструвати навіть на квартири, які ще не збудовані. Чому так? URL: <https://expres.online/lyudi-i-problemi/spetsialni-maynovi-prava-varto-reestrivati-navit-na-kvartiri-yaki-shche-ne-zbudovani-chomu-tak>
23. Спесівцев Д. Проблеми визнання права власності на об'єкт нерухомого майна, що не прийнятий в експлуатацію, як судового способу захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів інвестора. *Слово Національної школи суддів України*. 2020. № 3 (32). С. 94–102.
24. Спесівцев Д.С. Спеціальне майнове право на об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості: проблеми правової природи та захисту. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 99–102.
25. Столярчук І. «Проблемні» об'єкти нерухомості: як ввести у правове поле. *Юридична газета*. 2020. № 6 (712). URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/bankivske-ta-finsanove-pravo/problemni-obekti-nerukhomosti-yak-vvesti-u-pravove-pole.html>
26. Схеми продажу квартири в новобудові: договір купівлі-продажу майнових прав. URL: <http://advocatlviv.com.ua/shemi-prodazhu-kvartiri-v-novobudovi-dogovir-kupivli-prodazhu-majnovih-prav/>
27. Таранова А.А. Проблемні аспекти діяльності реєстру речових прав на нерухоме майно в Україні. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2021. № 1. С. 140–143.
28. Тенденції ринку нерухомості України. URL: <https://blog.youcontrol.market/tiendientsiyi-rinku-nierukhomosti-ukrayini/>
29. Ткаченко А. Схеми продажу майнових прав на майбутню нерухомість за новим законодавством. *Протокол*. URL: https://protocol.ua/ua/shemi_prodagu_maynovih_prav_na_maybutnyu_nerukhomist_z_novim_zakonodavstvom_1/

30. Ухвала КГС ВС від 07.11.2023 у справі № 907/619/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114928711?fbclid=IwAR2-2az1ENVZ692P-H8TN4VM16A7iVsHBhQ4uIVFxN2H0A4jPPmzn44vfak>
31. Халява В.М. Захист майнових прав на об'єкти незавершеного будівництва. *Правова держава*. 2017. № 28. С. 75–79.
32. Цибулько А. Відчуження майнових прав на нерухоме майно в умовах воєнного стану. *Юрліга*. 2024. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitics/229695_zakhist-prav-vlasnost-pd-chas-vyni-yak-mekhanzmi-pratsyuyut
33. Шелест В. Купівля-продаж майнових прав за правилами воєнного стану. *Головбух*. 2023. № 22. URL: <https://egolovbuh.expertus.com.ua/10007694>
34. Юрченко Ю. Доведи, що це твоє! Що робити іншим власникам нерухомості, чії відомості не були внесені до реєстру? *Юридична газета*. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/civilne-pravo/dovedi-shcho-ce-tvoe-shcho-robiti-inshim-vlasnikam-neruhomosti-chiyi-vidomosti-ne-buli-vneseni-do-re.html>

Переїман В'ячеслав Юрійович

Проблеми та перспективи переходу майнових прав на нерухоме майно за цивільно-правовими договорами

Статтю присвячено питанням визначення проблемних моментів та перспектив правового регулювання та практики правозастосування в сфері переходу майнових прав на нерухоме майно за цивільно-правовими договорами.

З'ясовано, що широке розповсюдження договірних конструкцій щодо передачі майнових прав на нерухоме майно пов'язане певною мірою зумовлене необхідністю врегулювати цивільно-правові відносини, які виникають між інвестором і забудовником. Однак попри це довгий час в юридичній літературі не припинялися спори щодо легітимності договорів щодо відчуження майнових прав на нерухоме майно, ступеня їх ризикованості, форми та змісту, а також податкового навантаження на такий об'єкт як майнові права.

Визначено, що в умовах воєнного стану такі фактори як явище вимушеного переміщення (ВПО) та тенденція до виїзду за кордон зумовили необхідність термінового, дистанційного або представницького відчуження майнових прав на нерухоме майно; неодноразова проблема функціонування та доступу до державних реєстрів зумовлює проблему легалізації відчуження майнових прав на нерухоме майно; бойові дії та тимчасова окупація територій зумовлюють проблеми на ринку нерухомості: заморожені будівництва, зруйновані будівлі тощо; поширення випадків примусового відчуження прав на нерухоме майно актуалізує питання захисту прав власників майнових прав на нерухоме майно.

Зроблено висновок щодо позитивних та прогресивних зрушень в правовому регулюванні сфери обігу майнових прав на нерухоме майно. Визначено наступні проблеми: Закон «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» не змінював правила для об'єктів, які почали будуватися до 10 жовтня 2022 року; на сьогоднішній день відсутні повноцінні ефективні процедурні механізми захисту прав власників спеціального майнового права, не сформувалася усталена правозастосувальна практика; не передбачено відповідальності за невиконання девелоперами норм Законів України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю» та «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому».

Особливості відчуження майнових прав на нерухомість як окремого об'єкту цивільно-правових відносин в умовах воєнного стану мають значний потенціал для вивчення в умовах обмеженої нормативної бази та ускладненої практики застосування чинного законодавства (дисфункція реєстрів, неоднозначність практики вилучення відповідно до рішень про накладення санкцій тощо).

Ключові слова: майнові права, нерухоме майно, воєнний стан, інвестиційні договори.

Pereiman V'iacheslav

Problems and prospects of transfer of property rights to real estate under civil law contracts

The article is devoted to the issues of identifying problematic issues and prospects of legal regulation and law enforcement practice in the field of transfer of property rights to real estate under civil law contracts.

It was found that the widespread use of contractual structures for the transfer of property rights to real estate is to some extent due to the need to regulate civil law relations that arise between the investor and the developer. However, despite this, for a long time in the legal literature, disputes have not ceased regarding the legitimacy of contracts for the alienation of property rights to real estate, the degree of their riskiness, form and content, as well as the tax burden on such an object as property rights.

It was determined that in conditions of martial law, such factors as the phenomenon of forced displacement and the tendency to go abroad have necessitated the urgent, remote or representative alienation of property rights to real estate; The repeated problem of functioning and access to state registers causes the problem of legalization of alienation of property rights to real estate; hostilities and temporary occupation of territories cause problems in the real estate market: frozen construction, destroyed buildings, etc.; the spread of cases of forced alienation of rights to real estate makes the issue of protecting the rights of owners of property rights to real estate relevant.

A conclusion was made on positive and progressive developments in the legal regulation of the sphere of circulation of property rights to real estate. The following problems were identified: The Law "On Guaranteeing Property Rights to Real Estate Objects to be Built in the Future" did not change the rules for objects that began to be built before

October 10, 2022; to date, there are no full-fledged effective procedural mechanisms for protecting the rights of owners of special property rights, and established law enforcement practice has not been formed; There is no liability for developers' failure to comply with the norms of the Laws of Ukraine «On Financial and Credit Mechanisms and Property Management in Housing Construction and Real Estate Transactions» and «On Guaranteeing Property Rights to Real Estate Objects to be Built in the Future».

The features of the alienation of property rights to real estate as a separate object of civil law relations under martial law have significant potential for study in the context of a limited regulatory framework and complicated practice of applying current legislation (dysfunction of registers, ambiguity of the practice of seizure in accordance with decisions on the imposition of sanctions, etc.).

Key words: property rights, real estate, martial law, investment treaties.

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v056.2025.7>

ДОСВІД УНІФІКАЦІЇ ТА ГАРМОНІЗАЦІЇ РЕГУЛЮВАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ ДЛЯ ДОГОВІРНОГО ПРАВА

У Європейському Союзі правове регулювання цієї сфери вирізняється комплексним підходом. Високий рівень захисту забезпечується споживачам, покупцям, отримувачам кредитів, страху-

вальникам, туристам, замовникам послуг, учасникам електронних договорів, а також комерційним агентам і найманим працівникам. У сфері договірного споживчого права ЄС вже прийнято низку директив, які гарантують високий рівень захисту прав споживачів.

В Україні також діє механізм захисту прав споживачів, однак підхід до цієї проблеми є більш вузьким. Закон України «Про захист прав споживачів» регулює продаж товарів, виконання робіт та надання послуг, зокрема у роздрібній торгівлі, сфері послуг і побутового підряду [2]. У Цивільному кодексі України містяться положення, які спрямовані на зміцнення прав споживачів, зокрема щодо обов'язку продавця надавати інформацію про товар, відповідальності за порушення асортименту, якості товару тощо [1].

Запозичення досвіду Європейського Союзу дозволить українському законодавству розширити поняття «споживач», включивши до нього нові категорії суб'єктів, і підвищити рівень захисту прав споживачів до європейських стандартів.

Однією з актуальних проблем українського договірного права залишається регулювання туристичних послуг. Чинне законодавство України не враховує особливостей цих комплексних договорів, що спричиняє численні зловживання та порушення прав споживачів у сфері туризму.

На відміну від цього, у Європейському Союзі ця проблема вже вирішена завдяки Директиві Ради 90/314/ЄЕС від 13 червня 1990 року щодо комплексних угод про туризм, відпочинок і тури. Цей документ забезпечує високий рівень правових гарантій для туристів-споживачів, зокрема: встановлює підвищені вимоги до надання інформації, обмежує право виконавця змінювати заздалегідь погоджену вартість туру та покладає на виконавця відповідальність за невиконання або неналежне виконання договору.

Однією з актуальних проблем договірного права України є поширена практика включення підприємцями недобросовісних умов до стандартних типових договорів. В літературі зазначається, що у створенні «формулярного права», легалізації так званих «договорів приєднання» або «нав'язаних» договорів, а також у впровадженні «загальних умов угод» виявляється обмеження свободи договору. Формуляри, запропоновані монополіями (або стандартні договори), фактично захищають лише одну, сильнішу сторону угоди – передусім транспортні, кредитні, торговельні та інші компанії у сфері обслуговування населення [3].

Передбачене на сьогодні в Україні регулювання орієнтовних умов договорів і договору приєднання є недостатнім. Тож, у майбутньому необхідно буде запровадити спеціальний правовий режим для стандартних договірних умов і формулярів, виходячи з того, що такі умови мають презумуватись узгодженими, із усіма відповідними правовими наслідками.

Ефективні норми, спрямовані на запобігання і оскарження недобросовісних умов у таких договорах, вже закріплені в законодавстві інших країн. Наприклад, у Законі Федеративної Республіки Німеччина «Про стандартні умови укладання угоди» (1976 р.), Законі Франції «Про захист прав споживачів» (1993 р.) та Директиві Ради 93/13/ЄЕС від 5 квітня 1993 року щодо недобросовісних умов у споживчих договорах. Цей досвід може стати корисним для вдосконалення українського законодавства в цій сфері [4].

В Україні за прикладом найбільш розвинених країн, що перейшли на нову стадію розвитку – стадію інформаційного суспільства, були прийняті Закони України «Про інформацію», «Про електронний цифровий підпис», «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», що усунуло істотні бар'єри на шляху широкого використання електронних засобів комунікації та електронної торгівлі в межах Директиви 1999/93/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 13.12.1999 р. про систему електронних підписів у Співтоваристві [8] та сприяло підтриманню економічного становища за часів КОВІД-19 та нині, під час дії правового режиму воєнного стану.

Отже, використання комп'ютерних технологій у сфері торгівлі та цивільних правовідносин, а також забезпечення дієвого захисту законних прав і інтересів юридичних та фізичних осіб у таких специфічних договірних відносинах, а також впровадження можливостей позасудового вирішення спорів, зокрема із використанням електронних засобів, є предметом активного обговорення серед юристів багатьох зарубіжних країн.

Важливо зазначити, що великим кроком вперед для України стало прийняття Закону «Про електронну комерцію» [9], який частково усунув існуючі проблеми в сфері електронної торгівлі, та перейняв позитивний досвід правового регулювання й практики застосування Директиви 2000/31/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 08.06.2000 р. про деякі правові аспекти послуг в інформаційному суспільстві [10], зокрема про електронну торгівлю на єдиному ринку.

Однією з актуальних проблем для України, що останнім часом стала широко розповсюдженою, є роздрібна торгівля, за якої товар пропонується споживачеві безпосередньо за місцем його проживання або роботи. У Європейському Союзі важливість цієї проблеми підтверджується наявністю спеціальної директиви – Директиви Ради 85/577/ЄЕС від 20 грудня 1985 року, що регулює захист споживачів у договорах, укладених поза бізнес-офісами. Однією з прогресивних гарантій, передбачених цією директивою, є обов'язок продавців надати споживачам письмове повідомлення про їхнє право скасувати договір протягом 7 робочих днів [11].

Отже, доцільно внести зміни та доповнення до Закону України «Про захист прав споживачів», включивши правове регулювання зазначених проблемних аспектів договірних прав. Крім того, оновлений Закон може в майбутньому стати основою для його трансформації у Споживчий кодекс України.

Проблема виникає з двох основних причин: по-перше, через зростання ролі споживання та підвищення попиту населення на товари й послуги; по-друге, через прогрес науки й техніки, який водночас породжує ризики, пов'язані з використанням неперевіраних матеріалів, технологій та засобів. Ці об'єктивні чинники суттєво змінюють правила функціонування ринку, включно з процесами укладення та виконання договорів, а також питаннями відповідальності сторін. Така відповідальність стає не лише взаємною, але й поширюється на необмежене коло осіб, наприклад, у межах інституту відповідальності виробника за якість продукції.

Однак, проблематика українського договірних прав не обмежується захистом прав споживачів. Постійні неплатежі та значна заборгованість українських організацій наголошують на необхідності усунення бар'єрів для активного застосування інституту поступки права вимоги. Якби цесія отримала належне місце в українському цивільному праві та підтримку з боку правозастосовних органів, багато негативних явищ могли б бути мінімізовані. Водночас правозастосовні органи, посилаючись на ризики зловживань і протиправних дій учасників правовідносин, дотримуються підходу «дозволено лише те, що прямо дозволено». Це призводить до судових рішень із формулюваннями на кшталт «штучне створення відсутності коштів на рахунку платника податків» або «зміна фактичного джерела отримання боргу», що, у свою чергу, стає підста-

вою для визнання угод про відступлення права вимоги недійсними.

Згідно з Цивільним кодексом України, поступка права вимоги кредитором іншій особі дозволяється за умови, що вона не суперечить закону, іншим правовим актам або договору. Залишається сподіватися, що з часом цеденти та цесіонарії, укладаючи такі угоди, зможуть бути впевненими в тому, що ця норма захищена від будь-яких розширених трактувань.

Водночас простота, доступність і універсальність цесії давно визнані країнами з розвинутою ринковою економікою. У міжнародній комерційній практиці передача експортером товарів своїх прав на отримання платежу кредитній організації (в обмін на негайну виплату більшої частини суми) не тільки позбавляє експортера багатьох клопотів, але й іноді допомагає уникнути безнадійних боргів.

Глава 11 «Уступка вимоги» частини III Принципів європейського договірних прав 2002 року містить низку прогресивних положень у цій сфері, зокрема:

передача вимоги допускається за домовленістю сторін як за чинним, так і за майбутнім договором;

чітко визначено момент набуття чинності поступкою вимоги: для наявної вимоги – з моменту укладення угоди про поступку або в більш пізній час за згодою між цедентом і фактором; для майбутнього права вимоги – з моменту виникнення такого права, але згодом воно набуває чинності з моменту укладення угоди про передачу права вимоги або пізніше, відповідно до домовленості сторін;

передбачено широкий спектр правових гарантій для цесіонарія;

права цесіонарія не обмежуються жодними заборонами чи правами, включно із зарахуванням вимог, які боржник міг би заявити стосовно цедента;

право вимоги захищене від переважного уступлення або забезпечення на користь інших сторін чи обтяжень;

зміна договору без згоди цесіонарія можлива лише в разі, якщо це передбачено самим договором або відповідає принципу добросовісності й не може бути обґрунтовано відхилено цесіонарієм;

у разі банкрутства цедента інтереси цесіонарія щодо переданого права вимоги мають пріоритет перед інтересами конкурсного керуючого та інших кредиторів.

Слід зауважити, що «принципи європейського договірної права», які відображають спільну основу договірної законодавства країн-членів Європейського Союзу та слугують пробним проектом для майбутнього Європейського цивільного кодексу, є цікавими й у низці інших аспектів. Зокрема, вони передбачають можливість змінювати або припиняти договір у разі виникнення труднощів, встановлюють пріоритет принципів добросовісності та чесної ділової практики над іншими нормами, а також передбачають можливість відкликання оферти й інші положення.

Висновки. Таким чином, окресливши основні проблеми українського договірної права та визначивши напрями можливого запозичення позитивного досвіду уніфікації та гармонізації

регулювання цивільно-правових договорів у Європейському Союзі, варто наголосити, що значення цього досвіду у складних умовах переходу України до ринкової економіки є надзвичайно важливим. Не дивно, що багато аспектів європейського підходу вже знаходять відображення в сучасному українському законодавстві.

Водночас не слід переоцінювати роль цього досвіду, адже українське право завжди зберігало і продовжує зберігати національні традиції та самобутність, а система приватного права Європейського Союзу досі перебуває у процесі формування. Попри прогресивне регулювання окремих інститутів договірної права, вона стикається з численними проблемами, колізіями та відсутністю розробки деяких важливих інститутів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
2. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text>
3. Харитонов Є. О., Саніахметова Н. О. Цивільне право України: Підручник. Київ: Істина, 2003. 776 с.
4. Council Directive on unfair terms in consumer contracts. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31993L0013>
5. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
6. Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22.05.2003 р. № 852-IV (втратив чинність від 05.10.2017). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/852-15#Text>
7. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#n534>
8. Directive 1999/93/EC of the European Parliament and of the Council of 13 December 1999 on a Community framework for Electronic Signatures II Official Journal EC. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31999L0093>
9. Про електронну комерцію: Закон України від 03.09.2015 № 675-VIII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text>
10. Directive 2000/31/EC of the European Parliament and of the Council of 8 June 2000 on certain legal aspects of information society services, in particular electronic commerce, in the Internal Market. <https://uou.gov.cz/media/directive-2000-31-ec.pdf>
11. Directive to protect the consumer in respect of contracts negotiated away from business premises. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A31985L0577>

Резніченко Семен Васильович

Досвід уніфікації та гармонізації регулювання цивільно-правових договорів у Європейському Союзі для договірної права

Стаття присвячена аналізу досвіду уніфікації та гармонізації регулювання цивільно-правових договорів у Європейському Союзі для договірної права. В статті проаналізовано діюче цивільне законодавство за законодавство Європейського Союзу, наукові публікації з тематики дослідження.

Зазначено, що економічні інтеграційні процеси вимагають відповідної правової адаптації, зокрема поступового приведення правового регулювання майнових відносин товарного характеру в Україні у відповідність до умов внутрішнього ринку Європейського Союзу, а також до його правових засад і принципів. Це необхідно для досягнення гармонізації та уніфікації в окремих галузях.

Встановлено, що «принципи європейського договірної права», які відображають спільну основу договірної законодавства країн-членів Європейського Союзу та слугують пробним проектом для майбутнього Європейського цивільного кодексу, є цікавими й у низці інших аспектів. Зокрема, вони передбачають можливість змінювати або припиняти договір у разі виникнення труднощів, встановлюють пріоритет принципів добросовісності та чесної ділової практики над іншими нормами, а також передбачають можливість відкликання оферти й інші положення.

Зроблено висновок про те, що окресливши основні проблеми українського договірної права та визначивши напрями можливого запозичення позитивного досвіду уніфікації та гармонізації регулювання цивільно-правових договорів у Європейському Союзі, варто наголосити, що значення цього досвіду у складних умовах переходу України до ринкової економіки є надзвичайно важливим. Не дивно, що багато аспектів європейського підходу вже знаходять відображення в сучасному українському законодавстві. Водночас не слід переоцінювати роль цього досвіду. По-перше, українське право завжди зберігало і продовжує зберігати національні традиції та самобутність. По-друге, система приватного права Європейського Союзу досі перебуває у процесі формування. Попри

УДК 347.6

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v056.2025.8>

Ромась Марія Іванівна,

докторка філософії з права, доцентка,

доцентка кафедри приватного права

Хмельницького університету управління та права

імені Леоніда Юзькова

ORCID ID: 0000-0003-3650-5409

ДО ПИТАННЯ ПРО НОРМАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКУВАННЯ НАРАХОВАНИХ СУМ ПЕНСІЙ ОСІБ З ЧИСЛА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Постановка проблеми. Питання про спадкування суми заробітної плати, пенсії, стипендії, аліментів, допомог у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, відшкодувань у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, інших соціальних виплат на перший погляд не видається проблемним, адже досить чітко регулюється Цивільним кодексом України (далі – ЦК України). Втім дана норма не знаходить свого повноцінного відтворення у інших профільних законах, що породжує проблеми у правозастосуванні. Особливої уваги заслуговує той факт, що така проблематика стосується пенсій осіб з числа військовослужбовців.

Аналіз останніх досліджень. Дана тема досить рідко піднімалась на рівні проблематичного нормативного регулювання. Дотичними до даної теми були дослідження таких науковців як Ю.О. Заїки, О.Є. Кухарєва, О.П. Печеного, В.М. Парасюка, З.В. Ромовської, І.В. Спасибо-Фатєєвої тощо. Найбільш релевантними у дані тематиці є дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук А.О. Гелич «Об'єкти спадкування за цивільним законодавством України» (2011) та Л.В. Лещенко «Склад спадщини за цивільним законодавством України» (2015). У той же час у зазначених працях не піднімалось питання нормативної проблематики.

Метою даної статті є висвітлення проблеми нормативного регулювання спадкування окремих видів соціальних виплат, зокрема, пенсій після смерті пенсіонера з числа військовослужбовців.

Виклад основного матеріалу. Основні положення щодо спадкування містяться у ЦК України, який було у прийнято 16.01.2003 року, а набрав чинності 01.01.2004 року. З того часу норми з Книги 6 про спадкове право зазнали найменших змін. Спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла

(спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців) (ст. 1216 ЦК України) [1]. До складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті (ст. 1218 ЦК України) [1]. Очевидно, що нормативне регулювання спадщини характеризується диспозитивністю, оскільки законом визначений відкритий (невичерпний) перелік прав та обов'язків, що утворюють її склад [2, с. 168]. Як правильно пише О.П. Печений, за оборотоздатністю спадщина – об'єкт, певною мірою обмежений в цивільному обороті, оскільки коло юридично значимих дій, зокрема правочинів, які можуть бути вчинені щодо спадщини, має досить вузький характер і зумовлене природою спадщини [3, с. 2].

У зв'язку з цим не входять до складу спадщини права та обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, зокрема, права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом (п. 4 ч. 1 ст. 1219 ЦК України) [1]. Винятком з даного правила є ст. 1227 ЦК України, за якою «суми заробітної плати, пенсії, стипендії, аліментів, допомог у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, відшкодувань у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, інших соціальних виплат, які належали спадкодавцеві, але не були ним одержані за життя, передаються членам його сім'ї, а у разі їх відсутності – входять до складу спадщини» [1]. Цитована норма і до сьогодні залишилась у незміненому вигляді з часу прийняття ЦК України та регулює включення пенсії до складу спадщини за сукупністю двох ознак: 1) сума пенсії нарахована, але не виплачена; 2) сума пенсії не була передана членам сім'ї померлого. До кола членів сім'ї у таких випадках зазвичай відносять дружину (або чоловіка) спадкодавця, яка на час відкриття спадщини проживала з ним однією сім'єю, дітей спадкодавця, батьків

лися недоодержаними у зв'язку з його смертю, передаються членам його сім'ї, а в разі їх відсутності – **входять до складу спадщини...**» [10]. Цитована стаття теж зазнала змін у 2007 році у зв'язку із прийняттям 27.04.2007 року Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Цивільного кодексу України» № 997-V (набрання чинності 20.06.2007 року) [11]. Як наслідок, з 01.01.1992 р. до 20.06.2007 р. у Законі України «Про пенсійне забезпечення» стаття 91 мала наступну редакцію: «Суми пенсії, що належали пенсіонерів і залишилися недоодержаними у зв'язку з його смертю, **не включаються до складу спадщини...**» [10]. Отже, профільні закони, як і ЦК України, регулюють питання спадкування сум нарахованої пенсії за двома критеріями: 1) сума пенсії нарахована, але не виплачена; 2) сума пенсії не була передана членам сім'ї померлого (у разі їх відсутності або незвернення ними за відповідною виплатою, як передбачено ст. 91 Закону України «Про пенсійне забезпечення» та ст. 52 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»).

Більше того, за ч. 2 ст. 66 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» питання спадкування накопиченої пенсії здійснюється згідно з цивільним законодавством України, що вкотре доводить пріоритетність норм ЦК України у питанні спадкування. Даним законом також передбачено, що «спадкоємець, який прийняв спадщину, зобов'язаний протягом двох місяців після закінчення строку для прийняття спадщини подати адміністратору заяву про оформлення права на спадщину» (абз. 2 ч. 3 ст. 66 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення») [12]. Акцент у цитованій нормі «спадкоємець, який прийняв спадщину» також доводить, що накопичена пенсія включається до складу спадщини.

Закон України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» було прийнято 09.04.1992 р. (сучасну назву отримав 29.04.2006 р.) і відповідно до ст. 61 даного закону «Суми пенсії, що підлягали виплаті пенсіонерів з числа військовослужбовців, осіб, які мають право на пенсію за цим Законом та членів їх сімей і залишилися недоодержаними у зв'язку з його смертю, **не включаються до складу спадщини і виплачуються тим членам його сім'ї, які належать до осіб, що забезпечуються пенсією у разі втрати годуваль-**

ника» [13]. Дана стаття регулює питання виплати сум недоодержаної пенсії та імперативного обмеження щодо включення її до складу спадщини, не зазнала жодних змін з моменту прийняття та є чинною у такому ж вигляді і до сьогодні, що і зумовлює проблематику правозастосування. Очевидно, що дане формулювання норми мало місце і в інших профільних законах до законодавчих змін у 2007 році.

Імперативність цієї норми, на нашу думку, є неприпустимою у демократичній, соціальній, правовій державі. Як правильно пише Л.В. Лещенко право на отримання неодержаних сум є *соціальним спрямуванням* норми ст. 1227 ЦК України через її співзвучність із ст. 1 Конституції України, якою Україна проголошена соціальною державою, що є виключенням з принципу універсальності спадкового правонаступництва та відповідної диференціації залежно від наявності чи відсутності членів сім'ї спадкодавця [14, с. 145].

Очевидно, що зміни до Законів України «Про пенсійне забезпечення», «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та навіть до Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» щодо включення суми недоодержаної пенсії до складу спадщини з невідомих причин не торкнулися Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб». У зв'язку з чим у згаданому законі досі існує норма за змістом ідентична до застарілих норм, які існували до вище вказаних змін у законодавстві про пенсійне забезпечення у 2007 році.

Це означає, що чинна ч. 1 ст. 61 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» не допускає спадкового правонаступництва сум недоодержаних пенсій, що суперечить нормам ЦК України.

Висновки. Загально прийнято, що у порядку спадкового правонаступництва блага переходять з права приватної власності померлого у право приватної власності правонаступника. Суми нарахованих пенсій є приватною власністю померлого і таке право є непорушним. Принцип непорушності права приватної власності на недоодержану суму пенсій повинен діяти і після смерті фізичної особи незалежно від того, який вид пенсії вона отримувала.

Більше того, суму недоотриманої пенсії не можна включити в заповіт, оскільки дане спадкове майно містить особливе правове регулювання (як було вище вказано про ст. 91 Закону України «Про

пенсійне забезпечення» та ст. 52 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»). Так, для того, щоб отримати суму недоотриманих пенсій в порядку спадкування, спочатку виключається звернення за такою виплатою або наявність членів сім'ї, які звернуться за її виплатою поза межами спадкування; і лише у випадку, коли такої виплати не було здійснено, сума переходить до спадкового майна. Як наслідок здійснення спадкування, спадкоємець спадкує суму за законом, отримує свідоцтво про право на спадщину та лише після цього звертається у відповідний орган за виплатою.

Норма Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» з невідомих причин регулює питання виключення зі складу спадщини недоодержані суми пенсій після смерті пенсіонера з числа військовослужбовців, хоча усі проаналізовані нами вище норми інших профільних законів регулюють це питання відповідно до ст. 1227 ЦК України.

Таким чином, існує наступна колізія між нормою ч. 1 ст. 61 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» та ст. 1227 ЦК України:

1) обмеження на включення недоодержаної пенсії особи з числа військовослужбовців після її смерті до спадщини є такою, яка суперечить загальному регулюванню Книги 6 ЦК України;

2) таке обмеження є законодавчо необґрунтованим;

3) ч. 1 ст. 61 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» не має на меті захистити соціально вразливих осіб, адже члени сім'ї можуть звернутися за отриманням сум недоодержаної пенсії перед тим, як таку суму буде включено до складу спадщини (як встановлено профільними законами про пенсійне забезпечення та страхування);

обмеження на включення до складу спадщини стосується тільки одного виду пенсії, яка признається відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», у той час як нормами Законів України «Про пенсійне забезпечення» та «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», які регулюють усі інші види пенсій, врегульовано питання про включення недоодержаної пенсії до спадщини у відповідності до норм ЦК України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
2. Кухарев О.Є. Особливості спадщини як об'єкта цивільних прав. *Правова держава*. Вип. 42. 2021. С. 164–170. URL: <http://pd.onu.edu.ua/article/view/232426/235548>
3. Печений О.П. Деякі аспекти визначення складу спадщини за цивільним законодавством України. *Теорія і практика правознавства*. Вип. 1. 2013. С. 1–7. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/3690/1/Pechen.pdf>
4. Лещенко Л. Право на одержання грошових виплат у складі спадщини. *Підприємництво, господарство і право*. Вип. 7. 2014. С. 25–27. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2014/07_2014.pdf#page=25
5. Парасюк В.М., Баліцька О.Ю., Гринь Л.М. Цивільно-правова регламентація суб'єктів права на одержання сум соціальних виплат, які належали спадкодавцеві: проблемні аспекти правозастосування. *Митна справа*. Вип. 5(101). Ч. 2. 2015. С. 138–145.
6. Парасюк В.М., Гринь Л.М. Порушення права на одержання соціальних виплат, які належали спадкодавцеві (аналіз судової практики). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». Вип. 36. Том 1. 2016. С. 124–128.
7. Спадкове право: проблеми теорії та практики: монографія / Г. В. Анікіна та ін.; голов. ред. С. Д. Гринько. Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. 502 с.
8. Про внесення змін до статті 52 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»: Закон України № 827-V від 22.03.2007 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 25. Ст. 342.
9. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України № 1058-IV від 09.07.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 49. Ст. 376.
10. Про пенсійне забезпечення: Закон України № 1788-XII від 05.11.1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 3. Ст. 10.
11. Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Цивільного кодексу України: Закон України від 27.04.2007 р. № 997-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 33. Ст. 440.
12. Про недержавне пенсійне забезпечення: Закон України від 09.07.2003 р. № 1057-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 47. Ст. 372.
13. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб: Закон України № 2262-XII від 09.03.1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 29. Ст. 399.
14. Лещенко Л. В. Склад спадщини за цивільним законодавством України : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.03. Харків, 2015. 193 с.

Ромась Марія Іванівна

До питання про нормативне регулювання спадкування нарахованих сум пенсій осіб з числа військовослужбовців

Стаття присвячена аналізу різного нормативного регулювання спадкування окремих видів соціальних виплат, зокрема, пенсій після смерті пенсіонера з числа військовослужбовців.

Фізична особа протягом свого життя здійснює свої права та набуває для себе обов'язків, що є підставою для виникнення права власності на різноманітні блага. Юридичним фактом, який породжує спадкові правовідносини, є смерть, яка є припиненням цивільної правоздатності фізичної особи. Утім належні особі на момент життя блага потребують не лише відповідної охорони, а й належного переходу прав та обов'язків від фізичної особи, яка померла, до інших осіб.

Спадкові правовідносини мають складну структуру та нормативне регулювання. Основні положення про спадкове право втілені у книзі 6 ЦК України, яка характеризується підвищеною стабільністю у сфері законодавчих змін. Інші нормативно-правові акти, які регулюють спадкування, доповнюють ЦК України, розкривають його положення.

Суми заробітної плати, пенсії, стипендії, аліментів, допомог у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, відшкодувань у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, інших соціальних виплат, які належали спадкодавцеві, але не були ним одержані за життя, передаються членам його сім'ї, а у разі їх відсутності – входять до складу спадщини. Отже, включення пенсії до складу спадщини є можливим за сукупністю двох ознак: 1) сума пенсії нарахована, але не виплачена; 2) сума пенсії не була передана членам сім'ї померлого.

Правове регулювання, закріплене у ч. 1 ст. 61 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» порушує усталений порядок спадкування та з невідомих причин регулює питання виключення зі складу спадщини недоодержані суми пенсій після смерті пенсіонера з числа військовослужбовців. Така прогалина зумовлена ігноруванням законодавця необхідності приведення Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» у відповідність до норм ЦК України, як це було зроблено із Законами України «Про пенсійне забезпечення» та «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Проблематика також полягає у тому, що обмеження на включення до складу спадщини стосується тільки одного виду пенсії, яка призначається відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб».

Ключові слова: спадкування, склад спадщини, суми пенсії, особи, звільнені з військової служби, нормативне регулювання.

Romas Mariia

On the issue of legal regulation of inheritance of accrued pensions of military personnel

The article is devoted to the analysis of various regulatory regulations of inheritance of certain types of social payments, in particular, pensions after the death of a military pensioner.

An individual exercises his rights and acquires obligations for himself during his life, which is the basis for the emergence of ownership rights to various benefits. The legal fact that gives rise to hereditary legal relations is death, which is the termination of the civil legal capacity of an individual. However, the benefits belonging to a person at the time of his life require not only appropriate protection, but also the proper transfer of rights and obligations from the deceased individual to other persons.

Hereditary legal relations have a complex structure and regulatory regulation. The main provisions on inheritance law are embodied in Book 6 of the Civil Code of Ukraine, which is characterized by increased stability in the field of legislative changes. Other regulatory legal acts that regulate inheritance supplement the Civil Code of Ukraine and disclose its provisions.

The amounts of wages, pensions, scholarships, alimony, benefits in connection with temporary disability, compensation for injury or other damage to health, other social payments that belonged to the testator, but were not received by him during his lifetime, are transferred to his family members, and in their absence – are included in the inheritance. Thus, the inclusion of a pension in the inheritance is possible based on a combination of two features: 1) the amount of the pension has been accrued, but not paid; 2) the amount of the pension has not been transferred to the family members of the deceased.

The legal regulation enshrined in Part 1 of Article 61 of the Law of Ukraine 'On Pension Provision for Persons Discharged from Military Service and Certain Other Persons' violates the established procedure for inheritance and, for unknown reasons, regulates the issue of excluding from the inheritance the amounts of unreceived pensions after the death of a pensioner from among military personnel. This gap is due to the legislator's ignoring the need to bring the Law of Ukraine 'On Pension Provision for Persons Discharged from Military Service and Certain Other Persons' into line with the norms of the Civil Code of Ukraine, as was done with the Laws of Ukraine 'On Pension Provision' and 'On Compulsory State Pension Insurance'. The problem also lies in the fact that the restriction on inclusion in the inheritance applies to only one type of pension, which is assigned in accordance with the Law of Ukraine 'On Pension Provision for Persons Discharged from Military Service and Certain Other Persons'.

Key words: inheritance, composition of the inheritance, pension amounts, persons discharged from military service, legal regulation.

і місце його видачі, а також індивідуально визначений номер.

Законодавство наділяє громадян України правом вільної зміни імені. На противагу, Закону Швеції про імена від 24.06.1982 який передбачає обмеження на зміну імені та наділяє осіб правом одноразової зміни імені за життя, з умовою збереження частини попереднього імені, покладаючи обов'язок реєстрації імені на податкове відомство [1]. Подібна модель може призвести до зловживання правом на зміну імені кандидатам у депутати та інші виборні посади, які намагаються використовувати чужу репутацію та введення виборців в оману.

ЦК України передбачає право фізичної особи при здійсненні окремих цивільних прав використовувати псевдонім (вигадане ім'я) або діяти без зазначення імені. Використання псевдоніма історично спочатку поширене в галузі інтелектуальної творчості. Автору твору також належать особисті немайнові права, використовувати поряд із своїм ім'ям псевдонім у зв'язку з використанням твору (ст. 438 ЦК України [2] та Закону України «Про авторське право та суміжні права» [3]). Поряд із псевдонімом особа може застосовувати такі форми вигаданих імен сценічні імена та творчі прізвиська (співачи, артисти, діджеї тощо), які її їх індивідуалізують. Законодавство також наділяє журналістів правом використовувати умовне ім'я (псевдонімом) у разі поширення матеріалів (фонограм, відеозаписів, письмових текстів тощо) (ст. 25 Закону України «Про інформацію» [4]).

Державні органи намагаються винайти шляхи обмеження прав та впроваджувати контроль у мережі Інтернет. Наприклад, КНР де передбачаються суворі обмеження використання західних соціальних мереж та залежність від використання локальних соціальних мереж та месенджерів які підлягають моніторингу державними органами. У Німеччині використання псевдоніму формально не замінює ім'я, водночас дозволяється подача особою спеціальної заяви до органу реєстрації про внесення до паспорта або іншого посвідчення особи даних про використання псевдоніму. Такий механізм дозволяє певною мірою забезпечити належний правовий захист псевдоніма нарівні з іменем та встановити момент виникнення права на псевдонім у конкретної особи тощо [5, с. 41–46].

Індивідуалізація фізичної особи з моменту її народження формалізується у свідоцтві про народження, потім у паспорті й інших докумен-

тах, що видані на її ім'я. Кожна держава визнає та видає кожній особі засоби доведення своє ідентичності. Такі документи, можуть бути необхідні для здійснення подорожей як закордонний паспорт, можуть бути дійсними на певній території як посвідчення особи на проживання, можуть засвідчувати відповідне право (водійське посвідчення). Наприклад, посвідчення особи на проживання не мають тих самих прерогатив, що і закордонні паспорти.

Належна ідентифікація осіб є вельми проблемним питанням. За даними Світового банку реконструкції та розвитку приблизно один мільярд людей у всьому світі не мають визнаних державою документів які посвідчують особу [6]. Розв'язання проблеми належної ідентифікації осіб прав та вільного доступу до робіт, послуг у світі, займається Ініціативна група «Ідентифікація для розвитку» (ID4D) Світового банку реконструкції та розвитку, що має на меті допомоги державам реалізувати трансформаційний потенціал систем цифрової ідентифікації та отримати доступ до послуг і забезпечити здійснення своїх прав [7]. Зазначене демонструє, що інтеграція між системами ідентифікації та механізмами реєстрації актів громадянського стану держав призводить до більшої економії ресурсів в обох організаціях. Світовий банк та інші агенції виступають з ініціативами щодо стандартизації сучасних систем ідентифікації для всіх держав. При цьому важко пожертвувати інфраструктурою, щоб дійти згоди між урядами різних держав.

Нині спостерігаємо «віртуалізацію повсякденного життя» у багатьох країнах світу, намагання перенести у смартфон як платіжні інструменти так і документи, що посвідчують особу. Зокрема, Естонія вважається взірцем досягнення в області реалізації прав та надання послуг онлайн. Володільці ID-карток Естонії мають значне коло переваг. Естонія надає можливість оформити резидентство або е-громадянство онлайн, яке надає доступ до естонських сервісів та єдиного європейського ринку [8]. Для суб'єктів господарювання е-громадянство Естонії дає можливість зареєструвати компанію та сплачувати податки із ведення підприємницької діяльності за пільговою системою оподаткування.

В Україні використовується ID-картка та е-паспорт. Наразі цифрові образи ID-картки та закордонного біометричного паспорта (е-паспорта) визнано аналогами пластикових та паперових документів та за ними визнано однакову юридичну силу, а на зміну постанові КМУ

від 15 квітня 2020 року № 278 “Про реалізацію експериментального проєкту щодо застосування паспорта громадянина України у формі картки в електронному вигляді та паспорта громадянина України для виїзду за кордон в електронному вигляді” (яка втратила чинність) прийшла постанова КМУ від 18 серпня 2021 р. № 911 «Про затвердження Порядку формування та перевірки е-паспорта і е-паспорта для виїзду за кордон, їх електронних копій» [9].

У 2021 році із прийняттям Закону України «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг» [10] Україна обрала шлях Paperless, прискорення процесів цифровізації та трансформації у цифрову державу, яка в першу чергу піклується про інтересу громадян, ставши державою, яка юридично визнала образ ID-картки та закордонного біометричного паспорта у Єдиному державному вебпорталі електронних послуг «Дія» (далі вебпортал «Дія») в якості офіційного посвідчення.

Впровадження режиму «без паперів» передбачає, що державні органи не можуть вимагати надання паперових документів, довідок та посвідчень, якщо така інформація міститься у державних реєстрах та автоматизації державних послуг. Образ ID-картки та закордонного біометричного паспорта використовується через мобільний Вебдодаток «Дія» для посвідчення своєї особи: під час подорожей залізничним або повітряним транспортом у межах країни; під час медичного обслуговування, банківських операцій; під час отримання адміністративних, готельних, телекомунікаційних, бібліотечних послуг, та пошти; для підтвердження особи на запит поліції та правоохоронних органів; під час придбання товарів у магазині; при вході до адміністративних будівель.

Такі цифрові паспорти формуються за згодою користувача додатку Дія автоматично при наявності в ЄДДР усіх обов’язкових паспортних даних громадянина.

Для успішної реалізації експериментального проєкту до Закону України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу та її спеціальний статус» [11] внесенні доповнення, які передбачають визначення таких понять «е-паспорт» та «е-паспорт для виїзду за кордон».

Відповідно до п. 12, 13 ч. 1 ст. 3 аналізованого Закону е-паспорт – це «паспорт громадянина України у формі електронного відображення інформації, що міститься у паспорті громадянина України у формі картки, оформленому засобами

Реєстру, разом з унікальним електронним ідентифікатором (QR-кодом, штрих-кодом, цифровим кодом), а також інформації про місце проживання (за наявності); е-паспорт для виїзду за кордон – паспорт громадянина України для виїзду за кордон у формі електронного відображення інформації, що міститься у паспорті громадянина України для виїзду за кордон, оформленому засобами Реєстру, разом з унікальним електронним ідентифікатором (QR-кодом, штрих-кодом, цифровим кодом), а також інформації про місце проживання та податковий номер (реєстраційний номер облікової картки платників податків з Державного реєстру фізичних осіб – платників податків) (за наявності)» [11].

Слід зазначити, що розуміння е-паспорту в українському законодавстві відрізняється від традиційного визначення е-паспорту в США та інших країнах світу, під яким розуміється електронний паспорт, який містить електронний чіп для електронного зчитування, із розміщеною на ньому даними, що надруковані на сторінці (ім’я власника, дату народження та інші біографічні відомості) та біометричним ідентифікатором [12].

В світовій практиці зазначені документи відносяться до електронних засобів ідентифікації (електронних ID), поряд із електронним посвідченням водія застосовується у мобільних додатках.

У США застосовується електронне або мобільне водійське посвідчення Digital Driving Licence DDL mDLs, яке також використовується для посвідчення особи. Так, у штаті Луїзіана поліція приймає мобільні посвідчення водія, яке надається відповідно у офіційному додатку затвердженому Штатом завантаженому смартфон [13].

Агентство з ліцензування водіїв та транспортних засобів Великобританії (DVLA) розробляє мобільний додаток для застосування електронного водійського посвідчення. Комісія ЄС планує впровадження водійського посвідчення для мобільних пристроїв та відповідного додатку для смартфонів, що має стати частиною Європейського інфраструктурного проєкту послуг на платформі блокчейн [14].

Тут необхідно зазначити, що зображення людини, зафіксоване в офіційному документі (наприклад, паспорті), є складовою частиною такого документа і його використання можливе лише з дозволу власника. Як приклад наведемо справу митного службовця в аеропорту Дубая, який під час перевірки документів відомого футболіста вирішив зробити з ним спільну фотографію, але отримав відмову. Тоді він зняв себе на

відео з його фото в паспорті, сказав кілька радісних слів і виклав цей ролик у соціальну мережу Snapchat. За означені дії шанувальника засудили до одного місяця тюремного ув'язнення і штрафу в сумі 125 тис. € [15].

З метою правового регулювання означених питань Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» [16], що підвищило статус використання цифрових паспортів у додатку «Дія» на юридичному рівні. Паспорт громадянина України або е-паспорт та паспорт для виїзду за кордон у формі електронного відображення, у додатку «Дія» прирівняні до їх аналогів у паперовій формі, можуть використовуватися на території України для посвідчення особи та підтвердження громадянства, надання адміністративних та інших послуг, крім перетину державного кордону України; в'їзду на тимчасово окуповану територію та виїду з неї; в'їзду, перебуванню, у межах прикордонної смуги, виходу у територіальне море та внутрішні води України.

Тож, органи та установи зобов'язані приймати е-паспорт та паспорт для виїзду за кордон у формі електронного відображення документи у разі надання адміністративних та інших послуг громадянам на території України, окрім виключних випадків. Заборона на відмову органам державної влади приймати електронного відображення означених документів є істотним кроком на шляху впровадження режиму «без паперу» «paper less» та, безсумнівно, є історичною подією для України. Таким чином, на законодавчому рівні біометричний паспорт, ID-карта, паспорт для виїзду за кордон прирівняні на законодавчому рівні до офіційних документів. Законодавчі нововведення надали можливість використовувати цифрові документи у разі подорожей Українською залізницею або літаком в межах території України, під час надання медичної допомоги, банківських операцій; отримувати адміністративні, готельні, телекомунікаційні, бібліотечні послуги та пошту; під час купівлі товарів у магазині, перевірки та посвідчення особи за запитом поліції та правоохоронних органів.

В ЄС вагомими кроком є намагання запровадити єдину системи цифрової ідентичності, яка також відбувається на державному рівні. Європейська комісія у 2021 році оголосила запровадження Системи Європейської цифрової ідентичності – технології, яка має об'єднати у єдиному

додатку національні цифрові посвідчення особи, посвідчення водія, дипломи про освіту, данні банківського рахунку, договори страхування, для надання державним органам або приватним особам за умови їх визнання державою-членом [17]. Система Європейської цифрової ідентичності може використовуватися для: «отримання свідоцтва про народження, довідок про проживання, медичних довідок, повідомлення про зміну адреси; відкриття рахунків у банках; подання податкової декларації; подання заявок для зарахування до університетів у відповідній державі походження або в іншій державі-члені; отримання рецепту лікаря, діючого на території всього ЄС; підтвердження віку; оренди транспортного засобу із цифровим посвідченням водія; бронювання в готелі» [18]. Система «гаманців» забезпечує основу для транскордонної ідентифікації, автентифікації. Водночас залишаються розбіжності між державами членами, що перешкоджають впровадженню системи «гаманців».

Вагомим кроком на шляху формування єдиної автентичної ідентичності в Інтернеті є визнання 58 державами світу електронних версій українських документів вебпорталу «Дія», що покликане надати можливість використовувати громадянами України електронного відображення інформації, що міститься у документах, передачі електронних копій відповідних документів, отримання публічних послуг за межами України за допомогою засобів Єдиного державного вебпорталу електронних послуг «Дія» іноземним суб'єктам відносин пов'язаних з персональними даними.

Для забезпечення даних нововведень відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання передачі персональних даних за межі України засобами Єдиного державного вебпорталу електронних послуг» [19] Міністерство цифрової трансформації покладено обов'язок забезпечити можливість підключення інформаційних систем іноземних суб'єктів відносин, пов'язаних з персональними даними, держав, зазначених у додатку до Постанови, до Єдиного державного вебпорталу електронних послуг згідно з Положенням про Єдиний державний вебпортал електронних послуг, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України [20], для забезпечення можливості використання громадянами України за їх бажанням електронного відображення інформації, що міститься у документах, передачі електронних копій відповідних документів, отримання публічних послуг за межами України.

Висновки. Підсумовуючи викладене приходимо до висновку, що паспорт у вигляді картки або книжечки традиційно досі використовувався для посвідчення фізичної особи. Хоча функції ідентифікації під час надання документа який посвідчує особу особисто, наразі, прагне повторити ідентифікацію та автентифікацію в мережі, слід констатувати певні відмінності. Документи, що посвідчують особу, такі як паспорт, пред'являються особисто, а людина будучи присутньою, посідає центральне місце в процесі ідентифікації. Також, хоч і очевидно, що документи, які посвідчують особу, необхідні для ухвалення рішення посадовою особою, наприклад, працівником імміграційної служби, подібне рішення вимагає судження заснованого на певних чинниках, в тому числі на безпосередньому спостереженні за особою, яка підлягає ідентифікації. Будь-яке рішення ухвалене працівником, ґрунтується на його судженні та власному розсуді, подекуди суб'єктивному.

На відміну від паспорта який посвідчує особу, вирішальну роль під час ідентифікації та автентифікації в мережі відіграють дані, які є ідентифікаторами особи, а не людина, яку ідентифікують, коли вона пред'являє посвідчення особи або якщо вона ввела дані у разі віддаленої ідентифікації. Інформаційна система шукає відповідність між пред'явленою інформацією та даними, що міститься в системі. Важливо, що ідентифікація особи в мережі – це не просто ідентифікація людини. Незалежно від того, пред'являється ідентифікаційна інформація особисто чи віддалено, якщо вся інформація, пред'явлена в момент вчинення правочину, збігається з інформацією, що міститься в системі, то система автоматично дозволяє проведення операції з цією особою. У межах цих параметрів система може діяти сама, внаслідок чого розпізнає певний набір даних, що становлять ідентифікаційні дані для проведення правочину, а потім вчиняє правочин із зареєстрованими ідентифікаційними даними.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Namnlag (1982:670) URL: <https://lagen.nu/1982:670>.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
3. Про авторське право та суміжні права: Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855>
4. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
5. Köhler H. BGB. Allgemeiner Teil. 40. Auflage. München: C.A. Beck, 2016.
6. World Bank ID4D Global Dataset 2018. URL: <http://id4d.worldbank.org/global-dataset>
7. Understanding Cost Drivers of Identification Systems. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/e0fb872e-653b-5b03-8a03-b43b244b7877/content>
8. В Естонії «е-громадянство» оформили вже 6 000 українців – міністр 22.09.2022 URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3577255-v-estonii-egromadanstvo-oformili-vze-6-000-ukrainciv-ministr.html>
9. Про затвердження Порядку формування та перевірки е-паспорта і е-паспорта для виїзду за кордон, їх електронних копій: постанова Кабінету Міністрів України 18 серпня 2021 р. № 911. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/911-2021-%D0%BF#n89>
10. Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг: Закон України від 15.07.2021 № 1689-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-20#Text>
11. Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу та її спеціальний статус: Закон України від 20.11.2012 № 5492-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5492-17#Text>
12. E-Passports US Department of Homeland Security. URL: <https://www.dhs.gov/e-passports>
13. Louisiana's Legal Digital Driver's License. URL: <https://lawallet.com>
14. European Commission considers EU-wide digital driving licence. URL: <https://www.irishe Examiner.com/news/arid-40805217.html>
15. Огляд практики Європейського суду з прав людини щодо застосування принципу юридичної визначеності: окремі аспекти. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/17_10_web_overview_of_the_practice_of_the_european_court_of_human_0.pdf
16. Про внесення змін до Закону України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус: Закон України від 30 березня 2021 року № 1368-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1368-20#Text>
17. Commission proposes a trusted and secure Digital Identity for all Europeans Brussels, 3 June 2021. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_2663
18. Bosani E. European digital identity, all personal documents in one app. June 9, 2021. URL: <https://www.egalite.org/identita-digitale-europea/>
19. Деякі питання передачі персональних даних за межі України засобами Єдиного державного вебпорталу електронних послуг: постанова Кабінету Міністрів України від 16.08.2022 № 910. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/910-2022-%D0%BF#Text>
20. Положенням про Єдиний державний вебпортал електронних послуг: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 04.12.2019 № 1137. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1137-2019-%D0%BF#Text>

Давидова Ірина Віталівна, Токарева Віра Олександрівна

Ідентифікація та автентифікація особи: вітчизняний та зарубіжний досвід

Стаття присвячена аналізу положень законодавства та практики їх застосування щодо ідентифікації та автентифікації особи, вивчення зарубіжного досвіду та визначення напрямків вдосконалення вітчизняного законодавства з даного питання

Зроблено висновок, що паспорт у вигляді картки або книжечки традиційно досі використовувався для посвідчення фізичної особи. Хоча функції ідентифікації під час надання документа який посвідчує особу особисто, наразі, прагне повторити ідентифікацію та автентифікацію в мережі, слід констатувати певні відмінності. Документи, що посвідчують особу, такі як паспорт, пред'являються особисто, а людина будучи присутньою, посідає центральне місце в процесі ідентифікації. Також, хоч і очевидно, що документи, які посвідчують особу, необхідні для ухвалення рішення посадовою особою, наприклад, працівником імміграційної служби, подібне рішення вимагає судження заснованого на певних чинниках, в тому числі на безпосередньому спостереженні за особою, яка підлягає ідентифікації. Будь-яке рішення ухвалене працівником, ґрунтується на його судженні та власному розсуді, подекуди суб'єктивному.

Встановлено, що на відміну від паспорта який посвідчує особу, вирішальну роль під час ідентифікації та автентифікації в мережі відіграють дані, які є ідентифікаторами особи, а не людина, яку ідентифікують, коли вона пред'являє посвідчення особи або якщо вона ввела данні у разі віддаленої ідентифікації. Інформаційна система шукає відповідність між пред'явленою інформацією та даними, що містяться в системі. Важливо, що ідентифікація особи в мережі – це не просто ідентифікація людини. Незалежно від того, пред'являється ідентифікаційна інформація особисто чи віддалено, якщо вся інформація, пред'явлена в момент вчинення правочину, збігається з інформацією, що міститься в системі, то система автоматично дозволяє проведення операції з цією особою.

Ключові слова: особисті немайнові права, право на ім'я, інформаційні технології, право інтелектуальної власності, індивідуалізація особи, ідентифікація особи, зображення особи, соціальні мережі, паспорт, цифровий паспорт, цифрова ідентичність, персональні дані, реєстрація імені, онлайн-послуга, платіжні інструменти.

Davydova Iryna, Tokareva Vira

Identification and authentication of a person: domestic and foreign experience

The article is devoted to the analysis of the provisions of the legislation and the practice of their application regarding the identification and authentication of a person, the study of foreign experience and the identification of directions for improving domestic legislation on this issue

It is concluded that a passport in the form of a card or booklet has traditionally been used to identify an individual. Although the functions of identification when providing a document that identifies a person in person currently tend to repeat identification and authentication on the network, certain differences should be noted. Identity documents, such as a passport, are presented in person, and a person, being present, occupies a central place in the identification process. Also, although it is obvious that identity documents are necessary for a decision to be made by an official, for example, an immigration officer, such a decision requires a judgment based on certain factors, including direct observation of the person to be identified. Any decision made by an employee is based on his judgment and his own judgment, sometimes subjective.

It has been established that, unlike a passport that certifies an individual, the decisive role in identification and authentication on the network is played by the data that are identifiers of a person, and not by the person who is identified when he presents an identity card or if he enters data in the case of remote identification. The information system looks for a correspondence between the information presented and the data contained in the system. It is important that the identification of a person on the network is not just the identification of a person. Regardless of whether the identification information is presented in person or remotely, if all the information presented at the time of the transaction coincides with the information contained in the system, then the system automatically allows the transaction with this person.

Key words: personal non-property rights, right to a name, information technologies, intellectual property law, individualization of a person, personal identification, personal image, social networks, passport, digital passport, digital identity, personal data, name registration, online service, payment instruments.

ПРОБЛЕМИ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ТА КОРПОРАТИВНИХ ПРАВ

УДК 347.77-053.6:340.13

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v056.2025.10>

Возняковська Крістіна Анатоліївна,

доктор юридичних наук, професор,

завідувач кафедри цивільного, господарського права та

приватноправових дисциплін

Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0000-0002-0351-7107

Глиняна Катерина Михайлівна.

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного права

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0000-0002-1778-1021

ПРАВОВИЙ СТАТУС НЕПОВНОЛІТНІХ У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: ТЕОРІЯ ТА СУДОВА ПРАКТИКА

Постановка проблеми. Захист прав інтелектуальної власності неповнолітніх є важливим правовим аспектом, що впливає на розвиток їхнього творчого потенціалу, економічну незалежність та інтеграцію в суспільство. Водночас, існуюче законодавство та судова практика не завжди враховують специфіку правового статусу неповнолітніх у сфері інтелектуальної власності. Основною проблемою є обмежені можливості самостійного розпорядження майновими правами, необхідність представництва законними представниками, а також недостатній розвиток судових механізмів захисту прав неповнолітніх у цифровому просторі. Важливим залишається питання забезпечення ефективного правового механізму захисту інтелектуальних прав неповнолітніх, враховуючи сучасні виклики цифрової епохи та міжнародний досвід. Зокрема, забезпечення авторського права неповнолітніх осіб дозволяє їм відчувати себе важливим елементом суспільства, творцями, відповідальними за результати своєї діяльності. Це також стимулює пошук нових ідей, що є основою для культурного, наукового та технічного прогресу.

Метою статті є аналіз правового статусу неповнолітніх осіб у сфері інтелектуальної власності, виявлення особливостей реалізації їхніх прав та механізмів судового захисту. Дослідження спрямоване на визначення ключових проблем законодавчого регулювання цієї сфери, аналізу судової практики в Україні та за кордоном, а також розробку пропозицій щодо вдосконалення механізмів захисту прав інтелектуальної власності неповнолітніх осіб.

Стан дослідження проблеми. Питання правового статусу неповнолітніх у сфері інтелектуальної власності є важливою темою наукових досліджень у правовій доктрині як в Україні, так і за її межами. Вітчизняні вчені, зокрема О.О. Підпригора, О.Д. Святоцький, О.В. Дзера, приділяли увагу загальним питанням інтелектуальної власності. Ю.С. Шемшученко та О.В. Кохановська аналізували проблеми цивільної дієздатності неповнолітніх у правовій системі України. Недостатнє висвітлення цього питання у судовій практиці та правовій доктрині, а також потреба в адаптації законодавства до сучасних цифрових реалій, обу-

мовляють необхідність подальшого дослідження та удосконалення правових норм у цій сфері.

Основний зміст. Забезпечення прав інтелектуальної власності неповнолітніх осіб має соціальне, правове, економічне та культурне значення. Так, соціальне значення охорони прав інтелектуальної власності неповнолітніх осіб полягає у створенні сприятливого середовища для розвитку їх творчого потенціалу, що дає можливість самореалізуватися та інтегрувати свою творчість у професійне середовище. Правове значення полягає в визначенні особливостей правосуб'єктності неповнолітніх авторів і винахідників. Малолітні на неповнолітні особи можуть створювати об'єкти права інтелектуальної власності, однак їх здатність самостійно розпоряджатися цими правами є обмеженою. Економічне значення забезпечення прав інтелектуальної власності неповнолітніх осіб проявляється фінансовому заохоченні за створені результати інтелектуальної, творчої діяльності та навіть до фінансової незалежності. Оцінка прав інтелектуальної власності часто виражається в фінансовому еквіваленті, а їх правовласники мають право отримувати матеріальну вигоду за їх використання третіми особами. Культурне значення охорони прав інтелектуальної власності неповнолітніх полягає у збереженні унікального внеску молодих талантів у національну та світову культуру.

Творчість неповнолітніх характеризується поєднанням спонтанності, інтуїтивності та емоційної виразності, що зумовлено особливостями психоемоційного розвитку даних осіб. На думку психологів, дитяча творчість сповнена відкритістю та оптимізмом [4, с. 305]. При цьому, вбачається, що порушення прав дітей на результати їх творчості має більш негативні наслідки для психічного благополуччя дитини – автора. Такі порушення можуть негативно впливати на подальшу творчість, а також дитина може взагалі відмовитись від творчості через загрози порушень в майбутньому.

Правовий статус неповнолітніх у сфері інтелектуальної власності визначається їхньою здатністю набувати, реалізовувати та захищати права на результати власної творчої та інтелектуальної діяльності. Обсяг цих прав безпосередньо залежить від віку, рівня дієздатності та загального правового статусу особи відповідно до чинного законодавства. У більшості країн неповнолітні визнаються первинними суб'єктами інтелектуальної власності, тобто авторами чи винахідниками, якщо їхні творчі доробки відповідають встановленим критеріям охороноздатності.

Однак, хоча вони мають беззаперечне право на авторство, можливості самостійного розпорядження майновими правами є суттєво обмеженими. Наприклад, якщо неповнолітній хоче передати або продати свої майнові права на твір, це часто потребує згоди його батьків, опікунів або інших законних представників. У разі укладання такої угоди без належного представництва, вона може бути визнана недійсною або оспорюваною в судовому порядку.

При цьому особисті немайнові права, такі як право бути визнаним автором, право на недоторканність твору та заборону його спотворення, залишаються виключною прерогативою самого неповнолітнього автора чи винахідника. Це означає, що навіть якщо майнові права на твір передані іншій особі чи організації, авторське ім'я залишається незмінним, а сам твір не може бути змінений без згоди його творця.

З розвитком цифрових технологій та широким поширенням цифрового контенту перед неповнолітніми виникають нові виклики. Діти та підлітки активно створюють цифрові продукти – від текстів і графіки до відеоконтенту та програмного коду. Виникає питання: чи мають вони право самостійно розпоряджатися своїми цифровими напрацюваннями, зокрема продавати або ліцензувати їх, та який рівень захисту їм гарантує закон? Неповнолітні особи мають право використовувати цифрове середовище для освіти, участі в конкурсах, пошуку інформації, реалізації творчого потенціалу і т.д. Однак, неповнолітні особи не можуть укласти договори та вчиняти інших значущих дій без дозволу батьків та опікунів. Цифрова правосуб'єктність – це здатність особи набувати, здійснювати та захищати свої права на цифрові об'єкти інтелектуальної власності, цифрові активи та персональні дані. На думку Аврамової О.Є. та Орещича В.В, цифрова правосуб'єктність означає здатність цифрової особи брати участь у цивільних відносинах в цифровому просторі. Погоджуємось із позицією науковців, що до складу юридичних фактів з яких виникає ця правосуб'єктність є отримання доступу до цифрового контенту та цифрова ідентифікація [1, с. 83]. У сучасному правовому полі цифрова правосуб'єктність неповнолітніх ще не має чітко визначених рамок. Це викликає необхідність додаткового законодавчого регулювання, яке враховувало б особливості вікової дієздатності та дозволило неповнолітнім захищати та монетизувати власні творчі здобутки в цифровому середовищі, не наражаючись на ризики втрати прав чи шахрайських схем.

Порівняльний аналіз правового статусу неповнолітніх винахідників в Україні та за кордоном виявляє як спільні риси, так і суттєві відмінності, зумовлені національними особливостями правових систем. В Україні неповнолітні особи мають право визнаватись винахідниками та отримувати охоронний документ (патент), що засвідчує що саме в результаті їх інтелектуальної (творчої) діяльності було створено винахід (корисну модель). / Це означає, що дитина чи підліток, який зробив відкриття або розробив новий винахід, має законне право на визнання свого авторства. Однак реалізація майнових прав на цей винахід залишається обмеженою через вікову дієздатність неповнолітніх. Для того щоб укласти договір про передачу або ліцензування прав на винахід, неповнолітній автор повинен отримати згоду батьків або опікунів, які виступають його законними представниками. У певних випадках, коли угода стосується значних фінансових зобов'язань чи стратегічного передання прав, може знадобитися додаткове погодження з боку органів опіки та піклування.

Світова практика регулювання прав неповнолітніх винахідників має різні підходи, які залежать від традицій цивільного та патентного права. Зокрема, в американському законодавстві передбачено, що неповнолітні особи можуть бути заявниками на патент, однак для укладання будь-яких договорів щодо його комерційного використання необхідна участь батьків, опікунів або довірених осіб. У США також діють спеціальні програми підтримки молодих винахідників, які допомагають їм оформлювати права на свої розробки. В країнах Європейського Союзу (Німеччина, Франція, Велика Британія) неповнолітні особи можуть реєструвати винаходи на своє ім'я, однак розпоряджатися ними без згоди законних представників не мають права. Особливістю є спрощені механізми ліцензування таких патентів через батьків або спеціально призначених осіб. В японському ж законодавстві патент може бути виданий неповнолітньому, але для його комерційного використання, включаючи ліцензування, потрібен нагляд повнолітньої особи (батьків або опікунів). Варто зазначити, що в деяких країнах повноліття настає пізніше 18 років; наприклад, у Португалії та Ліхтенштейні – у 20 років, а в Болівії та Сенегалі – у 21 рік [6, с. 55]. Це впливає на тривалість періоду, протягом якого неповнолітні винахідники потребують представництва для здійснення своїх майнових прав. Таким чином, хоча загальні принципи визнання авторства неповнолітніх є подібними, конкретні механізми реалізації їх патентних

прав залежить від національного законодавства та вікових критеріїв дієздатності.

Сучасна судова практика у цій сфері є неоднозначною, що обумовлено відсутністю чітких законодавчих механізмів та загальних стандартів для вирішення таких спорів. Чинні нормативно-правові акти не завжди враховують специфіку участі дітей у творчій діяльності та їхню процесуальну дієздатність. У більшості випадків законодавство зосереджене на загальних положеннях захисту авторських і суміжних прав, не виокремлюючи особливості правовідносин за участі неповнолітніх осіб. Неповнолітні не завжди можуть особисто звернутися до суду через процесуальні обмеження та необхідність представництва. Як правило, інтереси дитини у судовому процесі захищають батьки або опікуни, що у деяких випадках може створювати конфлікт інтересів. Наприклад, існують ситуації, коли законні представники отримують вигоду від творчої діяльності дитини без належної компенсації її праці. В Україні та багатьох інших країнах немає значного обсягу прецедентних рішень, які б окреслювали чіткі механізми судового захисту прав неповнолітніх у сфері інтелектуальної власності. Це ускладнює роботу суддів при розгляді таких справ та призводить до варіативності судових рішень у схожих ситуаціях. Судовий розгляд справ щодо інтелектуальної власності неповнолітніх осіб залежить від правової природи спірного об'єкта, характеру правопорушення та процесуального статусу позивача чи відповідача. В Україні справи щодо авторських і суміжних прав, патентних прав, прав на торговельні марки та інші об'єкти інтелектуальної власності розглядаються переважно в межах цивільної або господарської юрисдикції. Якщо стороною у спорі є неповнолітній, постає питання його правоздатності та необхідності залучення законного представника, що може ускладнювати судовий процес.

Формування дієвих стратегій захисту інтелектуальної власності потребує комплексного підходу, що включає превентивні заходи, швидке реагування на порушення, активну участь у судових процесах, дотримання європейських стандартів та міжнародних угод, а також співпрацю з правоохоронними органами та бізнес-середовищем [2].

Відповідно до цивільного процесуального законодавства України, неповнолітні особи можуть самостійно захищати свої права у суді з 14 років, а до цього віку їх інтереси представляють батьки чи опікуни. Однак практика свідчить, що у випадках

конфлікту інтересів між неповнолітнім автором чи винахідником і його законними представниками може виникати потреба у призначенні спеціального представника або залученні органів опіки та піклування [8]. Вважаємо, що варто адаптувати напрацьовані світовою практикою механізми захисту прав неповнолітніх у сфері інтелектуальної власності, зокрема, врахувати досвід США, де існує практика призначення *guardian ad litem* – незалежного представника, який діє виключно в інтересах дитини. Або Великої Британії, де для захисту інтересів неповнолітніх у суді застосовується інститут *litigation friend*.

Господарська юрисдикція може поширюватися на спори, пов'язані з комерційним використанням інтелектуальної власності неповнолітнього, наприклад, у випадках неправомірного використання його твору юридичними особами або порушення умов ліцензійних договорів. В Україні такі справи розглядаються господарськими судами у разі, якщо неповнолітній є учасником договірних відносин через законного представника. Водночас судова практика Європейського Союзу демонструє тенденцію до розгляду подібних спорів у межах загальної цивільної юрисдикції, що пояснюється особливим статусом неповнолітнього як слабшої сторони у правовідносинах.

Ще однією важливою проблемою є міжнародна юрисдикція у справах про порушення прав неповнолітніх авторів у цифровому середовищі. Оскільки соціальні мережі та онлайн – платформи часто реєструються у юрисдикціях із гнучкими регуляторними механізмами, питання судової підсудності у випадках порушення прав дітей набуває особливої складності. Європейський суд з прав людини у своїй практиці неоднозначно наголошував на необхідності забезпечення ефективного судового захисту прав неповнолітніх у контексті цифрового середовища, що вимагає посилення міжнародного співробітництва та гармонізації юрисдикційних норм. Сьогодні важливим залишається питання удосконалення процесуальних норм щодо представництва неповнолітніх у суді, а також адаптації судової практики до сучасних викликів, пов'язаних із цифровими правопорушеннями.

Судова практика щодо порушення авторських прав неповнолітніх є відносно не багатою, що зумовлено як специфікою правового статусу неповнолітніх, так і недостатньою кількістю прецедентів у цій сфері. Представництво інтересів неповнолітніх у справах про авторське право має свої процесуальні особливості, зумовлені необ-

хідністю забезпечення прав та інтересів осіб, які не досягли повноліття. У випадках, коли інтереси неповнолітнього та його законного представника можуть конфліктувати, суд має право призначити іншого представника для захисту прав дитини. Це забезпечує об'єктивність та неупередженість у розгляді справи, а також гарантує, що інтереси неповнолітнього будуть належним чином захищені. Такий підхід відповідає міжнародним стандартам захисту прав дитини та сприяє справедливому судовому розгляду [5].

Неповнолітні автори є особливо вразливою категорією у сфері інтелектуальної власності, оскільки вони не завжди можуть самостійно контролювати використання своїх творів та захищати свої права у разі їх порушення. Окрім майнових прав, які дозволяють отримувати фінансову вигоду від своєї творчості, надзвичайно важливими є особисті немайнові права, які тісно пов'язані з ідентичністю та репутацією автора. Немайнові права автора охоплюють право вимагати визнання свого авторства шляхом зазначення його імені на творі та його примірниках, заборону згадувати ім'я автора у разі публічного використання твору, а також право протидіяти будь-якому спотворенню, перекрученню чи іншій зміні твору, що може зашкодити честі та репутації автора. Неповнолітні автори часто не мають юридичних знань або механізмів для контролю за використанням їхніх творів, особливо у цифровому середовищі. Наприклад, контент, створений дитиною або підлітком (зображення, відео, музика), може бути використаний без її відома у соціальних мережах, на комерційних сайтах або для створення штучного інтелекту. У деяких випадках батьки або опікуни можуть неправомірно розпоряджатися правами на творчі здобутки дитини, отримуючи з цього фінансову вигоду без її згоди. Це особливо актуально у сфері шоу-бізнесу, кіно та музики, коли діти-автори або виконавці стають джерелом доходу для своїх родин.

Варто відмітити і те, що у цифровому середовищі межа між оригінальним твором і його переробкою є розмитою, що ускладнює захист прав неповнолітніх авторів. Використання творів штучним інтелектом, алгоритмами генерації контенту та платформами для монетизації творчості часто не враховує інтереси дітей, які можуть стати жертвами порушень прав без можливості правового захисту. На відміну від спору, де неповнолітні особи не можуть самостійно відстоювати свою позицію, при конфліктах – неповнолітні та малолітні особи можуть без участі представників

захищати і відстоювати свої права та інтереси. У випадку неможливості врегулювання конфлікту самостійно, неповнолітні особи за представництва батьків чи опікунів можуть звертатись до суду чи органу державної влади задля захисту своїх прав інтелектуальної власності.

Однак, як і у випадку судового захисту, звернення до органів державної влади для неповнолітніх осіб вимагає представництва батьками чи опікунами.

Висновки. Розгляд правового статусу неповнолітніх осіб у сфері інтелектуальної власності підтвердити існування низки правових і практичних викликів, зокрема питання дієздатності у розпорядженні майновими правами, необхідність представництва законними представниками, а також відсутність чітких процесуальних механізмів захисту прав неповнолітніх у цифровому середовищі. Аналіз судової практики свідчить про неоднозначність застосування норм права

у справах щодо захисту авторських і патентних прав неповнолітніх.

Для ефективного захисту прав неповнолітніх у сфері інтелектуальної власності необхідно, удосконалити законодавчі норми щодо правового статусу неповнолітніх у цій сфері. Роширити можливості самостійного захисту їхніх прав у судовому порядку, покращити механізми державного та міжнародного співробітництва у сфері захисту прав неповнолітніх авторів і винахідників, запровадити спеціальні процедури цифрової ідентифікації та правосуб'єктності неповнолітніх у цифровому середовищі, як то закріплення механізмів захисту прав неповнолітніх у сфері NFT та онлайн-монетизації контенту, що відповідає сучасним тенденціям цифрової творчості. Такі зміни дозволять ефективніше захищати права неповнолітніх у сфері інтелектуальної власності, сприятимуть розвитку їхнього творчого потенціалу та забезпечать справедливий судовий захист у разі порушення прав.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аврамова О.Є. та Орешич В.В. Цифрова правосуб'єктність особи у цифровому середовищі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 10. URL: http://www.lsej.org.ua/10_2024/19.pdf
2. Возняковська К.А. Захист права інтелектуальної власності в господарських судах України: ефективні стратегії для бізнесу. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 6. С. 311–314. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/12/52.pdf>
3. Звіт щодо прогресу України на шляху до Європейського Союзу за 2024 рік. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/ukraine-report-2024_en
4. Міщенко Л.П. Психологія творчості. Навчальний посібник. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. 448 с.
5. Науковий висновок щодо застосування ст. ст. 56, 59 Цивільного процесуального кодексу України ст. 172 Сімейного кодексу України. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/nauk_visn/Nauk_visn_318_623_19.pdf
6. Ортинська Н.В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження: дис. на здобуття наукового ст. д-ра юр.наук; Міністерство освіти і науки України, Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2017. 524 с. URL: <https://ena.lpnu.ua/handle/ntb/39346>
7. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20>
8. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

Возняковська Крістіна Анатоліївна, Глиняна Катерина Михайлівна

Правовий статус неповнолітніх у сфері інтелектуальної власності: теорія та судова практика

Питання правового статусу неповнолітніх у сфері інтелектуальної власності є надзвичайно актуальним у сучасних умовах розвитку цифрових технологій та глобалізації. У світі, де дитяча та юнацька творчість набуває нових форм і можливостей, зокрема через використання цифрових платформ, соціальних мереж та штучного інтелекту, правова система часто не встигає адаптуватися до сучасних викликів. Неповнолітні активно створюють цифровий контент (відео, музику, блоги, програмне забезпечення), але їхні права часто порушуються через незаконне використання контенту в соціальних мережах та на онлайн-платформах. Діти не мають інструментів контролю над використанням своїх творів у мережі, що призводить до численних випадків плагіату та несанкціонованої комерціалізації їхньої творчості.

Стаття досліджує особливості правосуб'єктності неповнолітніх авторів і винахідників, аналізує їхні можливості набувати, реалізовувати та захищати права на результати творчої діяльності. Розглянуто, що чинне законодавство, як в Україні, так і за кордоном, визнає неповнолітніх первинними суб'єктами права інтелектуальної власності. Водночас можливості самостійного розпорядження своїми майновими правами для неповнолітніх залишаються обмеженими, що зумовлює необхідність залучення законних представників (батьків, опікунів) або органів опіки та піклування. В статті міститься порівняльний аналіз правового статусу неповнолітніх у сфері інтелектуальної власності в Україні та за кордоном. Зокрема, опрацьовано досвід країн ЄС, де діє принцип «best interests of the child», який використовується під час розгляду спорів щодо прав неповнолітніх у сфері інтелектуальної власності.

Законодавча база не завжди враховує особливості їхньої участі в правовідносинах. Це призводить до правових колізій та обмежень, що негативно впливають на розвиток творчого потенціалу молоді та її можливість отримувати справедливую винагороду за власні здобутки. Захист прав інтелектуальної власності неповнолітніх потребує системного вдосконалення. Запровадження нових механізмів самозахисту, незалежного представництва та цифрового контролю сприятиме створенню безпечного правового середовища для розвитку дитячої творчості та інновацій.

Ключові слова: інтелектуальна власність, судовий захист, немайнові права, юрисдикція, авторське право, патент, винахід, цифрова правособ'єктність, цифровий контент.

Vozniakovska Kristina, Hlyniana Kateryna

The legal status of minors in the field of intellectual property: theory and judicial practice

The issue of the legal status of minors in the field of intellectual property is of paramount importance in the modern context of digital technology development and globalization. In a world where children's and adolescents' creativity is taking on new forms and opportunities, particularly through the use of digital platforms, social networks, and artificial intelligence, legal systems often struggle to adapt to contemporary challenges.

Minors actively create digital content, including videos, music, blogs, and software. However, their rights are frequently violated due to the unauthorized use of their creative works on social media and online platforms. Children often lack the necessary tools to control how their intellectual property is used online, leading to numerous cases of plagiarism and unauthorized commercialization of their creativity.

This article explores the legal capacity of minor authors and inventors, analyzing their ability to acquire, exercise, and protect rights over the results of their creative activity. It highlights that current legislation in Ukraine and other countries recognizes minors as primary subjects of intellectual property rights. However, their ability to independently manage their economic rights remains significantly limited, necessitating the involvement of legal representatives (parents or guardians) or custody and guardianship authorities.

The study provides a comparative analysis of the legal status of minors in the field of intellectual property in Ukraine and abroad. In particular, it examines the experience of the European Union countries, the «best interests of the child» principle is applied when resolving disputes regarding minors' intellectual property rights.

Existing legislation does not always account for the unique characteristics of minors' participation in legal relations, leading to legal conflicts and restrictions that negatively impact the development of youth creativity and their ability to receive fair remuneration for their intellectual achievements. The protection of minors' intellectual property rights requires systematic improvement. The introduction of new self-protection mechanisms, independent representation, and digital rights control will contribute to the creation of a safer legal environment for fostering children's creativity and innovation.

Key words: intellectual property, judicial protection, moral rights, jurisdiction, copyright, patent, invention, digital legal capacity, digital content.

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v056.2025.11>

ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЩОДО ПОЛІТИКИ АВТОРСЬКОГО ПРАВА

Роботи, створені штучним інтелектом, не можуть бути включені з-під захисту авторського права якщо якась інституція (наприклад, судова система) не зможе достовірно визначити роль генеративного ШІ в виробництві твору. Напри-

Бюро авторського права США (*United States Copyright Office*) вважає придатними до реєстрації твори, які містять ШІ якщо основна частина роботи створена людиною, а комп'ютер (або інший пристрій) лише допоміжний інструмент і коли людина в змозі визначити його елементи. У випадку робіт, що містять матеріал, створений ШІ, Бюро розглядатиме чи є внески ШІ результа-

том «механічного відтворення» або замість авторської «власної оригінальної розумової концепції, до якої автор надав видимої форми». Відповідь буде залежати, зокрема, від обставин як працює інструмент AI і як він використовувався для створення роботи [4].

Від того, чи буде економічно ефективно поширювати захист авторських прав на твори, створені штучним інтелектом, буде визначатися пропозиція вартості таких робіт. Якщо створені штучним інтелектом роботи призводять до зменшення вартості кінцевого продукту, неефективно додатково стимулювати їх виробництво через захист авторських прав. Навпаки, позитивне значення роботи може зробити ефективним розширення захисту авторських прав на твори, створені ШІ. Хоча ймовірно, що деякі роботи, створені штучним інтелектом, матимуть більшу соціальну цінність ніж роботи створені людьми.

Генеративний ШІ може створювати послуги або продукти цінності яких для споживачів перевищує цінність вмісту, який вони включають. Це можуть бути речі, які є творчими чи інноваційними самі по собі або речі, які допомагають у творчості чи інноваціях іншим. Однак є також випадки, коли роботи, створені ШІ, не мають соціальної цінності. Наприклад, коли платформи генеративного штучного інтелекту створюють майже дослівні копії існуючої роботи, вони не є ціннішими за оригінали, за винятком, можливо, тих випадків, коли копії покращують доступ громадськості до існуючих робіт.

Ще один важливий фактор є те, наскільки життєздатними є роботи, створені ШІ, чи вони прямо чи опосередковано здійснюють заміну творів створених людиною. При ефекті заміщення споживачі можуть вибрати для використання роботу, створену штучним інтелектом, а не роботу, створену людиною, якщо перша доступніша або дешевша, ніж остання і достатньою мірою задовольняє ту саму потребу. Це витісняє попит на створену людиною роботу та доходи, які можуть отримати власники прав [5].

З одного боку, ми можемо порівняти наслідки створених штучним інтелектом творів із ефектами піратства, якщо генеративні моделі штучного інтелекту можуть створювати майже дослівні неавторизовані копії цінного та дорогого для створення вмісту. У цьому контексті можна було б очікувати, що використання ШІ може значно вплинути на доходи творців-людей. Кожне використання, за яке споживач був би готовий заплатити за вже існуючий продукт, але зараз він отримується

через генеративний ШІ, перенесе або усуне дохід автора. Генеративний штучний інтелект, ймовірно, матиме значний ефект заміщення творів, створених людиною, але не всі види його використання витіснять дохід для людей-творців. Деякі способи використання зменшать збиток, замінюючи його збільшенням кількості споживачів, дозволяючи додаткове споживання, яке в іншому випадку не відбулося б. Наприклад, зростає кількість користувачів, які купують дослівну копію якогось літературного твору, за ціною нижчою ніж ринкова ціна оригіналу. У цьому сенсі генеративний штучний інтелект створює цінність через свого роду механізм цінової дискримінації, що полегшує споживання у випадках, коли користувачі не бажають платити вищу ціну за вміст творів [6].

Існує також негативний вплив, створений штучним інтелектом, на творців контенту, а саме окрім зменшення доходу це може зменшити цінність основної людської праці. Генеративна модель штучного інтелекту може надати споживачам невірну версію захищеного авторським правом вмісту.

Існує також, і, можливо, більш складний шлях, яким відбувається витіснення людей-творців та може вплинути на довгострокові наукові та культурні інновації. Збільшується кількість нових креативних продуктів, які покращують добробут частково завдяки експериментальному процесу. Коли люди творять, існує великий ступінь змістовної та стилістичної варіації. Зважаючи на різноманітність результатів, непередбачені успіхи часто виникають і відкривають нові шляхи для інновацій. Наприклад, багато музикантів, які створюють музику в певному жанрі, при цьому кожен створює різні варіації основних характеристик жанру. Враховуючи достатню кількість варіацій, ринок зацікавиться експериментальними результатами, які є найбільш приємними або інноваційними та які згодом можуть сприяти розвитку абсолютно нового жанру. Успіх цього процесу дуже залежить від варіювання та експериментування.

Штучний інтелект може лише допомогти авторам створювати шаблонний твір, спричиняючи нижчу змістовність і стилістику відмінну від людської роботи. Нижча вартість, зменшена завдяки технології ШІ, може спричинити ці шаблонні роботи, щоб витіснити більш ризиковані та дорогі експериментальні творіння, які іноді призводять до нововведення.

Як правило, надання захисту авторських прав на твори, створені ШІ, ще більше стимулюватиме їх виробництво, посилення впливу, як позитив-

ного, так і негативного, на творчу продуктивність людини.

Витрати на виробництво творів, створених ШІ, можуть бути значно нижчими, ніж витрати на роботи, створені людиною. Отже, повинні враховуватися як поступовий, скоригований на якість приріст у результатах творчості, яке може створити авторське право, так ступінь обмеження публічного доступу до об'єктів авторського права. Охорона авторського права виконує свою економічну мету лише за умови якщо соціальні цінності якості робіт переважають над обмеженням доступу до творів. Якщо постійні витрати на виробництво робіт, створених ШІ, є достатньо низькими, додаткові стимули авторського права не потрібні для досягнення оптимального рівня виробництва, отже, пропонувати захист авторських прав було б неоптимальним.

Моделі Foundation відомі тим, що поглинають величезні обсяги даних, часто включно з матеріалами захищеними авторським правом. У контексті генеративного ШІ ці моделі часто поглинають творчі роботи, багато з яких які підпадають під захист авторського права. Цей процес передбачає виготовлення цифрової копії, часто без дозволів або оплати власникам прав (Library Copyright Alliance, 2023; Sag, 2023). Є багато дискусій навколо законності цієї практики (Дослідна служба Конгресу, 2023) [7].

Ліцензування навчальних матеріалів, захищених авторським правом, викликає суперечки. Правовласники стверджують, що розробники порушують їхні права відповідно до чинного законодавства про авторське право та їх здатність привласнювати достатню частину вартості їхньої праці. Навпаки, розробники стверджують, що їм не потрібно платити за використання захищеного авторським правом вмісту, який є у вільному доступі в Інтернеті, оскільки (1) він надається у вільному доступі будь-кому, хто бажає отримати до нього доступ; (2) використання в навчанні не завдає шкоди комерційним інтересам правовласників; (3) необхідність сплачувати ліцен-

зійні збори була б непомірно обтяжливою та дорогою, що перешкоджатиме розвитку технології ШІ. Наприклад, розглянемо, де вже укладаються ліцензійні угоди на навчальні матеріали: у контексті аудіо генеративна платформа AI Stable Audio ліцензувала «понад 800 000 аудіофайлів, що містять музику, звукові ефекти» від AudioSparx для використання у своєму навчальному корпусі; у контексті новин OpenAI підписав ліцензійні угоди з Wall Street Journal, Axel Springer (Politico, Business Insider, Bild, Welt), Hearst (Esquire, Cosmopolitan, ELLE), та Associated Press для використання в навчальному корпусі; Microsoft також підписала угоди з Axel Springer, Hearts, Reuters, Financial Times і USA Today на використання їх вмісту в функції Copilot Daily (Microsoft, 2024); ліцензійні угоди були укладені між розробниками Shutterstock, Getty Images, і Reddit. Ці приклади продемонструють, що можуть існувати обставини, коли ліцензування є логістично можливим, і існують взаємно прийнятні ставки роялті, які не будуть закривати платформи штучного інтелекту [8].

Висновки. Закон про штучний інтелект насамперед передбачає узгоджені правила для розміщення на ринку, введення в обслуговування та використання систем ШІ. Це нав'язує великий набір зобов'язань щодо штучного інтелекту і зобов'язань щодо прозорості певних систем ШІ. Твори, створені фізичними особами з використанням комп'ютерних технологій, не вважаються неоригінальними об'єктами, згенерованими комп'ютерною програмою отже охороняються авторським правом. Але не визначаються критерії визначення ступеня участі людини у створенні об'єктів за допомогою ШІ. Отже необхідно створити правовий режим об'єктів, створених за допомогою ШІ, законності використання об'єктів, захищених авторським правом, для навчання моделей ШІ, а також правосуб'єктності самого ШІ та впровадження системи, яка забезпечувала б справедливий винагороду правовласникам за використання їхніх об'єктів авторського права.

ΛΙΤΕΡΑΤΥΡΑ:

1. Дослідницька служба Конгресу. Загальне законодавство про штучний інтелект та авторське право. 29 вересня 2023 р. <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/LSB/LSB10922>
2. Грінбаум, Майкл і Райан Мак. «New York Times подала до суду на OpenAI і Microsoft через використання творів, захищених авторським правом». The New York Times. 27 грудня 2023 р. <https://www.nytimes.com/2023/12/27/business/media/new-york-times-open-ai-microsoft-lawsuit.html>
3. Данахер, Бретт, Майкл Д. Сміт і Рахул Теланг. 2017. «Захист авторських прав у цифрову епоху: емпіричні докази та наслідки для політики». Повідомлення ACM 60 (2): 68–75. <https://dl.acm.org/doi/pdf/10.1145/2979673>
4. Саг, Метью. «Безпека авторських прав для штучного інтелекту». Houston Law Review, Vol. 61, № 2, 2023. https://heinonline.org/HOL/Page?handle=hein.journals/hulr61&div=15&g_sent=1&casa_token=&collection=journals
5. А. Чокетт-Чу, Ерік Воллес, Філіп Тример і Кетрін Лі. «Масштабоване вилучення даних навчання з мовних моделей». ArXiv abs/2311.17035 (2023). <https://arxiv.org/pdf/2311.17035>

6. Данахер, Бретт, Майкл Д. Сміт і Рахул Теланг. 2020. «Дослідження ландшафту піратства: аналіз існуючих і нові дослідження, пов'язані з захистом прав інтелектуальної власності від піратства в комерційних масштабах». Економічний робочий документ USPTO 2020–02. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3577670
7. Шип. Безпека за проектом для Штучного інтелекту. 2024 рік. <https://info.thorn.org/hubfs/thorn-safety-by-design-for-generative-AI.pdf>
8. Девіс, Вес. «Ліцензійна угода Reddit AI Training користувача». The Verge. 17 лютого 2024 р. <https://www.theverge.com/2024/2/17/24075670/reddit-ai-training-license-deal-user-content>
9. О'Браян, Метт. «ChatGPT-Maker OpenAI підписує угоду з Associated Press щодо ліцензування новин». Associated Press. 13 липня 2023 р. <https://apnews.com/article/openai-chatgpt-associated-press-ap-f86f84c5bcc2f3b98074b38521f5f75a>

Римарчук Римма Миколаївна

Економічні наслідки штучного інтелекту щодо політики авторського права

Генеративні технології штучного інтелекту включають моделі генерації тексту, зображень, відео та звуку на базі вдосконалених методів машинного програмування. Комерційно доступні приклади включають ChatGPT, Gemini, Copilot, LLaMA, DALL-E, Stable Diffusion, і Midjourney. Основна функція цих моделей полягає у створенні вмісту у відповідь на підказки, надані користувачами, сприяючи широкому комерційному та особистому використанню.

Ці моделі можуть приймати різні форми і, ймовірно, будуть розвиватися в найближчому майбутньому. Одним із основних форм генеративного ШІ є «велика мовна модель» (LLM), де розробник «навчає» модель на основі великої кількості текстових даних, а потім робить цю попередньо навчену модель (комерційно) доступною для кінцевих користувачів, які самостійно вводять бажаний текст (підказки). У контексті створення тексту, результати варіюються від фактів та інформації до програмного коду до цілих романів, залежно від оперативних та вбудованих в модель засобів захисту. Отже існує різниця, яка полягає між «творами, створеними людиною» та «роботами, створеними штучним інтелектом». Це риторичне та аналітичне розрізнення, але воно не завжди практичне або точне. Існує широкий спектр способів, якими технологія штучного інтелекту може сприяти деяким творчим вираженням. Це варіюється від інструментів штучного інтелекту, які, наприклад, допомагають із орфографією та граматику до генеративних систем ШІ, здатних створити складне зображення, повністю засноване на одному слові підказці.

Отже потребує ретельного розгляду питання щодо захисту авторських прав для творів, створених штучним інтелектом, у спосіб, який належним чином виділяє політику цілей від механізмів, що використовуються для їх досягнення. Головне питання полягає в тому, як виникнення генеративної технології ШІ впливає на оптимальне забезпечення захисту авторських прав. Хоча технологія може змінити, як оптимальний рівень захисту для творців-людей, так і оптимальний захист авторських прав (або його відсутність) для творів, створених ШІ, зазначаючи, що наслідки генеративної технології штучного інтелекту, створені людьми, є суттєвою детермінантою цього оптимуму.

Ключові слова: штучний інтелект, авторські права, інтелектуальна власність, комп'ютерна програма, об'єкт авторського права.

Rymarchuk Rimma

Economic implications of artificial intelligence for copyright policy

Generative AI technologies include models for generating text, images, video, and audio based on advanced machine learning techniques. Commercially available examples include ChatGPT, Gemini, Copilot, LLaMA, DALL-E, Stable Diffusion, and Midjourney. The primary function of these models is to generate content in response to user-provided prompts, facilitating widespread commercial and personal use.

These models can take many forms and are likely to evolve in the near future. One of the primary forms of generative AI is the “large language model” (LLM), where a developer “trains” a model on a large amount of text data and then makes this pre-trained model (commercially) available to end users who input the desired text (prompts) themselves. In the context of text generation, the results range from facts and information to program code to entire novels, depending on the operational and built-in safeguards in the model. There is thus a distinction between “human-made works” and “robots created by artificial intelligence”. This is a rhetorical and analytical distinction, but it is not always practical or precise. There is a wide range of ways in which AI technology can facilitate some creative expressions. This ranges from AI tools that, for example, help with spelling and grammar, to generative AI systems that can create a complex image based entirely on a single word clue.

The issue of copyright protection for AI-made works therefore needs to be carefully considered in a way that properly separates the policy objectives from the mechanisms used to achieve them. The key question is how the emergence of generative AI technology affects the optimal enforcement of copyright protection. While technology may change both the optimal level of protection for human creators and the optimal copyright protection (or lack thereof) for works created by AI, noting that the consequences of generative AI technology created by humans are a significant determinant of this optimum.

Key words: artificial intelligence, copyright, intellectual property, computer program, copyright object.

УДК 343.95

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v056.2025.12>

Євсюков Олександр Феліксович,

кандидат педагогічних наук, доцент,

провідний науковий співробітник

Національного наукового центру «Інститут судових експертиз

імені Заслуженого професора М. С. Бокаріуса»

ORCID ID: 0000-0002-3554-8848

Постановка проблеми. В умовах сучасного реформування судово-експертної діяльності практика судової психологічної експертизи вимагає методологічного окреслення, яке базується як на усталених, класичних розробках, так і виробляє новітні дослідницькі напрямки. Судова психологічна експертиза (далі – СПЕ) є складовою судової психології – одного із розділів юридичної психології. СПЕ має еволюцію свого розвитку понад 100 років та як вид самостійного експертного дослідження здолала у своєму розвитку складний шлях.

Однією із важливих умов забезпечення коректного використання досягнень сучасної психології в експертній практиці є реалізація диференційного підходу – тобто окреслення можливих і припустимих меж експертного психологічного аналізу, який визначається предметним простором наукової психології, а ракурс дослідження та здобуття експертно значущих результатів забезпечуються загальними принципами наукової психології й характерним для СПЕ принципом контекстуальності. На нашу думку, найбільш сучасними й аргументованими є методологічні позиції, що визначають об'єктом СПЕ людину як особистість (підекспертну особу), сукупність джерел інформації, що відображають відомості про її психічну діяльність за юридично значущих обставин. Предметом СПЕ є психологічні факти (феномени), що відображають сукупність психічних явищ (психічні процеси, психічні стани, індивідуально-психологічні особливості тощо), які виявляються в поведінці людини за обставин, що досліджуються у справі [1, с. 463]. Одним із

предметних видів СПЕ, який динамічно привертає увагу в цивільному судочинстві є судово-психологічне дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди.

Мета та завдання дослідження. Метою статті є теоретичне розкриття та досвід специфіки виконання судово-психологічної експертизи у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди в цивільному судочинстві з результатом психодіагностичного дослідження змін в емоційному стані, індивідуально-психологічних проявах та у соціальному функціонуванні підекспертної особи, яка розглядалася у цивільній справі.

Виклад основного матеріалу. Психологічні аспекти теорії та практики судово-психологічної експертизи розроблялися у дослідженнях вітчизняних науковців – Н. В. Алікіної, О. М. Бандурки, О. А. Герасименко, Т. М. Єгорової, В. А. Журавля, О. В. Землянської, Н. І. Клименко, В. О. Коновалової, М. В. Костицького, І. А. Петрової, Т. В. Савкіної, Е. Б. Сімакової-Єфремян, О. О. Сліпець, Г. О. Спіциної, О. П. Снігерьова, В. М. Шевчука, В. Ю. Шепитька, М. Г. Щербаковського та ін.

Проблема відшкодування моральної шкоди виступає найцікавішою з теоретичної точки зору, але чи не найскладнішою на практиці. Відповідно до постанови Пленуму Верховного Суду України (далі – ВС України) «Про судову практику по справах про відшкодування моральної (нематеріальної) шкоди» від 31.03.1995, №4, моральна шкода – це втрати немайнового характеру внаслідок моральних або фізичних страждань або

інших негативних явищ, заподіяних фізичній або юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб [3].

Психічні страждання (на моральному рівні) – це комплекс почуттів та емоційних станів людини, насичений негативними переживаннями, що виникають під впливом психологічно деструктивних подій, глибоко зачіпають провідні морально-етичні цінності особистості, порушують відчуття благополуччя, самопочуття та змінюють діяльність.

Тобто, у відповідності із чинним законодавством така моральна шкода може бути заподіяна у результаті – страждань, принижень, моральних переживань, порушень прав, незаконних дій й інших негативних наслідків. Обставини, що охоплені поняттям моральна шкода:

- моральні або фізичні страждання;
- приниження честі, достоїнства, престижу або ділової репутації;
- моральні переживання у зв'язку з ушкодженням здоров'я;
- порушення права власності (у тому числі інтелектуальної);
- порушення прав, наданих споживачам;
- порушення інших цивільних прав;
- незаконне перебування під слідством і судом;
- порушення нормальних життєвих зв'язків внаслідок неможливості продовження активного громадського життя;
- порушення відносин з оточуючими людьми;
- настання інших негативних наслідків [6, с. 7].

Психотравмуючих подій багато як у воєнний, так і у мирний часи: насилля в родині, насилля в інституціях (в інтернатних закладах), кримінальні випадки, дорожньо-транспортні пригоди, різноманітні нещасні випадки, скривдження, занедбання у дитинстві, гострі міжособистісні конфлікти, фізичне та сексуальне насильство, важкі хвороби, стихійні та техногенні лиха. Посттравматичний стресовий розлад може тривати роками й десятиліттями після пережитих травм. В ході свого життя людина потрапляє в різні обставини та зазнає впливу багатьох факторів, окремі з яких, з огляду на свою загрозливість, інтенсивність та непередбачуваність є травматичними [2, с. 123–124].

Будь-яке зіткнення з травматичними подіями спричиняє сильний стрес. У ситуації стресу людська нервова система реагує збудженням, у результаті чого вивільняються гормони (зокрема, норадреналін) необхідні для того, щоб людина швидше зорієнтувалась та відреагу-

вала на загрозу. Найбільше збуджується ділянка мозку, яка називається мигдалеподібним тілом. Вона є і у тварин, і у людей і відіграє дуже важливу роль у швидких реакціях на небезпеку. Завдяки мигдалеподібному тілу, організм знаходиться в стані підвищеної готовності до базових, необхідних у критичних ситуаціях реакцій – втечі та нападу. В нормі, після припинення дії травмуючих факторів, збудження згасає завдяки дії інших гормонів (зокрема кортизолу) і нервова система та весь людський організм повертається до свого звичайного функціонування. У людей, які мають посттравматичний стресовий розлад нервова система не повертається до норми та продовжує перебувати у стані збудження. Активуючі гормони продовжують вироблятися, впливаючи на виникнення та підтримання таких симптомів, як збудливість, агресивність, тривожність. Будь-які нагадування про травматичну подію викликають зростання збудження та знову повертають людину у ситуацію травми, провокуючи нав'язливі спогади і зростання тривоги. Під час активації мигдалевидного тіла, прифронтальна кора головного мозку, яка відповідає за логічне опрацювання інформації та прийняття зважених рішень – втрачає активність. Людина втрачає здатність ясно мислити і продовжує реагувати так, ніби небезпека і досі присутня в її житті. Вона може бути агресивною, вибуховою у відповідь на незначні подразники або, перебувати у страху та паніці, будь-що плакати та відчувати тривогу [2, с. 126].

У випадку цивільного судочинства експертиза моральної шкоди може призначатися з моменту подачі позову, тобто на самому початку судового розгляду. Для призначення експертизи необхідно:

- заява фізичної (юридичної) особи або визначення суду про призначення експертизи;
- письмова заява адвоката, офіційного представника або фізичної (юридичної) особи про призначення експертизи включає:
 - П.І.Б. (назва) особи;
 - місце проживання/реєстрації (місце розташування) особи;
 - вид послуги;
 - питання, поставлені на розгляд експертизи;
 - інші реквізити, необхідні для проведення експертизи (фабула справи, вимоги позивача, дата, підпис тощо);
- у випадку винесення визначення суду, воно повинне включати всі необхідні реквізити, а також інформацію про те, на кого покладені витрати по оплаті експертизи;

- платіжний документ із оцінкою банку, поштового відділення про оплату послуги, що надається;
- надання матеріалів справи з необхідними супровідними документами, у яких зазначена кількість томів, сторінок справи;
- надання можливості психологічного огляду підекспертної особи;
- надання додаткових матеріалів й/або об'єктів дослідження (на вимогу експерта) [6, с. 18–19].

Відповідно до ст. 137 Цивільно-процесуального Кодексу України (далі – ЦПК) у позовній заяві про відшкодування моральної (немайнової) шкоди має бути зазначено, в чому полягає ця шкода, якими неправомірними діями чи бездіяльністю її заподіяно позивачеві, з яких міркувань він виходив, визначаючи розмір шкоди, та якими доказами це підтверджується [5].

Відповідно до загальних підстав цивільно-правової відповідальності обов'язковому з'ясуванню під час вирішення спору про відшкодування моральної (немайнової) шкоди підлягають: наявність такої шкоди, протиправність діяння її заподіювача, наявність причинного зв'язку між шкодою і протиправним діянням заподіювача та вини останнього в її заподіянні. Суд, зокрема, повинен з'ясувати, чим підтверджується факт заподіяння позивачеві моральних чи фізичних страждань або втрат немайнового характеру, за яких обставин чи якими діями (бездіяльністю) вони заподіяні, в якій грошовій сумі чи в якій матеріальній формі позивач оцінює заподіяну йому шкоду та з чого він при цьому виходить, а також інші обставини, що мають значення для вирішення спору. Особа (фізична чи юридична) звільняється від відповідальності по відшкодуванню моральної шкоди, якщо доведе, що остання заподіяна не з її вини. Відповідальність заподіювача шкоди без вини може мати місце лише у випадках, спеціально передбачених законодавством [6, с. 22–23].

При призначенні судово-психологічної експертизи до компетенції судового експерта при психологічному дослідженні у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди відносяться встановлення психологічних факторів та механізмів, у результаті яких у потерпілої особи (позивача у справі) відбулися негативні зміни в індивідуально-психологічних проявах, в оптимальному психічному стані, у звичайній діяльності, соціальній адаптації, у соціальному функціонуванні як особистості.

До компетенції судового експерта-психолога при психологічному дослідженні у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшко-

дування моральної шкоди не відноситься вирішення питань етичного, філософського, медичного (у тому числі – психіатричного), правового характеру.

Експертне аналітичне дослідження складається із психологічного аналізу матеріалів справи (провадження) та додаткових матеріалів; діагностично спрямованої бесіди, експериментально-психологічного дослідження особистості підекспертного.

Метою експертного аналітичного дослідження є виявлення основних та перемінних (факультативних) ознак, характерних для психічних (на моральному рівні) страждань підекспертної особи, які виникли під впливом психологічно деструктивної ситуації, що досліджується за справою (провадженням).

До основних ознак психічних страждань (на моральному рівні) належать:

а) порушення (ураження) соціальної сутності особистості (глибинних особистісних структур підданих посяганням);

б) виражені емоційні реакції (негативні переживання), пов'язані з ураженням глибинних особистісних структур, підданих посяганням.

До факультативних (перемінних) ознак психічних страждань (на моральному рівні) відносяться:

а) посягання на особисті цінності, переконання, світогляд, життєві перспективи; на самооцінку, усталену систему міжособистісних зв'язків та відносин, на особисту недоторканість та свободу; на стан здоров'я, на соціальний статус, авторитет, честь та гідність тощо;

б) емоційний профіль страждань у вигляді різноманітних реакцій у залежності від індивідуально-психологічних особливостей особистості, системи її цінностей, притаманного їй способу емоційного реагування та ситуативних фонових реакцій (страх, гнів, імпульсивність, психічна напруженість, тривога, посттравматичні стресові стани, дистрес, почуття провини, сором, образа, почуття краху, самотності та ізольованості, почуття втрати сенсу життя та ін.);

в) негативні зміни у соціальному функціонуванні особистості: переорієнтування життєвих цінностей та світогляду; вплив на волюву регуляцію поведінки, на мотивацію досягнення та зміни в основних сферах соціальної активності; зниження самооцінки; згортання соціальних зв'язків; зниження пізнавальної активності, фізичного тону та з'явлення супутніх функціональних розладів, вимушеність додаткових витрат психофізіологічних ресурсів; різноманітні форми дезадаптивної поведінки, тощо.

Виходячи із змісту ознак психічних страждань (на моральному рівні), для вирішення експертних завдань на стадії аналітичного дослідження необхідно визначити:

- соціально-психологічні параметри ситуації, що розглядається у цивільній справі;
- особливості психічної діяльності під експертної особи (потерпілого, позивача) у межах ситуації, що розглядаються у цивільній справі;
- наявність/відсутність та характер змін в емоційному стані, індивідуально-психологічних проявах та у соціальному функціонуванні під експертної особи (потерпілого, позивача) у межах ситуації, яка розглядається у цивільній справі [4].

На одному з прикладів продемонструємо отримані дані в судово-психологічній експертизі.

Так, психобіографічний аналіз, наданих на дослідження матеріалів та експертної бесіди, свідчить про те, що потерпіла Особа 1 на обліках у лікарів нарколога та психіатра не перебуває, за місцем реєстрації характеризується з задовільного боку. За місцем роботи характеризується як організатор, який володіє та застосовує освітні технології, методичні прийоми, педагогічні засоби, різні форми позаурочної роботи, а з 01.03.2022 року тимчасово не працює, знаходиться у відпустці за свій рахунок до закінчення воєнного стану.

За результатами психодіагностичного обстеження, до основних індивідуально-психологічних особливостей потерпілої Особи 1 відноситься переважно меланхолічний тип темпераменту, що характеризує її як людину надмірно чутливу з фіксацією інтересів на явищах власного внутрішнього світу, емоційно нестійку. Вона має підвищену тривожність, схильність до стресів, після яких відновлюється довго та болісно. Основними рисами Особи 1 є емоційність, чутливість, тривожність, красномовство, боязкість, глибокі, тонкі відчуття. Найбільш помітними рисами є доброта, співчуття іншим людям або тваринам, чуйність, доброта, емпатія до чужих досягнень. Домінуючими характеристиками є: потреба в дії, емоційна залученість до змін, в комунікації; оптимізм, емоційна нестійкість, легка прив'язаність до різних соціальних ролей, демонстративність, потреба подобатися іншим, залежність від впливів зовнішнього середовища, пошук визнання в міжособистісній взаємодії, у виборі виду діяльності спрямованість так, щоб сам процес діяльності приносив задоволення, широта кола інтересів і висока активність в суспільстві з тенденцією до послідовності в прийнятті рішень сприяють

ефективній діяльності. Особа 1 відноситься до не конфліктних людей, пунктуальна, скрупульозна, сумлінна, схильна строго дотримуватися плану, старання в проведенні дій, орієнтована на якісну роботу і виняткову точність, схильна до частого самоконтролю, рухлива, доброзичлива, ділова, винахідлива, блискуча співрозмовниця, енергійна, активна, ініціативна. Особі 1 також характерна вразливість, вона сприймає будь-які життєві події серйозніше, ніж інші люди. Гостро реагує на події, де комусь загрожує небезпека, вони можуть викликати у неї сильний шок, який надовго не забувається і може призвести до проблем зі сном. Характеризується ригідністю, інертністю психічних процесів, тривалістю страждань травматичних подій.

Між Особою 1 та її донькою були дуже близькі відносини, вони були разом завжди, по роботі були спільні інтереси, мешкали вони дуже близько, разом подорожували по різних країнах та місцях, усі свята та якісь світлі події проводили завжди разом та разом виховували сина доньки. Також донька доглядала за своїм батьком, тому що йому ампутували ногу, та кожного дня приходила щоб допомогти йому зробити перев'язки та уколи інсуліну. Коли донька перестала виходити на зв'язок, Особа 1 дуже важко переживала зникнення доньки, вона її всюди шукала, їздила до роботи доньки, збирала відомості. В цей період Особа 1 майже не спала та пила заспокійливі пігулки.

Коли доньку знайшли без ознак життя, вбитою, та довели, що вбив її чоловік, Особа 1 була в дуже шоківому стані, кричала, істерично поводити себе, плакала не зупиняючись, бо для неї це стала велика трагедія. До сьогоднішнього дня Особа 1 зі сльозами на очах згадує свою доньку, переглядає відеозаписи, регулярно ходить на кладовище до її могили.

Зазначена ситуація вбивства її доньки стала причиною переживання Особою 1 горя, внесла негативні зміни в її емоційний стан, призвела до руйнування звичних і комфортних сімейних стосунків та виникнення відчуття непоправної втрати. Переживання даної ситуації супроводжувалось низкою інтенсивних негативних емоцій: тривоги, хвилювання, гніву, тривалої емоційної напруги. Зазначене призвело до виникнення негативних емоцій, емоційного дискомфорту, довічної втрати значимих контактів, раптових та неочікуваних змін звичного стереотипу життя, до душевних (моральних) страждань. Маючи схильність до стресів, ситуація жорсткого вбивства її рідної доньки переживається Особою 1 як потрясіння (інтенсивна

психотравмуюча), яке позбавило її життя багатьох яскравих фарб. Зіткнувшись з трагічною ситуацією в своєму житті, із завданими їй стражданнями, вона виказує відчай та скарги на долю. Встановлено наявність змін у функціонуванні окремих структур особистості, що призвели до руйнівних, частково зворотних порушень в основних сферах соціального функціонування (життєва криза) внаслідок вбивства її доньки.

При виконанні даної судово-психологічної експертизи характер дій та ступінь вини спричинювача шкоди встановлений у судовому порядку. Тому процедура орієнтовного розміру відшкодування моральних страждань дозволяє однозначно застосувати значення коефіцієнту ступеня впливу, відповідальності та характеру діяльності спричинювача шкоди у виникненні та динаміці ситуації, що досліджується за справою.

У випадках, коли межі відшкодування моральної шкоди визначаються у кратному співвідношенні з мінімальним розміром заробітної плати чи неоподатковуваним мінімумом доходів громадян, суд під час вирішення цього питання має виходити з такого розміру мінімальної заробітної плати чи неоподаткованого мінімуму доходів громадян, що діють на час розгляду справи [3].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Судова

психологічна експертиза моральної шкоди в цивільному судочинстві має логіку свого розвитку та закономірності функціонування. Дотримуючись зазначених вимог та особливостей виконання СПЕ моральної шкоди в цивільному судочинстві, експертом встановлюється наявність/відсутність моральних страждань, що пов'язані з психологічно деструктивним посяганням на соціальну сутність особистості та прав, які охороняються законом.

Розмір відшкодування моральної (немайнової) шкоди суд визначає залежно від характеру та обсягу страждань (фізичних, душевних, психічних тощо), яких зазнав позивач, характеру немайнових втрат (їх тривалості, можливості відновлення тощо) та з урахуванням інших обставин. Зокрема, враховуються стан здоров'я потерпілого, тяжкість вимушених змін у його життєвих і виробничих стосунках, ступінь зниження престижу, ділової репутації, час та зусилля, необхідні для відновлення попереднього стану. При цьому суд має виходити із засад розумності, виваженості та справедливості.

Результати аналізу наявної на сьогодні методики судової психологічної експертизи моральної шкоди свідчать про ефективність її застосування в експертній практиці. Водночас поява нових особливостей вимагає подальшого її удосконалення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Класифікація судових експертиз : монографія / Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін.; за заг. ред. Е. Б. Сімакової-Єфремян. Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2021. 568 с.
2. Овчаренко О. Ю. Психологія стресу та стресових розладів : навч. посіб. Київ : Університет «Україна», 2023. 266 с.
3. Пленум Верховного суду України / постанова від 31.03.1995, №4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» із змінами відповідно постанови пленуму ВС України від 25.05.2001, № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95#Text> (дата звернення: 25.02.2025).
4. Стрельникова Л. В. Методика судово-психологічної експертизи / психологічного дослідження визначення наявності моральної немайнової шкоди, розміру відшкодування / компенсації за моральну шкоду, її наслідки. Київ : ПП «ПФ «Фоліант», 2021. 180 с.
5. Цивільний процесуальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 25.02.2025).
6. Шевцов С.О., Тимошенко А.І. Визначення розміру моральної шкоди: правові засади та експертні методики. Харків : МВС України: експертна служба, 2011. 52 с.

Євсюков Олександр Феліксович

Судово-психологічна експертиза моральної шкоди в цивільному судочинстві

В статті розглядається з теоретичної точки зору один із предметних видів судової психологічної експертизи, який динамічно привертає увагу в цивільному судочинстві – судово-психологічне дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди. Констатовано, що судова психологічна експертиза є складовою судової психології та одного із розділів юридичної психології. Підкреслено, що важливою умовою забезпечення коректного використання досягнень сучасної психології в експертній практиці є реалізація диференційного підходу через окреслення можливих і припустимих меж експертного психологічного аналізу, який визначається предметним простором наукової психології, а ракурс дослідження та здобуття експертно значущих результатів забезпечуються загальними принципами наукової психології й характерним для судово-психологічної експертизи принципом контекстуальності. Визначено об'єктами судово-психологічної експертизи особистість та сукупність джерел інформації, що відображають відомості про її психічну діяльність за юридично значущих обставин. Визначено предметом судово-психологічної експертизи психологічні факти, що

відображають сукупність психічних явищ, які виявляються в поведінці людини за обставин, що досліджуються у справі. Зазначено, що ситуації насилля в родині, насилля в інституціях, кримінальні випадки, дорожньо-транспортні пригоди, різноманітні нещасні випадки, скривдження, занедбаня у дитинстві, гострі міжособистісні конфлікти, фізичне та сексуальне насильство, важкі хвороби, стихійні та техногенні лиха викликають у людини психічні страждання. На підставі досвіду специфіки виконання судово-психологічної експертизи у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди в цивільному судочинстві висвітлено результати психодіагностичного дослідження змін в емоційному стані, індивідуально-психологічних проявах та у соціальному функціонуванні підекспертної особи, які розглядалася у цивільній справі. Акцентовано на ефективності застосування в експертній практиці наявної на сьогодні методики судової психологічної експертизи моральної шкоди та подальшого її удосконалення.

Ключові слова: судово-психологічна експертиза, моральна шкода, страждання, особистість, цивільне судочинство, відшкодування, методика.

Yevsiukov Alexander

Forensic psychological examination of non-pecuniary damage in civil proceedings

The article considers from a theoretical point of view one of the subject types of forensic psychological examination, which is dynamically attracting attention in civil proceedings – forensic psychological research in cases of infliction of moral suffering on a person and compensation for moral damage. It is stated that forensic psychological examination is a component of forensic psychology and one of the sections of legal psychology. It is emphasized that an important condition for ensuring the correct use of the achievements of modern psychology in expert practice is the implementation of a differential approach through the delineation of possible and permissible boundaries of expert psychological analysis, which is determined by the subject space of scientific psychology, and the perspective of research and obtaining expertly significant results are provided by the general principles of scientific psychology and the principle of contextuality characteristic of forensic psychological examination. The objects of forensic psychological examination are defined as a person and a set of sources of information that reflect information about his mental activity under legally significant circumstances. The subject of forensic psychological examination is determined to be psychological facts that reflect the set of mental phenomena that manifest themselves in a person's behavior under the circumstances investigated in the case. It is noted that situations of violence in the family, violence in institutions, criminal cases, road accidents, various accidents, abuse, neglect in childhood, acute interpersonal conflicts, physical and sexual violence, serious illnesses, natural and man-made disasters cause mental suffering in a person. Based on the experience of the specifics of performing forensic psychological examination in cases of infliction of moral suffering on a person and compensation for moral damage in civil proceedings, the results of psychodiagnostic research of changes in the emotional state, individual psychological manifestations and social functioning of the person under examination, who was considered in a civil case, are highlighted. The emphasis is on the effectiveness of the application in expert practice of the currently available methodology of forensic psychological examination of moral damage and its further improvement.

Key words: forensic psychological expertise, moral harm, suffering, personality, civil proceedings, compensation, methodology.

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v056.2025.13>

ORCID ID: 0009-0007-8827-5250

Значна увага в наукових публікаціях приділяється питанню стабільності правовідносин

оренди земельних ділянок. Верховний Суд у своїх рішеннях намагається забезпечити баланс між інтересами орендодавців та орендарів, що підтверджується постановою Великої Палати Верховного Суду від 20 листопада 2024 року у справі № 918/391/23. Суд у цій справі роз'яснив, що розірвання договору оренди має відбуватися лише у разі істотного порушення умов договору, що підтверджує принцип збереження договірних зобов'язань.

Загалом, сучасні наукові дослідження підтверджують, що судова практика відіграє визначальну роль у формуванні правозастосовної політики у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення. Вона забезпечує не лише захист прав сторін у земельних відносинах, а й сприяє вдосконаленню законодавства через встановлення сталих підходів до його тлумачення та застосування.

Виклад основного матеріалу. Пріоритетну роль у структурі інституціонального механізму регулювання правовідносин щодо оренди земель сільськогосподарського призначення займають судові органи, які виконують важливу роль у захисті прав і законних інтересів учасників таких правовідносин.

Оренда земель сільськогосподарського призначення є не лише економічним, а й правовим інструментом, що забезпечує раціональне використання земельних ресурсів та сприяє розвитку аграрного сектору економіки. Враховуючи, що земельні відносини є надзвичайно чутливими до соціально-економічних та правових змін, суди стають центральною ланкою в забезпеченні правової стабільності та справедливості у цій сфері. У цьому контексті важливу стає діяльність судів як гарантів стабільності та передбачуваності правозастосування, зокрема в умовах реформування земельного законодавства України. Їхня діяльність сприяє врегулюванню конфліктів між орендодавцями та орендарями, формуванню сталих правил взаємодії, а також забезпеченню верховенства права. Водночас, практика свідчить про існування значних викликів у цій сфері: правова невизначеність окремих норм земельного законодавства, суперечності між різними правовими актами, недосконалість механізмів захисту прав орендарів і орендодавців.

Актуальність діяльності судових органів зростає в умовах активних реформ у земельному законодавстві України, зокрема після скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення та впровадження нових правил обігу земель. Ці зміни зумовлюють зростання кіль-

кості земельних спорів, пов'язаних із питаннями оренди, продовження чи розірвання договорів, дотриманням їхніх умов, а також належним використанням земельних ділянок. Крім того, нові реалії ставлять перед судами завдання забезпечити баланс між інтересами орендодавців (зокрема власників земельних ділянок) та орендарів (аграрних підприємств, фермерів), що вимагає високого рівня компетентності суддів та злагодженої співпраці із іншими суб'єктами інституціонального механізму. У цьому контексті судова практика стає ключовим джерелом тлумачення норм законодавства, що регулює земельні правовідносини.

На окрему увагу заслуговує взаємодія судових органів із іншими елементами інституціонального механізму, такими як органи державної влади, місцевого самоврядування, а також нотаріуси та реєстратори. Саме завдяки комплексній роботі цих суб'єктів забезпечується ефективне функціонування системи регулювання правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення, забезпечується правовий порядок та це сприяє сталому розвитку сільського господарства в Україні.

Метою цієї статті є дослідження ролі судових органів у регулюванні правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення, аналіз їхніх функцій у вирішенні земельних спорів, а також визначення впливу судової практики на реалізацію правових норм у цій сфері.

Функції судів у земельних правовідносинах мають важливе значення для забезпечення стабільності, правопорядку та ефективного розвитку аграрного сектору. Суди виступають не лише органами, що розглядають спори, а й важливими гарантами дотримання законності та правових норм у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення.

Однією з основних функцій судової влади є захист прав учасників орендних правовідносин. Це включає розгляд та вирішення спорів, які можуть виникати через невиконання або неналежне виконання умов договору оренди, таких як зміна орендної плати, питання продовження або дострокового розірвання договору. Кожен з цих аспектів вимагає точного тлумачення й ретельного аналізу, щоб забезпечити справедливий баланс між інтересами орендодавців і орендарів.

Наглядним прикладом виконання такої функції судовою системою є постанова Великої Палати Верховного Суду від 20 листопада 2024 року у справі № 918/391/23 [1].

У постанові Великої Палати Верховного Суду від 20 листопада 2024 року у справі № 918/391/23 було розглянуто питання щодо розірвання договору оренди земельної ділянки через систематичне невиконання орендарем своїх зобов'язань зі сплати орендної плати. Суд підкреслив, що тривале невиконання умов договору оренди, яке призвело до значних фінансових втрат для орендодавця, є підставою для розірвання договору.

Відповідно до спеціальної норми частини першої статті 32 Закону України «Про оренду землі» [2] на вимогу однієї зі сторін договір оренди землі може бути достроково розірваний за рішенням суду в разі невиконання сторонами обов'язків, передбачених статтями 24 і 25 цього Закону та умовами договору, в разі випадкового знищення чи пошкодження об'єкта оренди, яке істотно перешкоджає передбаченому договором використанню земельної ділянки, а також на підставах, визначених Земельним кодексом України та іншими законами України.

Згідно з пунктом «д» частини першої статті 141 Земельного кодексу України підставою припинення права користування земельною ділянкою є систематична несплата земельного податку або орендної плати [3].

Отже, для того щоб констатувати наявність підстав для припинення права користування земельною ділянкою згідно з пунктом «д» частини першої статті 141 Земельного кодексу України, суд має встановити такі обставини, як «систематичність» та «несплату», зокрема, орендної плати.

Велика Палата Верховного Суду звернула увагу на те, що потрібно враховувати, що розмір недоплати може варіюватися орієнтовно від 1% до 99% суми належної орендної плати, що не може не впливати на ступінь порушення прав власника землі та оцінку істотності такого порушення.

Судом було виснувано, що протилежне розуміння, а саме якщо вважати підставою розірвання договору оренди землі згідно з пунктом «д» частини першої статті 141 Земельного кодексу України, зокрема й сплату орендної плати не в повному обсязі (часткове виконання зобов'язання), навряд чи буде справедливим та розумним, оскільки під дію цієї спеціальної норми права підпадатимуть і незначні (неістотні) порушення, наприклад систематична недоплата 1,00 грн зі 10 000,00 грн орендної плати. За таких обставин суди будуть змушені на підставі пункту «д» частини першої статті 141 Земельного кодексу України розривати договори оренди землі всупереч принципу збереження договору.

Як зазначила Велика Палата: «81. Цей підхід надасть можливість орендодавцю вимагати розірвання договору оренди землі в тому разі, коли несплата орендної плати є частковою та зумовлена, зокрема, виникненням спору між сторонами з приводу порядку нарахування та розміру орендних платежів. Таке тлумачення норм права порушуватиме баланс інтересів сторін у договірних відносинах, надавши власнику землі більше переваг у порівнянні з її орендарем.

82. Потрібно враховувати, що правова природа відносин оренди землі, яка зазвичай передбачає тривале використання такого об'єкта цивільних прав і сталість таких відносин, відповідає інтересам цивільного обігу загалом. Ба більше, використання земельної ділянки завжди пов'язане з неодмінними витратами орендаря на її утримання відповідно до цільового призначення цієї ділянки.

83. Якщо дотримуватися згаданого протилежного підходу, то договір буде під постійною загрозою його розірвання, що порушить принцип сталості відносин з використання землі, що своєю чергою стимулюватиме орендаря ставитися до орендованої земельної ділянки у споживачий спосіб, не дбати про неї, не вкладати кошти у покращення чи належне утримання такого особливого виду майна, тобто призведе до того, що орендар не буде обирати таку поведінку, яка більшою мірою відповідала б ознакам доброго господаря стосовно орендованої ним землі.»

У вказаних пунктах постанови Велика Палата Верховного Суду чітко вказала на необхідності захисту балансу інтересів сторін (пункт 81), на пріоритет стабільності орендних правовідносин (пункт 82) та на негативні наслідки нестабільності договору (пункт 83).

Таким чином, Велика Палата Верховного Суду наголосила на важливості стабільності правовідносин та необхідності збереження рівноваги між правами орендодавця й орендаря, що вказує на виконання вищою судовою інстанцією своєї функції щодо захисту прав учасників із дотриманням балансу їх інтересів.

Великою Палатою у згаданій постанові було також вказано, що головною ідеєю, на якій ґрунтується правило частини другої статті 651 Цивільного кодексу України [4], полягає у тому, що не будь-яке, а лише істотне порушення умов договору може бути підставою для вимоги про його розірвання або зміну. Неістотні (незначні) порушення умов договору є недостатніми для обґрунтованого та правомірного застосування такого

крайнього заходу, як розірвання договору або його зміна в судовому порядку.

У пункті 89 постанови Велика Палата вказала, що ця ідея спирається на принцип, який називається принципом збереження договору (preservation of contract). Тобто, договірні відносини слід підтримувати, доки це є можливим та економічно виправданим для обох сторін. Розірвання договору має застосовуватися як крайній захід, щоб мінімізувати витрати, пов'язані з його укладенням і виконанням.

Касаційний суд дійшов висновку, який суперечить позиції уповноваженої сторони, оскільки ситуація, за якої сторона договору може припинити його дію через незначне відхилення від умов, є неприпустимою. Це може порушити стабільність цивільного обороту та створити несправедливу ситуацію, що ігнорує принцип пропорційності між серйозністю порушення договірних зобов'язань і відповідальністю, яка за нього настає.

Принцип збереження договору (preservation of contract) є вперше застосований у постанові Верховного Суду, яка є обов'язковою до застосування і це рішення демонструє застосування функції забезпечення судовими органами балансу між правами сторін у правовідносинах, зокрема оренди земельних ділянок. Єдиний державний реєстр судових рішень не містить згадок про такий принцип до дати ухвалення постанови Великої Палати Верховного Суду від 20 листопада 2024 року у справі № 918/391/23.

Вищий судовий орган у такій ситуації дбає не лише про інтереси управненої сторони, а й про інтереси зобов'язаної сторони, оскільки розірвання договору може завдати значних збитків стороні, яка допустила незначне порушення, тобто суд оприлюднює волю законодавця, який прагне досягти справедливого балансу між інтересами сторін договору.

Іншою важливою функцією судів є інтерпретація та застосування норм, зокрема, земельного законодавства. Земельне законодавство є динамічним і часто зазнає змін, що іноді створює неоднозначності в тлумаченні деяких норм. У таких умовах суди виконують важливу роль, надаючи чітке тлумачення правових норм та застосовуючи їх до конкретних випадків. Завдяки цьому формуються судові прецеденти, які стають орієнтирами для подальшого застосування права на практиці. Судова практика забезпечує не тільки стабільність правозастосування, але й адаптацію правових норм до реальних умов, що змінюються з часом. Це особливо важливо для регулювання

земельних відносин, де практична реалізація правових норм залежить від безлічі зовнішніх факторів, таких як економічні, екологічні та технологічні зміни.

Судова практика, як і нормативно-правові акти, повинна відповідати певним вимогам, дотримання яких є необхідним для забезпечення правової визначеності. Від судів очікується узгоджене та передбачуване застосування матеріальних і процесуальних норм.

З метою досягнення цієї послідовності найвищої судовій інстанції надаються відповідні повноваження та покладається обов'язок забезпечувати єдність і правильність правозастосування в судах. Висновки цієї інстанції, відповідно до законодавства, набувають обов'язкової юридичної сили в тій чи іншій формі.

Варто звернути увагу на те, що визначальним при виконанні даної функції є саме «правозастосування».

За висновками багатьох вчених, зокрема Дояра Є.В., яка викладена у науковій статті «До питання про правотворчу природу правових висновків Верховного Суду» [5], більш переконливе наукове обґрунтування має позиція про те, що у правових висновках Верховного Суду лише викладаються результати тлумачення правових норм та визначається шлях їх конкретизації його до того ступеня, який є необхідним для визначення прав та обов'язків учасників конкретних правовідносин з урахуванням їх індивідуальних особливостей.

Зазначена позиція має наукову цінність, однак не можна повністю погодитися з її висновками в реальних умовах, які існують наразі. Безперечно, правові висновки Верховного Суду спрямовані на тлумачення та конкретизацію правових норм, проте їх вплив не обмежується лише цим.

З аналізу низки постанов Верховного Суду вбачається виконання судовою гілкою влади також правотворчої функції. Судову правотворчість та суддівське право пропонується розуміти так, що рішення суду шляхом тлумачення змінюється зміст законодавства або встановлюється значення, яке законодавець ніколи не закладав при прийнятті нормативно-правових актів [6]. Прикладами такого можуть бути постанови Верховного Суду від 15 січня 2025 року у справі № 903/1324/23 [7], від 11 вересня 2024 року у справі № 911/1476/23 [8] та інші.

Однак варто зауважити, що «правотворча» функція відображена виключно в постановах звичайних колегій касаційних судів, таких випад-

ків серед висновків палат, Об'єднаної палати та Великої Палати не вбачається. Тобто, за належної та обгрунтованої мотивації сторін у спорі вказані висновки можуть бути переглянуті/уточнені Об'єднаною палатою чи Великою Палатою, все залежить від волевиявлення представників сторін у справах. Позитивним у даній ситуації є те, що серед суддів Великої Палати Верховного Суду існує думка про необхідність здійснення аудиту висновків Верховного Суду з метою звернення до відповідних органів для внесення змін до законодавства. Іншими словами, Велика Палата розуміє, що переглядаючи справи вона здійснює саме «правозастосування», а не «правотворення».

Ілюстрацією цього є ситуація коли Верховним Судом була ухвалена постанова про витребування за позовом прокурора земельної ділянки сільськогосподарського призначення, яка перебувала в оренді у юридичної особи, але у минулому була приватизована членом фермерського господарства з порушенням статті 13 Закону України «Про фермерське господарство». Касаційною інстанцією було чітко проілюстровано і роз'яснено, норму матеріального права, яка в практиці суб'єктів земельних відносин тривалий час розумілася та застосовувалася неправильно. Як результат, саме суб'єктами законодавчої ініціативи (народними депутатами) була внесена правка до законопроекту № 9549 «Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення процедури відведення земельних ділянок для розвитку цифрової інфраструктури» [9], у якій пропонується внести зміни до статті 13 Закону України «Про фермерське господарство» та виправити ситуацію з можливістю паювання земель фермерського господарства не тільки на члена, якому ці землі передавалися у користування (засновника господарства).

Суди також мають важливу роль у забезпеченні законності та правопорядку в орендних правовідносинах. Вони здійснюють контроль за виконанням норм, що регулюють використання земель, і перевіряють, чи дотримуються учасники орендних відносин встановлених вимог. Це включає контроль за виконанням екологічних стандартів, агротехнічних вимог та інших умов, які повинні бути виконані орендарями. Забезпечення законності в цих питаннях сприяє не лише захисту прав власників землі, але й сталому розвитку аграрного сектора, що є важливим для економічної стабільності та продовольчої безпеки країни. Суди, таким чином, виконують функцію не лише судового контролю, а й сприяють дов-

гостроковій ефективності землекористування та розвитку сільського господарства.

Не менш важливою функцією судів є превентивна роль у земельних правовідносинах, а саме забезпечення правової визначеності. Судові рішення мають здатність запобігати виникненню нових конфліктів, оскільки чітке тлумачення і застосування норм права створюють передбачуваність і стабільність на земельному ринку. Суди через формування судової практики створюють прецеденти, які стають орієнтиром для інших учасників ринку. Формування стабільної судової практики знижує правові ризики для учасників орендних відносин і сприяє їхній більшій довірі до правової системи. Коли суди створюють прецеденти, які чітко регламентують певні аспекти оренди земель, це допомагає зменшити кількість спірних ситуацій і сприяє оптимізації земельних відносин в країні.

Наглядною ситуацією, яка вже очікується Великою Палатою Верховного Суду та може стосуватися оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення є ухвалений Закон про скасування Господарського кодексу України, який на момент подання даної статті до друку перебуває на підписі у Президента України. Скасуванням даного кодексу буде утворений вакуум при зміні законодавства, який необхідно буде невідкладно «заповнювати» саме касаційною інстанцією. Існує імовірність поширення юрисдикційних спорів, що негативно відобразиться на забезпеченні судовими органами правової визначеності у правовідносинах, зокрема тих, що виникають з оренди землі сільськогосподарського призначення.

Велика Палата Верховного Суду керується тим, що єдність судової практики є фундаментальною засадою здійснення судочинства і визначається тим, що має гарантувати стабільність правопорядку, об'єктивність і прогнозованість правосуддя. Застосування ж судами різних підходів до тлумачення законодавства, навпаки, призводить до невизначеності закону, його суперечливого та довільного застосування. Також єдність судової практики є складовою принципу правової визначеності [1].

Консультативна рада європейських суддів у Висновку № 11 (2008) про якість судових рішень зазначила, що судді повинні послідовно застосовувати закон. Однак коли суд вирішує відійти від попередньої практики, про це потрібно чітко зазначати в рішенні (пункт 49) [10].

З метою гарантування юридичної визначеності Велика Палата Верховного Суду має відсту-

пати від попередніх висновків Верховного Суду лише за наявності для цього належної підстави. Так, вона може повністю відмовитися від певного висновку на користь іншого або конкретизувати попередній висновок, застосувавши відповідні способи тлумачення юридичних норм. З метою забезпечення єдності та сталості судової практики причинами для відступу від висловленого раніше висновку можуть бути вади попереднього рішення чи групи рішень (їх неефективність, неясність, неузгодженість, необґрунтованість, незбалансованість, помилковість); зміни суспільного контексту, через які застосований у цих рішеннях підхід повинен очевидно застаріти внаслідок розвитку суспільних відносин у певній сфері або їх правового регулювання.

Поряд з цим, існуюча судова практика містить наступний висновок: «Незалежно від того, чи перераховані всі судові рішення, в яких викладений правовий висновок, від якого відступила Велика Палата Верховного Суду, суди під час вирішення спорів у подібних правовідносинах мають враховувати саме останній правовий висновок Великої Палати Верховного Суду» [1].

Разом з тим, такий підхід негативно впливає на виконання судовою владою функції забезпе-

чення правової визначеності, оскільки дозволяє існування численної, не завжди послідовної практики, яка неоднозначно трактується учасниками правовідносин з оренди землі та ставить їх у стан «невизначеності».

Таким чином можна зробити висновок, що функції судів у земельних правовідносинах виходять за рамки лише вирішення спірних ситуацій. Вони є ключовим елементом інституціонального механізму, що забезпечує стабільність і ефективність використання земельних ресурсів. Від правильної роботи судової влади залежить не лише захист прав учасників орендних відносин, але й сталий розвиток аграрного сектору та збереження правопорядку в країні. Судова практика в цій сфері має великий потенціал для формування правових стандартів, що дозволяють підтримувати справедливість і рівновагу між усіма учасниками земельного ринку.

Судові органи відіграють ключову роль у забезпеченні законності та справедливості в регулюванні орендних правовідносин щодо земель сільськогосподарського призначення. Вони не лише вирішують спори, але й формують правову культуру у цій сфері, сприяючи розвитку сталих земельних відносин в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Верховний Суд, Велика Палата. Постанова від 20.11.2024, справа №918/391/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123602976>
2. Про оренду землі : Закон України №161-XIV від 06.10.1998 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14#Text>.
3. Земельний кодекс України : Закон України № 2768-III від 25.10.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>.
4. Цивільний кодекс України : Закон України № 435-IV від 16.01.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
5. Дояр Є.В. До питання про правотворчу природу правових висновків Верховного Суду. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/259551/256119>
6. Шевчук С.В. Судова правотворчість. Світовий досвід і перспективи в Україні : монографія. К. : Реферат, 2007. 640 с.
7. Верховний Суд, Касаційний господарський суд. Постанова від 15.01.2025, справа №903/1324/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124629892>
8. Верховний Суд, Касаційний господарський суд. Постанова від 11.09.2024, справа № 911/1476/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121620994>
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення процедури відведення земельних ділянок для розвитку цифрової інфраструктури : Проект Закону України №9549 від 04.06.2024 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=9549&conv=9>
10. Про якість судових рішень : Висновок Консультативної ради європейських суддів, № 11 (2008) від 18.12.2008 р. URL: <https://rm.coe.int/opinion-n-11-2008-on-the-quality-of-judicial-decisions-/16806a1fbc>

Кнапець Микола Вікторович

Роль судових органів у структурі інституціонального механізму регулювання правовідносин щодо оренди землі сільськогосподарського призначення

У статті досліджується роль судових органів у структурі інституціонального механізму регулювання правовідносин щодо оренди земель сільськогосподарського призначення. Акцентується увага на функціях судів у вирішенні земельних спорів, їх впливі на стабільність правозастосування та захист прав суб'єктів відповідних правовідносин. Судові органи виконують ключову функцію у забезпеченні правової стабільності, захисті прав та законних інтересів орендодавців і орендарів, а також у формуванні сталих правозастосовних підходів у цій сфері. В умовах реформування земельного законодавства України зростає значення судової практики як джерела тлумачення норм права, що регулюють орендні правовідносини.

Автор аналізує основні функції судів у сфері земельної оренди, зокрема розгляд спорів щодо укладення, виконання та припинення договорів оренди, а також вирішення правових колізій, що виникають у зв'язку з недо-

УДК 347.91/95:347.254(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v056.2025.14>

Сатановська Олена Валентинівна,

аспірантка кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу,

методист навчально-методичного відділу

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID: 0009-0009-7905-0951

ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ЖИТЛОВИХ ПРАВ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Право на житло є одним з фундаментальних прав людини, закріплених у Конституції України (ст. 47) та міжнародних договорах [1]. Однак у сучасних реаліях, коли ринок нерухомості динамічно розвивається і диктує нові потреби, а житлові умови багатьох громадян залишаються незадовільними, питання захисту права на житло стає особливо актуальним. Ця стаття покликана детально розглянути правові механізми, які дозволяють захистити свої житлові права громадянам, як в судовому так і позасудовому порядку.

Дослідження проблем захисту житлових прав громадян в Україні посідало завжди важливе місце у доктрині цивільного процесуального права. Теоретичні та практичні аспекти захисту та охорони цивільних прав взагалі, та житлових прав зокрема, висвітлені, наприклад, у працях таких українських вчених, як: О. Чайковський, О. Кармаза, В. Калюжний, Р. Холод, С. Сліпченко та ін.

Метою дослідження є теоретичні та практичні аспекти правового механізму захисту житлових прав, як юрисдикційними так і неюрисдикційними органами.

Виклад основного матеріалу. Право на житло відображає потребу кожної людини у власному житловому просторі, де вона може реалізувати свої соціальні, культурні та особисті потреби.

Захист житлових прав є необхідним з кількох причин:

- гарантування стабільності та безпеки: житло є базовою потребою людини і його відсутність або нестабільність можуть призвести до соціальних проблем;
- захист від свавілля: право на житло захищає громадян від незаконного позбавлення житла, самовільного виселення та інших порушень їхніх прав;
- сприяння розвитку ринку нерухомості: чіткі та ефективні механізми захисту житлових прав створюють сприятливі умови для розвитку ринку нерухомості, залучення інвестицій та підвищення рівня життя громадян.

Механізм правового захисту – це динамічна система правових форм, засобів і способів, дія і взаємодія яких спрямована на запобігання порушенням прав людини чи на їх відновлення у випадку порушення [2, с. 155]. В Україні існує комплекс правових механізмів, що дозволяють захистити житлові права громадян.

Захист житлових прав – це не тільки захист права громадян на житло, а й юридична допомога, яка надається юрисдикційними і неюрисдикційними органами і такий захист відбувається на всіх стадіях реалізації цього права [2, с. 155].

До юрисдикційних органів відноситься діяльність уповноважених державою органів та посадових осіб щодо захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних житлових прав (суд, органи виконавчої влади, поліція тощо), а також охорона та захист суб'єктивного права від можливих посягань (нотаріат, суб'єкти державної реєстрації тощо).

Серед юрисдикційних форм захисту житлових прав виділяють загальні (судова – ст. 16 ЦК України), спеціальні (адміністративна – ст. 17 ЦК України) та (нотаріальна – ст. 18 ЦК України).

Судовий захист житлових прав – це гарантована державою можливість особи звернутися до суду з вимогою відновити порушені житлові права або попередити їх порушення. Це право є невід'ємною частиною правового захисту, що забезпечує стабільність життєвих умов громадян та захищає їх від свавілля. Стаття 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод встановлює право на ефективний засіб юридичного захисту. Закріплене в конституціях більшості розвинутих держав, воно посідає чільне місце у структурі конституційно-правового статусу людини та є необхідним фактором [3, с. 59].

Захист прав суб'єктів житлових відносин у суді займає головне місце серед юрисдикційних засобів захисту, має універсальний характер, гарантується Конституцією України та є найбільш при-

стосованим до вирішення спорів щодо захисту житлових прав громадян.

Відповідно до статей 55, 124 Конституції України та ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) особа має право в порядку встановленому законом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. Загальні суди є основним механізмом захисту житлових прав. Суд не може відмовити у здійсненні правосуддя, якщо громадянин вважає, що його житлові права можуть бути порушеними або порушуються, що по відношенню нього створено або створюються перешкоди для їх реалізації, або мають місце інші ущемлення прав, як суб'єкта житлових відносин [2, с. 155].

Сутність судового захисту житлових прав полягає:

– у відновленні порушених прав, якщо житлові права особи були порушені (наприклад, незаконне виселення – стаття 47 Конституції України гарантує, що ніхто не може самовільно провести виселення з квартири громадянина або бути позбавленим житла: для цього необхідні законні підстави (рішенням суду) [1]. Відновлення порушених прав може також відбутись шляхом усунення перешкод у користуванні майном: дані вимоги подаються для захисту прав власника від дій третіх осіб, які ускладнюють або унеможливають користуванням майном.

– у попередженні порушення прав, зокрема, коли суд може прийняти превентивні заходи, щоб запобігти можливим порушенням житлових прав в майбутньому:

Так, Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (1950 року), ратифікованою Законом від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР, зокрема статтею 1 Першого протоколу до неї (1952 року) (далі Конвенція) передбачено право кожної фізичної чи юридичної особи безперешкодно користуватися своїм майном, не допускається позбавлення особи її власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права, визнано право держави на здійснення контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів.

Як приклад до категорії справ які регулюють сутність судового захисту житлових прав громадян, є вимоги про визнання особи такою, що втратила право користування житловим приміщенням, усу-

нення перешкод у здійсненні права користування та розпорядження власністю шляхом зняття з реєстрації місця проживання, визначення порядку користування квартирою та усунення перешкод у користуванні власністю, заборони вчиняти певні неправомірні дії, усунення порушень щодо права користування житлом шляхом виселення орендарів з орендованого майна у зв'язку із закінченням строку оренди тощо.

– у захисті законних інтересів, коли судовий захист охоплює не тільки права, але й законні інтереси особи, пов'язані з житлом (наприклад, інтерес у покращенні житлових умов.

Громадяни, які потребують поліпшення житлових умов, мають право на одержання у користування жилого приміщення в будинках державного або громадського житлового фонду в порядку, передбаченому Житловим кодексом та іншими актами законодавства України. Потребуючими поліпшення житлових умов визнаються громадяни забезпечені жилою площею нижче за рівень, що визначається в порядку, встановлюваному Кабінетом Міністрів України (ст.ст. 31 ч. 1, 34 ч. 1 ЖК України) [4].

Як приклад, постановою Одеського апеляційного суду від 13.05.2021 р. по справі № 522/6719/19 за позовом Свентицького І.С. до квартирно-експлуатаційного відділу (КЕВ) міста Одеси про визнання незаконним та скасування рішення, зобов'язання вчинити певні дії – визнано незаконною відмову начальника квартирно-експлуатаційного відділу міста Одеси у погодженні рішення військового прокурора Південного регіону України від 12.03.2019 року про взяття полковника юстиції Свентицького І.С. на облік військовослужбовців, які потребують поліпшення житлових умов, шляхом забезпечення службовим житловим приміщенням (службовою жилою площею) у складі сім'ї три особи з 12.03.2019 року, яка викладена в листі від 18.03.2019 року за № 1168 [5].

Зобов'язати КЕВ погодити рішення військового прокурора Південного регіону України від 12.03.2019 року про взяття полковника юстиції Свентицького І.С. на облік військовослужбовців, які потребують поліпшення житлових умов, шляхом забезпечення службовим житловим приміщенням (службовою жилою площею) у складі сім'ї три особи з 12.03.2019 року.

Визнання права власності на нерухоме майно в судовому порядку – це процес, за яким сторони звертаються до суду з метою встановлення юридичного власника певного майна.

Право власності закріплене в Конституції України (ст. 41), що гарантує недоторканість приватної власності (ст. 30) [1]. Процедура визнання права власності включає реєстрацію прав у державному реєстрі, що забезпечує легітимність володіння, користування та розпорядження майном його власника. Часто виникають спори щодо права власності через недостатню документальну базу або правові норми. Державні органи зобов'язані забезпечувати юридичний захист прав власників, включаючи можливість оскарження неправомірних дій третіх осіб. Визнання права власності на житло сприяє стабільності в суспільстві, підвищує рівень життя та сприяє розвитку економіки і якщо особа вважає, що її право власності на майно було порушено, вона може звернутися до суду з позовом про визнання цього права; розподіл спільного майна, виникнення якого обумовлене необхідністю, як правило після розірвання шлюбу або припиненні інших сімейних відносин.

Захист порушеного права власності в судовому порядку можливий також і за зверненням з вимогами про вирешування майна із чужого незаконного володіння, тобто як указує Н. Голубєва, віндикаційним позовом захищається право власності в цілому, оскільки він пред'являється в тих випадках, коли порушені права володіння, користування і розпорядження одночасно [6, с. 42].

З цього приводу доречно зазначає А. Грабовська, що відповідно до ст. 387 ЦК України (віндикаційний позов) характеризується наступними ознаками: віндикаційний позов застосовується лише, якщо сторони не перебувають у договірних відносинах; позивачем є неволодіючий власник (титольний володілець); відповідачем є незаконний фактичний володілець речі (як добросовісний, так і недобросовісний); об'єктом віндикаційного позову може бути лише індивідуально визначена річ, яка існує в натурі на момент подання позову; сутністю вимог за віндикаційним позовом є повернення майна законному власнику, як фактично, так і юридично, тобто шляхом відновлення відповідних записів у державних реєстрах; до вимог за віндикаційним позовом застосовуються загальні строки позовної давності [7].

Отже, судовий розгляд житлових справ дозволяє встановити істину та забезпечити справедливе вирішення спорів, що виникають з житлових правовідносин.

Також судовий захист житлових прав має ряд особливостей, пов'язаних зі специфікою житлових відносин:

- житлові права мають значний соціальний характер, оскільки забезпечують гідні умови життя людини;

- захист житлових прав часто вимагає комплексного підходу, оскільки вони тісно пов'язані з іншими правами людини (наприклад, право на приватне життя, право на сімейне життя (ст. 32)) [1].

Окрім судової форми захисту в Україні існують спеціалізовані органи, що займаються охороною та захистом житлових прав. Так, Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру забезпечує правову охорону прав на нерухоме майно, зокрема житло та сприяє реєстрації права власності тощо. Місцеві органи створюють житлові комісії, що можуть надавати консультації і допомогу у питаннях, що стосуються житлових прав. У разі порушення прав на житло, можна звернутися до омбудсмена з прав людини, який може ініціювати перевірку і надати рекомендації або здійснювати представницькі функції із захисту житлових прав.

Адміністративна форма захисту, на думку І. Андронova, характеризується захистом прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб, системою виконавчих органів держави до складу якої входить наприклад: Президент України, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, правоохоронні органи, омбудсмен, орган місцевого самоврядування та інші суб'єкти. [8, с. 19].

Нотаріальна форма захисту житлових прав, переважно є забезпечувально-охоронним засобом, оскільки направлена не на відновлення порушених, невизнаних або оспорюваних прав, а на забезпечення безперешкодної реалізації цих прав в майбутньому, на захист суб'єктивного права від можливих посягань. О.Кармаза звертає увагу на те, що нотаріальний захист може бути презентативним – здійснюватися в момент вчинення нотаріусом нотаріальної дії (роз'яснення сторонам договору, його умов та ін.), футуральним – направленим на попередження порушення прав особи в майбутньому (при видачі свідоцтва про право на спадщину), постказуальним – здійснюватися після виникнення перешкод в реалізації права (вчинення виконавчого напису) [2, с. 156].

Неюрисдикційні органи виконують функції попереднього консультування, медіації та сприяння вирішенню конфліктів без судового втручання. Наприклад:

- **Громадська форма захисту**, зокрема самозахист, як зазначає І. Ілюпол, є застосування осо-

бою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Для цієї неюрисдикційної форми захисту характерним є те, що суб'єкт цивільного права захищає себе власними діями. Порівняно з іншими формами – це захист без звернення до суду або іншого органу, який здійснює захист цивільного права [9, с. 32].

– **Юридичні клініки «PRO BONO»**, часто пропонують безкоштовні або зниженні послуги, що робить правову допомогу більш доступною для малозабезпечених верств населення;

– **Консультаційні служби:** організації, що надають професійну допомогу у вирішенні різноманітних питань (наприклад, юридичні консультації – надання громадянам інформацію про їхні права та можливості захисту, що сприяє більш свідомому підходу до судового процесу, допомога в оформленні документів);

– **Система соціального захисту:** комплекс заходів, спрямованих на забезпечення доступного житла для соціально незахищених верств населення, а також на захист житлових прав усіх громадян. Система соціального захисту житлових прав включає надання: житлових субсидій, пільг, соціальних послуг, програми соціального житла, пільгового кредитування, захисту прав внутрішньо переміщених осіб (ВПО).

Також в Україні використовуються і альтернативні механізми вирішення спорів, які можуть бути менш формальними і швидшими, ніж судовий процес:

– **Медіація:** процес, під час якого незалежний посередник допомагає сторонам знайти компромісне рішення. Медіація може бути ефективним способом вирішення житлових спорів, зокрема між орендарями і орендодавцями.

Залучення медіації на ранніх етапах конфлікту може допомогти сторонам знайти компроміс без тривалого судового розгляду. Це не лише економить час, але й зберігає стосунки між сторонами.

Медіація – це процес вирішення конфлікту, в якому медіатор (медіатори) сприяє в межах конструктивних, гнучких і конфіденційних переговорів конфліктуючим сторонам досягти угоди щодо врегулювання спору (конфлікту) у порядку, строки, межах, визначених законом та цивільно-правовим договором. На сьогодні Закон України «Про медіацію» потребує удосконалення в частині розкриття змісту ключових понять інституту медіації.

Науковці єдині в тому, що медіація – це процес, який сприяє швидкому розв'язанню конфлікту (спору), в якому саме сторони, а не медіатор,

пропонують варіанти вирішення проблеми, приймають взаємовигідне рішення та відповідають за його виконання. Тож відповідальність за прийняте рішення у процесі медіації покладається на сторони конфлікту (спору). Роль медіатора – це роль «штурмана».

Переваги медіації – економія часу, конфіденційність, самостійність сторін у процесі медіації, розуміння психологічного стану сторін спору та управління почуттями і емоціями, відсутність принципу змагальності сторін, неформальна та гнучка процедура медіації, можливість у майбутньому сторонам зберегти відносини, потенціал для «творчого» вирішення спору, відмова від юридичної процедури ведення переговорів під час медіації, відсутність корупційної складової, зниження вартості процесу вирішення конфлікту (спору), добровільність рішення тощо [10].

– **Третейський суд та міжнародний комерційний арбітраж:** У деяких випадках спори можуть бути передані на розгляд до третейського суду або міжнародного комерційного арбітражу якщо це передбачено договором між сторонами. Також за бажанням сторін.

Однак відтоді як третейські суди було позбавлено компетенції розгляду спорів щодо нерухомого майна та захисту прав споживачів, попит на вирішення спорів у третейському суді дещо знизився, а правові висновки Верховного Суду України у 2015 році ще більше звузили підвідомчість справ третейським судам. Водночас сфера компетенції третейського суду залишається достатньо широкою і має спектр фактично всіх цивільних і господарських спорів розрахункового характеру, а також інших видів невиконання договірних зобов'язань [11].

А головне, якщо особа вважає, що її житлові права порушено, вона може звернутися до Конституційного Суду з питань неконституційності нормативно-правових актів, які порушують її права. Конституційний Суд України відіграє ключову роль у захисті житлових прав через тлумачення Конституції і законів України.

Висновки. Як бачимо, що механізми судового захисту житлових прав в Україні забезпечують багатоступеневий підхід до вирішення спірних ситуацій. Важливо розуміти, що кожен з цих механізмів має свої особливості і переваги, і вибір найефективнішого засобу захисту житлових прав залежить від конкретних обставин справи. Громадяни можуть скористатися як загальними судами, так і спеціалізованими органами або альтерна-

тивними методами вирішення спорів для відновлення своїх порушених прав. Ефективна співпраця між юрисдикційними та неюрисдикційними органами може покращити якість правової допомоги та забезпечити комплексний підхід до вирішення проблем.

Захист житлових прав є важливим аспектом забезпечення соціальної справедливості та розвитку суспільства. Для ефективного захисту житлових прав необхідно:

- вдосконалювати законодавство – законодавство має бути чітким, зрозумілим і відповідати сучасним реаліям;
- підвищувати правову свідомість громадян – необхідно проводити роз'яснювальну ро-

боту серед населення щодо їхніх житлових прав, громадянам слід уважно вивчати свої права та обов'язки, пов'язані з житлом а у разі порушення житлових прав необхідно звертатися за допомогою до кваліфікованих юристів;

– боротися з корупцією – корупція підриває довіру до правових інститутів і перешкоджає ефективному захисту прав громадян;

– збільшувати державну підтримку – держава має активніше брати участь у вирішенні проблем житлового забезпечення населення, а державним органам слід посилити контроль за дотриманням житлового законодавства;

– громадські організації мають активніше брати участь у захисті житлових прав громадян.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Кармаза О.О. Засоби та способи захисту прав суб'єктів житлових відносин. Проблеми цивільного та підприємницького права в Україні. / Часопис Київського університету права. 2012. № 2. С. 154–157. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkur_2012_2_37.
3. Чайковський О.І. Судовий захист конституційного права на житло. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, № 3. 2021. С. 59–63.
4. Житловий кодекс Української РСР: Закон від 30 червня 1983 р. Відомості Верховної Ради України. 1983. Додаток до № 28. Ст. 573. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10#Text>
5. Постанова Одеського апеляційного суду від 13.05.2021 р. по справі №522/6719/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97426031>
6. Голубєва Н.Ю. Віндикаційний позов: умови пред'явлення, задоволення та відмови у задоволенні. *Вісник Верховного Суду України*. 2017. № 5 (201). С. 42–48. URL: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/53136939e0ca2533c225815a00479f8a/\\$FILE/Visnyk_05_2017.pdf](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/53136939e0ca2533c225815a00479f8a/$FILE/Visnyk_05_2017.pdf)
7. Грабовська. А. Витребування майна із чужого незаконного володіння (віндикаційний позов). URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/vitrebuвання-majna-iz-cuzogo-nezakonnogo-volodinnia-vindikaciynii-pozov>
8. Андронов І.В. Цивільне процесуальне право України: навчальний посібник (для підготовки до іспитів і тестування); 3-тє вид., пер. і доп. / за ред. Н.Ю. Голубєвої. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 516 с. С. 19.
9. Ілюпол І. М. Альтернативні форми захисту прав, свобод і законних інтересів. Альтернативні способи вирішення цивільних спорів : матеріали круглого столу (Одеса, 29 березня 2021 р.) [Електронне видання] / за заг. ред. д.ю.н., професора Н. Ю. Голубєвої ; НУ «Одеська юридична академія». – Одеса : Фенікс, 2021. 96 с. С. 29–33. URL: <https://hdl.handle.net/11300/14491>
10. Сатановська О.В. Альтернативні методи та інноваційні підходи вирішення конфліктів щодо житлових прав. *Академічні візії*. 2024. № 35. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/135811>
11. Ситий В. Третейський суд: альтернатива вирішенню спорів, про яку варто пам'ятати. *Юридична Газета online*, Всеукраїнське професійне юридичне видання. 21 серпня 2024. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/treteyskiy-sud-alternativa-virishennyu-sporiv-pro-yaku-var-to-pamyatati.html>

Сатановська Олена Валентинівна

Правові механізми захисту житлових прав в Україні

Стаття присвячена дослідженню правових механізмів захисту житлових прав в Україні. Звертається увага на дослідження системи захисту житлових прав, яка формується за рахунок юрисдикційних органів, до яких відноситься діяльність уповноважених державою органів та посадових осіб щодо захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних житлових прав та інтересів (суд, органи державної влади, органи місцевого самоврядування тощо), а також захист суб'єктивного права від можливих посягань (нотаріат) і неюрисдикційних органів (юридичні клініки, громадські організації, медіація, третейські суди), які надають консультації та допомогу без судового розгляду, а також це може бути діяльність фізичних осіб із захисту прав та охоронюваних законом інтересів, яка здійснюється ними самостійно, без звернення за допомогою до компетентних органів.

Під час дослідження зроблено висновок, що механізми судового захисту житлових прав в Україні забезпечують багатоступеневий підхід до вирішення спірних ситуацій і важливо розуміти, що кожен з цих механізмів має свої особливості і переваги, і вибір найефективнішого способу захисту житлових прав залежить від конкретних обставин справи. Громадяни можуть скористатися як загальними судами, так і спеціалізованими органами або альтернативними методами вирішення спорів для відновлення своїх порушених прав. Ефективна співпраця між

юрисдикційними та неюрисдикційними органами може покращити якість правової допомоги та забезпечити комплексний підхід до вирішення проблем.

Для ефективного захисту житлових прав необхідно: вдосконалювати законодавство, підвищувати правову свідомість громадян; боротися з корупцією; збільшувати державну підтримку та активну участь громадських організацій.

Ключові слова: захист житлових прав, механізми правового захисту, юрисдикційна форма захисту, неюрисдикційна форма захисту.

Satanovska Olena

Legal mechanisms for the protection of housing rights in Ukraine

The article is devoted to the study of legal mechanisms for the protection of housing rights in Ukraine. Attention is drawn to the study of the system of housing rights protection, which is formed by jurisdictional bodies, which include the activities of state-authorized bodies and officials to protect violated, unrecognized or disputed housing rights and interests (court, state authorities, local governments, etc.), as well as the protection of subjective rights from possible encroachments (notary) and non-jurisdictional bodies (legal clinics, non-governmental organizations, mediation, arbitration courts) that provide advice and assistance without judicial review, and it may also be the activities of individuals to protect their rights and legally protected interests, which are carried out by them independently, without seeking assistance from the competent authorities.

The study concludes that the mechanisms of judicial protection of housing rights in Ukraine provide a multi-stage approach to resolving disputes and it is important to understand that each of these mechanisms has its own characteristics and advantages, and the choice of the most effective way to protect housing rights depends on the specific circumstances of the case. Citizens can use both general courts and specialized bodies or alternative dispute resolution methods to redress their violated rights. Effective cooperation between jurisdictional and non-jurisdictional bodies can improve the quality of legal aid and ensure a comprehensive approach to problem solving.

To effectively protect housing rights, it is necessary to: improve legislation; raise legal awareness of citizens; fight corruption; increase government support and the active participation of civil society organizations.

Key words: protection of housing rights, mechanisms of legal protection, jurisdictional form of protection, non-jurisdictional form of protection.

УДК 347.9, 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v056.2025.15>

Цибань Артем Андрійович,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін

Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

ORCID ID: 0000-0002-8216-4476

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ ТА АДМІНІСТРАТИВНИЙ АСПЕКТ ОБМЕЖУВАЛЬНИХ ЗАХОДІВ ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬМУ НАСИЛЬСТВУ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Постановка проблеми. Домашнє насильство є однією з нагальних проблем транскордонного характеру яке потребує суттєвої уваги суспільства та вдосконалення дієвих шляхів правового регулювання засобів захисту відповідної сторони. Не виключенням у контексті зростання випадків домашнього насильства є Україна, яка відповідно до відкритих статистичних даних показує на превеликий жаль стрімке зростання. Лише за офіційними даними Національної поліції України було зареєстровано понад 291 тисячу фактів домашнього насильства. Це на 20% більше, ніж у 2022 році. За офіційними статистичними даними кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень збільшилась на 80% (з 1498 до 2701). Окрім того, виявлено на 36% більше адміністративних правопорушень. За прогнозами Аналітичного центру МВС України на 2024 рік очікується збільшення кількості адміністративних правопорушень до 21%, а кримінальних до 30% [1].

Слід підкреслити, що вказана проблема супроводжується продовженням збройної агресії проти України, що у свою чергу зумовлює потік українських біженців (у більшій мірі жінок з дітьми) за кордон, у першу чергу в країни ЄС. Однак, незважаючи на вказану обставину, питання захисту фізичних осіб від домашнього насильства, особливо в рамках цивільних та адміністративних справ, не втрачає свою актуальність. Більш того, вказана парадигма створює нову проблематику щодо створення та вдосконалення дієвих транскордонних механізмів засобів захисту від домашнього насильства, зокрема громадян України які перебувають в країнах ЄС, зокрема на території Республіки Польща, де по офіційним оцінкам знайшли прихисток близько мільйона українців. Варто наголосити, що в рамках даної статті,

основна увага зосереджена саме на адміністративно-правовому та цивільно-правовому (процесуальному) аспекті дослідження проблематики декларованої категорії.

Стан дослідження. Вивченням проблеми домашнього насильства, зокрема проблемі удосконалення застосування обмежувальних заходів у разі його вчинення займалися наступні науковці: О. Врубель, Ю.П. Битяк, О.Д. Коломоєць, Н.В. Семікоп, О.В. Кузьменко, Є.В. Курінний, С.В. Романцова, Н.В. Лях, О.Г. Стрельченко, М.В. Науменко, тощо. На вирішення вказаної проблеми можна почути різні погляди, як то ідею створення спеціалізованих судів на підставі аналізу досвіду Канади в рамках протидії насильству в сім'ї запропоновану М.В. Науменко [6, с. 121]. Н.В. Семікоп на вирішення вказаної проблеми зазначає про необхідність підвищення рівня обізнаності щодо звернення за допомогою та проведення профілактичної роботи щодо ідентифікації проявів домашнього насильства та його попередження [7, с. 353].

Проте, на теперішній час все ж таки відсутній комплексний підхід до вирішення проблеми домашнього насильства, створення надійних заходів які унеможливають вчинення та повторення протиправних дій.

Постановка завдання. З огляду на поточний стан релевантною метою є пошук рис оптимальної моделі ефективного функціонування обмежувальних заходів та винайдення спільного знаменнику вітчизняного законодавства із законодавством європейським у заданому форматі розвитку країни.

Виклад основного матеріалу. Конституція України (ст.27) проголошує, що ніхто не може бути позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини. Кожен має право захи-

щати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань [3]. Одним із провів реалізації та забезпечення даного права є вироблення ефективних напрямів реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спрямованих на захист прав та інтересів осіб, які постраждали від останнього. В рамках виконання цього завдання функціонує Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», яким у тому числі визначається поняття домашнього насильства, під яким, відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 1 вищевказаного законодавчого акту слід розуміти діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь. Законодавче регулювання даного питання, пов'язаного із домашнім насильством, не обмежується виключно цим нормативно-правовим актом, а й передбачає низку інших, зокрема ними є: Цивільний процесуальний кодекс України, нормами якого визначаються процесуальні аспекти розгляду судом справ про видачу і продовження обмежувальних заходів у випадку вчинення домашнього насильства (Розділ IV, Глава 13 ЦПК України), Сімейний кодекс України, в якому міститься норма щодо відсутності необхідності вжиття заходів щодо примирення подружжя у випадку, якщо один із подружжя вчинив домашнє насильство, незалежно від стану розгляду порушеного кримінального провадження, цивільної справи або справи про адміністративне правопорушення щодо домашнього насильства (ч. 2 ст. 111 СК України), тощо.

Україна не є членом Європейського союзу, а отже дія нормативно-правових актів ЄС, зокрема Регламенту (ЄС) 606/2013 від 12 червня 2013 року, на неї не розповсюджується. Даний нормативно-правовий акт Європейського Союзу, хоч і не містить комплексного визначення домашнього насильства, чітко встановлює сферу власної дії. Так, цей Регламент має застосовуватися до визначених заходів захисту, які встановлюються з метою захисту особи, якщо існують серйозні підстави вважати, що життя, фізична чи психологічна

цілісність, особиста свобода, безпека чи сексуальна цілісність цієї особи знаходяться під загрозою, наприклад, щоб запобігти будь-якій формі гендерного насильства або насильства у родинних відносинах, наприклад фізичне насильство, переслідування, сексуальна агресія, залякування або інші форми непрямого насильства. Важливо підкреслити, що цей Регламент поширюється на всіх жертв, незалежно від того, чи є вони жертвами насильства зумовленого виключно гендерною ознакою [2]. Відповідно до українського внутрішнього законодавства в рамках зближення та гармонізації внутрішнього законодавства із законодавством ЄС було створено певний механізм покликаний захищати від вчинення домашнього насильства із відповідним спектром примусових заходів. Одним з таких нормативно-правових актів, до якого ми вже зверталися вище є Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». По-суті чинне законодавство розрізняє загальні та спеціальні заходи щодо протидії домашньому насильству. До загальних зокрема можуть бути віднесені заходи спрямовані на:

- підвищення рівня обізнаності суспільства щодо форм, причин і наслідків домашнього насильства;
- формування нетерпимого ставлення до насильницької моделі поведінки, небайдужого ставлення до постраждалих осіб;
- викорінення дискримінаційних уявлень про соціальні ролі та обов'язки жінок і чоловіків, а також будь-яких звичаїв і традицій, що на них ґрунтуються;
- припинення домашнього насильства;
- надання допомоги та захисту постраждалій особі, відшкодування їй завданої шкоди;
- належне розслідування випадків домашнього насильства;
- притягнення до відповідальності кривдників та зміну їхньої поведінки.

Варто зазначити, що заходи загального характеру спрямовані на досягнення вказаних цілей здійснюються як органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, так і підприємствами, установами, організаціями та фізичними особами [10].

Вищезазначений закон у тому числі передбачає, що у випадку вчинення протиправного діяння можуть бути встановлені й спеціальні заходи протидії домашньому насильству які полягають у наступному:

- терміновий заборонний припис стосовно кривдника;

- обмежувальний припис стосовно кривдника;
- взяття на профілактичний облік кривдника та проведення з ним профілактичної роботи;
- направлення кривдника на проходження програми для кривдників [4].

В певній мірі, вказані спеціальні заходи мають схожість із захисними заходами визначеними у Регламенті (ЄС) 606/2013, до яких традиційно відносять наступні:

- заборона або розпорядження про вхід до місця проживання, роботи або регулярного відвідування або перебування особи, яка перебуває під захистом;
- заборона або регулювання контакту в будь-якій формі з особою, яка перебуває під захистом, у тому числі по телефону, електронною або звичайною поштою, факсом або будь-яким іншим способом;
- заборона або розпорядження щодо наближення до особи, яка перебуває під захистом, на відстань ближчу, ніж встановлено.

У контексті цивільно-правового та адміністративного підходу до вирішення даного питання, особливу увагу викликають вищезазначені вітчизняні перші два заходи протидії спеціального характеру (терміновий заборонний припис та обмежувальний припис стосовно кривдника). Так, терміновий заборонний припис стосовно кривдника у своєму змісті може містити такі заходи як: 1) зобов'язання залишити місце проживання (перебування) постраждалої особи; 2) заборона на вхід та перебування в місці проживання (перебування) постраждалої особи; 3) заборона в будь-який спосіб контактувати з постраждалою особою. Терміновий заборонний припис виноситься строком до 10 діб та припиняється в разі застосування до кривдника судом адміністративного стягнення у вигляді адміністративного арешту або обрання щодо нього запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою у кримінальному провадженні. Крім того, особа, стосовно якої винесено припис, може оскаржити його до суду в загальному порядку, передбаченому для оскарження рішень, дій або бездіяльності працівника уповноваженого підрозділу поліції, який виносив припис. [5]. Разом з тим, вказаний припис у сукупності із наведеними заходами захисту потерпілої сторони не може розглядатися у контексті дії Регламенту (ЄС) 606/2013 в межах країни Європейського союзу через те, що належними та єдиними суб'єктом його застосування виступають підрозділи органів Національної поліції України шляхом оформлення відповідного документу, як зазнача-

лось строком його дії до 10 діб. У той час як відповідно до Регламенту (ЄС) 606/2013, а саме п. 13 органи поліції не повинні вважатися належними суб'єктами видачі документу (сертифікату) із встановленими обмежувальними заходами у розумінні вказаного Регламенту [2].

До речі, видача сертифікату передбаченого даним Регламентом має суттєве значення для настання відповідних правових наслідків. Оскільки передусім положення Регламенту та напрямок його дії стосується визнання того зобов'язку який був накладений шляхом застосування заходів захисту (protection measure), то його положення не повинні регулювати процедури впровадження або примусового виконання захисного заходу, або охоплювати будь-які потенційні санкції, які можуть бути накладені, якщо зобов'язання, передбачене захисним заходом, порушується у відповідній країні учасниці. Однак, відповідно до загальних принципів, зокрема принципу взаємного визнання, країни учасниці повинні забезпечити, щоб заходи захисту, визнані згідно з цим Регламентом, могли набути чинності в країні учасниці до якої надходить звернення щодо їх виконання [2]. Із такою метою, для полегшення вільного руху забезпечення ефективного застосування засобів захисту у межах ЄС, запроваджено уніфіковану модель сертифікату, який передбачає багатомовну стандартизовану форму та видача якого відповідно до ч. 2 ст. 5 Регламенту (ЄС) 606/2013 не підлягає оскарженню.

Попри не єдину відмінність вказаного заходу та наявності у країні ЄС посвідчувального документу у вигляді сертифікату, більшої уваги все ж таки заслуговує саме наступний захід – обмежувальний припис стосовно кривдника. Даний припис передбачає низку обмежувальних заходів, серед яких зокрема: заборона наближатися на визначену відстань до місця проживання (перебування), навчання, роботи, інших місць частого відвідування постраждалою особою; заборона вести листування, телефонні переговори з постраждалою особою або контактувати з нею через інші засоби зв'язку особисто і через третіх осіб, заборона особисто і через третіх осіб розшукувати постраждалу особу, якщо вона за власним бажанням перебуває у місці, невідомому кривднику, переслідувати її та в будь-який спосіб спілкуватися з нею; тощо (ч. 2 ст. 26 Закону України «Про протидію та запобігання домашньому насильству») які можуть бути застосовані судом в рамках окремого (непозовного) провадження цивільного процесу за заявою чітко

визначених категорій осіб, про що також свідчить ст. 350-2 Цивільного процесуального кодексу України [4]. Як можна побачити, вказані заходи спеціального характеру в певній мірі відповідають тим які були зазначені вище відповідно до п. 1 ст. 3 Регламенту (ЄС) 606/2013 як захисні заходи (protection measure). Строк їх дії визначений вітчизняним законодавством, яке передбачає можливість встановлення такого заходу на строк від одного до шести місяців з можливістю продовження останнього ще на строк не більше шести місяців на підставі оцінки ризиків, тобто до дванадцяти місяців у сукупності, що у свою чергу певною мірою корелює із положенням Регламенту стосовно обмеження застосовної дії норм даного правового акту у дванадцять місяців, що обчислюються з часу видання відповідного сертифікату, хоча звісно це правило існує не без виключень, тобто таке обмеження у дії захисного заходу не є імперативним [2]. Також, застосування захисних заходів у ЄС передбачає надання такого захисту особі не обмежуючись тим чи конкретизується відповідне місце або розмір території на яку поширюється дія захисного заходу. Більше того, за відповідних умов компетентному органу запитуваної країни учасниці ЄС може бути дозволено коригувати фактичні елементи захисного заходу, якщо таке коригування є необхідним для ефективності дії такого заходу, тобто для досягнення конкретних правових наслідків [9]. У заданому контексті, а саме пошуку спільних рис, можна навести приклад правозастосування вітчизняної норми щодо встановлення обмежувального припису відповідно до судової практики. Так, відповідно до постанови Верховного Суду від 04.07.2019 р. у справі № 638/17813/18, суд вказуючи про те, що видача обмежувального припису надасть можливість родині уникнути конфліктних ситуацій та вирішити питання спільного проживання, зазначив, що законом не передбачено такого виду обмежувального припису, як заборону особі входити до місця реєстрації (квартири), а тому правильним буде заборонити перебувати у місці спільного проживання, яке як відомо може бути відмінним від місця реєстрації особи, тим самим розширивши сферу локалізації його застосування по відношенню до кривдника [11].

Однак, незважаючи на зазначене, вказані внутрішні нормативно-правові акти оперують термінами «постраждала особа», «кривдник», «заінтересована особа», більше того в них згадується те, що звернутись із такою заявою є можливим якщо особа вже постраждала від домаш-

нього насильства, тим самим ніби підкреслюючи той факт, що передбачені заходи та протидії домашнього насильства можуть бути застосовані лише як наслідок вчиненого протиправного діяння, унеможливаючи їх превентивне застосування за наявності таких певних ризиків. Так, ч. 1 ст. 26 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» передбачає, що право звернутися до суду із заявою про видачу обмежувального припису стосовно кривдника мають: 1) постраждала особа або її представник; 2) у разі вчинення домашнього насильства стосовно дитини – батьки або інші законні представники дитини, родичі дитини (баба, дід, повнолітні брат, сестра), мачуха або вітчим дитини, а також орган опіки та піклування; 3) у разі вчинення домашнього насильства стосовно недієздатної особи – опікун, орган опіки та піклування [5]. Хоча на противагу цьому, релевантна судової практика у вигляді правової позиції Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду згідно з Постановою від 12 травня 2021 року у справі № 522/19426/20 зазначає, що відсутність постанови суду про визнання винними у вчиненні адміністративного правопорушення, передбаченого частиною першою статті 173-2 КУпАП, та відсутність факту притягнення до відповідальності за вчинення домашнього насильства і не набуття таким чином статусу «кривдника», не може бути підставою для відмови у встановленні тимчасових обмежень за наявності інших об'єктивних обставин, якими підтверджуються доводи заявника [12].

Доволі показовим у цьому аспекті є визначення Регламентом (ЄС) 606/2013 особи яка створює відповідний ризик «person causing the risk» як фізичну особу на яку покладено одне або декілька обмежувальних обов'язків, тим самим розширюючи суб'єктний склад до фізичних осіб які не лише спричиняють певні негативні наслідки, а й створюють ризик вчинення домашнього насильства, коли фізична та психологічна цілісність іншої «потерпілої» особи може бути під загрозою. На наше переконання, саме такий підхід міг би призвести до уникнення потенційних ситуацій правової невизначеності у правозастосовній площині при виникненні аналогічних випадків.

Висновки. Отже, вказані розбіжності не єдиними, однак вони зумовлюють необхідність ґрунтовного дослідження вказаних правових явищ, а також удосконалення механізмів їх взаємної реалізації. Україна та Республіка Польща мають

міжнародний двосторонній договір про взаємну правову допомогу та правові відносини у цивільних та кримінальних справах [8]. Однак, можливість його застосування у вказаних випадках та його кореляційний зв'язок із положеннями внутрішнього законодавства України та Регламенту (ЄС) 606/2013 у випадках захисту осіб від домашнього насильства у цивільних та адміністративних справах потребує комплексного аналізу та удосконалення вітчизняного законодавства в рамках

пошуку спільного знаменника із законодавством ЄС з окресленого питання. Тим паче, у контексті можливого підняття питання щодо необхідності розповсюдження дії Регламенту (ЄС) 606/2013 на громадян України у Республіці Польща та інших країнах ЄС з метою належного захисту їх особистих немайнових прав та запобігання зростання випадків домашнього насильства через відсутність єдиного підходу до вирішення вказаної проблеми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. В Україні на 47% зросла кількість звернень щодо домашнього насильства. Офіційний веб-сайт Рогатинської міської ради. Електронний ресурс. URL: <https://www.rmtg.gov.ua/ua/sotsialnyi-zahyst1/84/152> (дата звернення: 15.01.2025 р.).
2. Регламент (ЄС) 606/2013 від 12 червня 2013. Електронний ресурс. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32013R0606> (дата звернення: 15.01.2025 р.).
3. Конституція України. Закон України 254к/96-ВР від 28.06.1996 р. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. Електронний ресурс. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.01.2025 р.).
4. Цивільний процесуальний кодекс України. Закон України №1618 – IV від 18.03.2004 р. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. Електронний ресурс. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 15.01.2025 р.).
5. Про запобігання та протидію домашньому насильству. Закон України № 2229-VIII від 07.12.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#n390> (дата звернення: 15.01.2025 р.).
6. Науменко М.В. Цивільно-правовий захист постраждалих осіб від домашнього насильства в Україні та країнах Європи. *Всеукраїнський науковий журнал «Право і суспільство»*. 2023. № 3. С. 117–123. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.3.16>
7. Семікоп Н.В. Проблемні аспекти запобігання та протидії домашньому насильству щодо дітей під час війни в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 351–353. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/78>
8. Договір між Україною і Республікою Польща про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_174#Text (дата звернення: 28.01.2025 р.).
9. Alexander Wrobel. Recognition of Protective Measures in Civil Matters in the European Union: the Case of Poland and Sweden. *Forum Prawnicze*. 2023. № 6(80). С. 68–80. URL: <https://ruj.uj.edu.pl/server/api/core/bitstreams/1f3b3c24-c19a-48a5-be14-ce3a21c82682/content> (date of access: 22.01.2025 р.).
10. Запобігання на протидію домашньому насильству. Офіційний веб-сайт «Безоплатна правнича допомога». 2024 р. URL: <https://legallaid.gov.ua/publikatsiyi/zapobigannya-ta-protidiya-domashnomu-nasyilstvu-2/> (дата звернення: 15.01.2025 р.).
11. Постанова Верховного Суду від 04.07.2019 р. у справі № 638/17813/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82826699> (дата звернення: 15.01.2025 р.).
12. Постанова Верховного Суду від 12 травня 2021 року у справі № 522/19426/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96822439> (дата звернення: 15.01.2025 р.).

Цибань Артем Андрійович

Цивільно-правовий та адміністративний аспект обмежувальних заходів протидії домашнього насильства: сучасний стан та перспективи розвитку

Наукова стаття присвячена дослідженню проблеми домашнього насильства під призмою цивільно-правового та адміністративно-правового аспекту та у контексті обраного євроінтеграційного вектору розвитку України застосовуючи окремі положення нормативно-правових актів Євросоюзу. В межах дослідження враховано фактор збільшення громадян України у країнах ЄС з метою отримання прихистку внаслідок повномасштабного вторгнення країною-агресором, що характеризує вказану проблему як транскордонну.

У роботі проаналізовані окремі заходи обмежувального характеру передбачені у Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» із врахуванням положень Регламенту (ЄС) 606/2013. Зазначено, що терміновий заборонний припис у сукупності із передбаченими заходами захисту потерпілої сторони не може розглядатися у контексті дії Регламенту (ЄС) 606/2013 в межах країни Європейського союзу через те, що належними та єдиними суб'єктом його застосування виступають підрозділи органів Національної поліції України шляхом оформлення відповідного документу, у той час як відповідно до Регламенту (ЄС) 606/2013, органи поліції не повинні вважатися належними суб'єктами видачі документу (сертифікату). У статті зазначається, що внутрішні нормативно-правові акти оперують термінами в яких опосередковано окреслюється, що звернутись із заявою про встановлення таких заходів є можливим якщо особа вже постраждала від домашнього насильства, тим самим ніби підкреслюючи унеможливлення їх превентивного застосування за наявності певних ризиків. Вказане співвіднесено із положенням Регламенту (ЄС) 606/2013 щодо необхідності законодавчого закріплення особи

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v056.2025.16>

Черевко Наталія Олександрівна,

кандидат наук з державного управління,

старший викладач кафедри публічного управління, права та гуманітарних наук

Херсонського державного аграрно-економічного університету

ORCID ID: 0000-0002-5456-8887

РОЗВИТОК ТРУДОВИХ ПРАВ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА НАЦІОНАЛЬНІ СИСТЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН

Постановка проблеми. Євроінтеграційний вектор розвитку України обумовлює необхідність адаптації національного трудового законодавства до стандартів трудових відносин у Європейському Союзі, що зумовлює потребу посилення наукових досліджень та аналізу основних засад функціонування трудового права ЄС. В умовах глобалізації ринку праці, економічного спаду та воєнного стану законодавець має гарантувати високий рівень захисту трудових прав працівників. Відтак, реформування трудового законодавства в Україні має відбуватися з урахуванням фундаментальних викликів. Таким чином, розвиток трудових прав набуває особливої актуальності в сучасних соціально-економічних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні наукові дослідження та публікації підтверджують, що захист трудових прав є важливим фактором для підтримки соціальної рівноваги та економічного розвитку. Так, Середа О.Г., досліджуючи право на працю в умовах Євроінтеграції, дійшла висновку, що саме держава, її система органів та інституцій, має забезпечувати механізм реалізації захисту прав та свобод людини і громадянина у трудовому праві. Кудлай В., Капінос Г.І. та Ларіонова К.Л. встановили взаємозв'язок трансформацій глобалізованої світової економіки та міжнародного ринку праці. Чернега В.М., аналізував роль профспілок у розвитку трудових правовідносин. У контексті порівняння норм міжнародного права і національного трудового законодавства В. Щербина встановив, що трудове законодавство України в частині надання юридичних гарантій працівникам, що вивільняються, має суттєві недоліки. Таким чином залишаються недостатньо дослідженими питання еволюції міжнародного трудового права від прийняття конвенцій Міжнародної організації праці до затвердження Хартії ЄС. Саме ці аспекти потребують подальшого аналізу та обґрунтування, що і є предметом даного дослідження.

Метою статті є аналіз розвитку міжнародного трудового права від прийняття конвенцій Міжнародної організації праці до затвердження Хартії ЄС та встановлення його впливу на національні системи правового регулювання трудових відносин.

Виклад основного матеріалу. Передумови розвитку трудових прав. Перші концепції демократії та прав людини виникли ще у V–VI століттях до н.е. в античних грецьких полісах. Платон, Сократ і Аристотель вперше висловили ідеї про нерозривний зв'язок між правами людини та верховенством закону в суспільстві. Засновані на принципах гуманізму, свободи, справедливості, рівності та толерантності, їх праці стали основою уявлень про державність.

Оскільки права і свободи людини є універсальними міжнародними правовими цінностями, які першочергово закріплені в міжнародних актах, виникла потреба у створенні загальних соціальних стандартів, що стало підґрунтям для формування сучасних міжнародно-правових механізмів. Першими спробами унормувати права людини стали Міжнародна угода про боротьбу з торгівлею білими рабами (1904 року) та Конвенція про рабство (1926 року).

Наприкінці XIX – початку XX століття значний прогрес питанні захисту прав меншин було досягнуто завдяки діяльності Ліги Націй. Вони вперше були офіційно включені до міжнародно-правової системи після завершення Першої світової війни. Версальський договір та інші пов'язані угоди підтвердили кордони держав переважно відповідно до націоналістичних принципів. Концепція самовизначення народів забезпечила звільнення меншин від різноманітних форм дискримінації – від фізичного переслідування до обмеження соціальних та економічних прав. Інформаційний розголос проблем меншин, що почався у XIX столітті, привернув увагу міжнародної спільноти та сприяв колективним діям проти утисків.

Проте, незважаючи на це, на початку ХХ століття будь-які заяви про порушення прав людини в інших державах часто сприймалися як втручання у внутрішні справи або посягання на суверенітет. Масштабні порушення прав людини під час війни стали каталізатором створення надійної системи їх захисту, зокрема на міжнародному рівні.

За результатами аналізу та систематизації міжнародних організацій та їх актів, що мають значний вплив на розвиток трудових прав можна виділити акти Міжнародної організації праці (МОП), акти Організації Об'єднаних Націй (ООН), Європейську конвенцію з прав людини (ЄКПЛ), Європейську соціальну хартію (ЄСХ) та Хартію Європейського союзу.

Міжнародна організація праці. Висхідною точкою для розвитку трудових прав можна вважати створення Міжнародної організації праці у 1919 році та прийняття її першої Конвенції про схвалення пропозицій щодо 8-годинного робочого дня або 48-годинного робочого тижня. З дати свого заснування МОП прийнято ряд конвенцій, проте ключовою подією у формуванні правової бази МОП стало ухвалення 18 червня 1998 року в Женеві Декларації основних принципів і прав у сфері праці, яка закріплює чотири фундаментальні права, що визначили подальший розвиток міжнародних стандартів праці: свобода об'єднання та ефективне визнання права на ведення колективних переговорів; ліквідація примусової та обов'язкової праці; скасування дитячої праці; ліквідація дискримінації у сфері праці та зайнятості.

Організація Об'єднаних Націй. Організація Об'єднаних Націй є міжнародною організацією, яка приймає норми права, у тому числі «м'якого права», що мають вплив на формування законодавства держав світу. 1966 року ООН прийнято Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, які стали правовою основою для формування чотирьох основних елементів трудових прав: заборони рабства та примусової праці, позитивних зобов'язань щодо гарантування прав дітей та недискримінаційного поводження, а також свободи об'єднання та мирного процесу.

Базисом для Пактів стала Загальна декларація прав людини. Її розробники відтворили ідею універсальності людських прав, їх глобального характеру, що не обмежується кордонами окремої держави чи, навіть, регіону. Не зважаючи на те, що при її прийнятті вісім держав утримались

від голосування, різна інтерпретація людських прав різними державами на момент ухвалення не заперечує їх універсального характеру.

У 1950 році західноєвропейські країни створили Європейський суд з прав людини, запровадивши один із найефективніших механізмів судового та правозастосовного захисту прав людини відповідно до Європейської конвенції з прав людини. Цей міжнародний договір закріплює ключові принципи, що стосуються трудових прав. Незважаючи на те, що первинна редакція Конвенції не передбачала прямого регулювання трудових та соціальних прав, Європейський суд з прав людини, використовуючи метод прецедентного права, розширив її застосування на сферу цих відносин.

Європейський Союз. Важливу роль у формуванні механізмів захисту прав людини в Європі відіграє Рада Європи, заснована 5 травня 1949 року. Відповідно до пунктів «а» та «б» статті 1 її Статуту, основним завданням організації є сприяння зміцненню єдності між державами-членами задля збереження та реалізації спільних ідеалів і принципів, а також забезпечення економічного та соціального прогресу. Для досягнення цих цілей Рада Європи використовує механізми міжурядових обговорень, розробки міжнародних угод та впровадження узгоджених заходів. Організація об'єднує 47 держав, включно з Україною, та у взаємодії з Європейським Союзом і Організацією з безпеки і співробітництва в Європі формує цілісну систему захисту прав людини.

Європейська соціальна хартія, прийнята у 1961 році та переглянута у 1996 році поділяє фундаментальні цінності нарівні з Європейською конвенцією з прав людини, водночас акцентує увагу на забезпеченні соціального добробуту, розвитку суспільної солідарності, рівних можливостей та активної участі громадян у соціально-економічному житті. Хартія є соціальною Конституцією Європи та у комплексі з ЄКПЛ формує дворівневу систему захисту соціальних прав людини в європейському правовому просторі.

Додатковий внесок у розвиток правозахисної системи зробила Хартія Європейського Союзу, урочисто проголошена у 2000 році. Цей документ є першим регіональним міжнародним актом, що комплексно регулює колективні та трудові права, які часто класифікуються як права третього покоління. Хартія ЄС розширює спектр соціальних гарантій та підвищує рівень захисту трудових прав, доповнюючи правові механізми, закладені в ЄКПЛ та ЄСХ.

У табл. 1 наведено співвідношення норм міжнародних документів щодо чотирьох основних трудових прав людини.

Європейська система соціальних прав має дворівневу структуру. На першому рівні Європейська конвенція з прав людини закріплює основоположні принципи свободи, поваги до людської гідності, недискримінації, доступу до правосуддя та верховенства права. На другому – Європейська соціальна хартія, яка зосереджена на забезпеченні соціального добробуту населення через розвиток суспільної солідарності, сприяння рівним можливостям та активній участі громадян у соціально-економічному житті.

Європейський комітет з соціальних прав визнав обопільну взаємодію між ЄКПЛ та ЄСХ: «Європейська соціальна хартія є міжнародним договором у сфері прав людини, спрямованим на імплементацію Загальної декларації прав людини в європейському регіоні як доповнення до Європейської конвенції з прав людини. У цьому контексті, враховуючи національні традиції держав-членів Ради Європи та їхню спільну прихильність до європейських соціальних цінностей, які не повинні ставитися під загрозу ані самою Хартією, ані її реалізацією, важливими завданнями є закріплення відданості фундаментальним цінностям, зокрема солідарності, недискримінації та залученню громадян до суспільного життя та визначення принципів, що гарантують рівномірне застосування прав, встановлених Хартією, у всіх державах-членах Ради Європи».

Європейський суд резюмує концепцію «еквівалентного захисту», запропоновану Хартією ЄС стосовно ЄКПЛ (Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi v. Ireland [GC] – 45036/98). З іншого боку, суд ЄС вважає ЄКПЛ частиною

правових конституційних систем держав-членів ЄС, проте законодавство ЄС все ж зберігає перевагу над національним (Friedrich Stork & Cie v High Authority of the European Coal and Steel Community). У рішенні в справі 36/75 Rutili ЄСПЛ вперше обґрунтував свою правову позицію прямим посиланням на ст. 8, 9, 10 та 11 ЄКПЛ, а також ст. 2 Протоколу № 4 до неї як на «систему керівних принципів, яких необхідно дотримуватися у рамках правопорядку співтовариств», що в подальшому сприяло визнанню ЄСПЛ в Європі. При цьому ЄСПЛ здійснив тлумачення терміну «еквівалентність» як співставність, а не ідентичність систем захисту прав людини (4/73 Nold). Таким чином, у питанні імплементації законодавства ЄС актуальним є паралельний захист прав.

Вплив та імплементація. Імплементація міжнародних норм у національне законодавство сприяє модернізації правового регулювання трудових відносин, що, своєю чергою, забезпечує ефективний баланс між інтересами роботодавців і працівників. Країни Західної Європи орієнтуються на ліберальну модель трудових відносин, що ґрунтується на гнучкості ринку праці та високому рівні соціального захисту. Водночас держави Центральної та Східної Європи, особливо ті, що пережили перехід від планової до ринкової економіки, впроваджують правові механізми, спрямовані на посилення соціальних гарантій та захисту трудових прав.

Нормативне закріплення права на працю також суттєво відрізняється залежно від правової системи та політичного устрою держав: у країнах із розвинутою демократичною традицією (Великобританія, Норвегія, Данія) це право розглядається як невід'ємне, таке, що не потребує додаткового законодавчого підтвердження, а його обмеження вважається неприйнятним. Водночас

Таблиця 1

Співвідношення норм міжнародних документів щодо основних трудових прав

	Заборона примусової праці	Заборона дитячої праці	Заборона дискримінації	Право на об'єднання
МОП	29 105	138 182	100 101	87 98
ООН	8	7 8 24	26	22
	5 6	10.3	7 (с)	8
ЄКПЛ	4	3 4	14 Протокол 12	11
ЄСХ	1.2	7.1-3 7.10	1.2 4.3 19.4-5, 20	5 6.1-2
Хартія ЄС	5	32	21	12

у тих країнах, що входили до складу соціалістичного табору, право на працю отримало широке конституційне закріплення, водночас основні труднощі виникають в контексті його ефективної реалізації та захисту.

Висновки. Дві європейські системи захисту прав людини взаємодіють між собою за допомогою європейських судів, уповноважених тлумачити Хартію ЄС та ЄКПЛ. І суд справедливості ЄС, і ЄСПЛ визнають ці договори загальною європей-

ською спадщиною. Міжнародні нормативні акти у сфері права на працю, регламентують спільне розуміння основ права для національних систем правового регулювання та є стандартами у сфері основних прав і свобод людини та громадянина.

Подальші дослідження у цій сфері пропонуємо присвятити імплементації зазначених стандартів в національне законодавство України, а також національним механізмам реалізації права на працю.

ЛІТЕРАТУРА:

- Cherevko N. Right to work under martial law: Legislative aspect in Ukraine. *Ūridičnij časopis Nacional'noї akademії vnutrišnih sprav*. 2024. Vol. 14, no. 3. P. 55–65. URL: <https://doi.org/10.56215/naia-chasopis/3.2024.55> (date of access: 15.03.2025).
- Cherneha V. M. Development of national labor law doctrine in early 3d millennium. *Juridical scientific and electronic journal*. 2023. № 3. C. 260–268. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/61> (дата звернення: 11.02.2025).
- Christensen H. BORN FREE AND EQUAL: The History of the Universal Declaration of Human Rights. *Advances in Social Sciences Research Journal*, 2020. 7(6). 112–117. <https://doi.org/10.14738/assrj.76.8334>
- Council of Europe. Digest of the case law of the European Committee of Social Rights: Parts I-IV. 2018. URL: <https://rm.coe.int/digest-2018-parts-i-ii-iii-iv-en/1680939f80>
- Duan F. The Universal Declaration of Human Rights and the Modern History of Human Rights. URL: <https://ssrn.com/abstract=3066882>
- EUR-Lex – 12016P/TXT – EN – EUR-Lex. *EUR-Lex – Access to European Union law – choose your language*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12016P/TXT> (date of access: 22.02.2025).
- EUR-Lex – 61958CJ0001 – EN – EUR-Lex. *EUR-Lex – Access to European Union law – choose your language*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:61958CJ0001> (date of access: 22.02.2025).
- EUR-Lex – 61973CJ0004 – EN – EUR-Lex. *EUR-Lex – Access to European Union law – choose your language*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:61973CJ0004> (date of access: 22.02.2025).
- EUR-Lex – 61975CJ0036 – EN – EUR-Lex. *EUR-Lex – Access to European Union law – choose your language*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:61975CJ0036> (date of access: 22.02.2025).
- HUDOC – European Court of Human Rights. HUDOC – European Court of Human Rights. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng/#%7B«itemid»:\[«002-3835»\]%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng/#%7B«itemid»:[«002-3835»]%7D) (date of access: 22.02.2025).
- International Court of Justice. (n.d.). Home. *International Court of Justice*. URL: <https://www.icj-cij.org/>
- International Labour Organization. (1920). Constitution of the International Labour Organisation and Standing Orders of the International Labour Conference. International Labour Organization. URL: https://webapps.ilo.org/public/libdoc/ilo/1920/20B09_18_engl.pdf
- Kapinos h., Larionova k. Status and prospects of labor market development in the conditions of transformation of society and economy of Ukraine. *Herald of Khmelnytskyi National University*. 2022. T. 302, № 1. C. 99–107. <https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-302-1-17> (дата звернення: 11.02.2025).
- Kelly J. B. National Minorities in International Law. *J. Int'l L. & Pol'y*. 1973. Vol. 253. P. 253–273.
- Klietsova N., Volchenko N., Kazban A. Scientific research on the right to work: a comparison of international experience and current practice of the ECtHR. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2021. No. 6. P. 210–215. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.6.34> (date of access: 22.02.2025).
- Kovnyi Y. Y. Historical aspects of the formation of legal regulation in the field of ethno-national politics. *Public Law*. 2022. Vol. 48, no. 4. P. 228–234. DOI: <https://doi.org/10.32782/2306-9082/2022-48-26> (дата звернення: 21.01.2025).
- Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. (n.d.). Human Rights Council. United Nations. URL: <https://www.ohchr.org/en/hrbodies/hrc/home>
- Shcherbyna V. The ILO Acts and Labour Legislation of Ukraine: legal comparative analysis of norms and standards. *Public Law*. 2019. № 35. C. 74–91. <https://doi.org/10.37374/2019-35-09> (дата звернення: 11.02.2025).
- Shelever N. V. The principle of justice in the philosophy of ancient philosophers. *Herald of Zaporizhzhia National University. Jurisprudence*. 2020. Vol. 2, no. 4. P. 33–39. <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-4.2-05> (date of access: 22.02.2025).
- The Council of Europe: guardian of Human Rights, Democracy and the Rule of Law for 700 million citizens – Portal – www.coe.int. Portal. URL: <https://www.coe.int/en/web/portal/home> (date of access: 22.02.2025).
- United Nations Economic and Social Council. (n.d.). About ECOSOC. United Nations. URL: <https://ecosoc.un.org/en>
- United Nations Security Council. (n.d.). About the Security Council. United Nations. URL: <https://main.un.org/securitycouncil/en>
- United Nations. (n.d.). About the General Assembly. United Nations. URL: <https://www.un.org/en/ga/about/index.shtml>
- United Nations. (n.d.). United Nations Secretariat. United Nations. URL: <https://www.un.org/en/about-us/secretariat>
- University of Minnesota Human Rights Library. Human Rights Library-University of Minnesota. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/instreet/whiteslavetraffic1904.html> (date of access: 22.02.2025).
- University of Minnesota Human Rights Library. Human Rights Library- University of Minnesota. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/instreet/flsc.htm> (date of access: 22.02.2025).
- Борисюк І. Е. Конвенції Ради Європи та законодавство України у сфері захисту прав дитини: проблеми співвідношення. 2021.

28. Бочарова Н. В., Шкабаро В. М. Принципи і пріоритети ради Європи щодо захисту прав людини в інформаційному суспільстві. Publishing House "Baltija Publishing". 2021.
29. Декларація МОП основних принципів та прав у світі праці. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_260#Text (дата звернення: 22.02.2025).
30. Європейська соціальна хартія (переглянута). Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 22.02.2025).
31. Європейська соціальна хартія (переглянута). Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 22.02.2025).
32. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 22.02.2025).
33. Конвенція про обмеження тривалості робочого часу на промислових підприємствах до 8 годин на день та 48 годин на тиждень N 1. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_155#Text (дата звернення: 22.02.2025).
34. Кудлай В. Міжнародний ринок праці в умовах глобалізації та диджиталізації: тренди та перспективи. Галицький економічний вісник. 2024. Том 88. № 3. С. 13–19. https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2024.03.013
35. Кучук, А. (2021). Прийняття Загальної декларації прав людини: історичний аспект. Консенсус, (1), 106–114. <https://doi.org/10.31110/consensus/2021-01/106-114>
36. Микієвич Л., Ковалів М. Хартія європейського союзу про основоположні права в європейській системі захисту прав людини. Івана Красницького, 58.
37. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 22.02.2025).
38. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 22.02.2025).
39. Петросян К. Європейська соціальна хартія як джерело права соціального забезпечення. Правові засоби забезпечення та захисту прав людини: вітчизняний та зарубіжний досвід : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2023. С. 122–126.
40. Посашева Д., Предместніков О. Розвиток міжнародного права з прав людини та його вплив на національну законодавчу систему. Collection of Scientific Papers «SCIENTIA», 2023. (May 19, 2023; Berlin, Germany), 46–50. URL: <https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/993>
41. Рим О. М. Трудове право Європейського Союзу та його вплив на розвиток трудового права України. Дисертація. Львів: ЛНУ, 365. 2021.
42. Середа О. Г. Державно-правовий механізм захисту прав працівників в умовах інтеграції України до Європейського Союзу : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05 / О. Г. Середа ; наук. кер. С. М. Прилипка ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2019. 39 с.
43. Слома В. М. Акти МОП як джерела трудового права. In The 1th International scientific and practical conference "Current issues of science and integrated technologies"(January 10-13, 2023) Milan, Italy. International Science Group. 2023. 799 p. (p. 229).
44. Харитонов Р. Ф., Гроза А. Місце Ради Європи в міжнародній системі захисту прав людини. Нац. ун-ту» Од. юрид. акад. 2022.

Черевко Наталія Олександрівна

Розвиток трудових прав та його вплив на національні системи правового регулювання трудових відносин

На початку XX століття масштабні порушення прав людини під час війни стали каталізатором створення надійної системи їх захисту, зокрема на міжнародному рівні.

За результатами аналізу та систематизації міжнародних організацій та їх актів, які мають значний вплив на розвиток трудових прав, можна виділити акти Міжнародної організації праці, акти ООН, Європейську конвенцію з прав людини, Європейську соціальну хартію та Хартію Європейського Союзу.

Відправною точкою розвитку трудових прав можна вважати створення в 1919 році Міжнародної організації праці та прийняття 18 червня 1998 року в Женеві Декларації основоположних принципів і прав у сфері праці. Акт закріплює чотири фундаментальні права, які визначили подальший розвиток міжнародних трудових стандартів: свобода асоціації та ефективне визнання права на ведення колективних переговорів; ліквідація примусової та обов'язкової праці; скасування дитячої праці; усунення дискримінації у сфері праці та зайнятості.

Розробники Загальної декларації прав людини відтворили ідею універсальності прав людини, їх глобального характеру, який не обмежений кордонами окремої держави чи навіть регіону. Важливу роль у формуванні механізмів захисту прав людини в Європі відіграє Рада Європи, яка об'єднує 47 держав, у тому числі й Україну, і у співпраці з Європейським Союзом та Організацією з безпеки та співробітництва в Європі формує цілісну систему захисту прав людини.

Європейська соціальна хартія поділяє фундаментальні цінності нарівні з Європейською конвенцією з прав людини, водночас наголошуючи на забезпеченні соціального добробуту, розвитку соціальної солідарності, рівних можливостей та активній участі громадян у соціально-економічному житті. Хартія у поєднанні з ЄКПЛ формує дворівневу систему захисту соціальних прав людини в європейському правовому просторі.

Додатковий внесок у розвиток системи прав людини зробила Хартія Європейського Союзу, яка є першим регіональним міжнародним актом, який комплексно регулює колективні та трудові права, які часто відносять до прав третього покоління. Хартія ЄС розширює коло соціальних гарантій та підвищує рівень захисту трудових прав, доповнюючи правові механізми, встановлені в ЄКПЛ та ЄСК.

У статті розглянуто основні міжнародні нормативні акти трудового права від конвенцій Міжнародної організації праці до Хартії Європейського Союзу. Проаналізовано етапи розвитку міжнародного трудового законодавства, окрему увагу зосереджено на ролі Європейської соціальної хартії та Європейської конвенції з прав людини у формуванні національного трудового законодавства країн Європи, а також їх співвідношення між собою.

Ключові слова: Європейська соціальна хартія, соціальні права, трудові права, соціальне забезпечення, соціальний захист, Рада Європи, імплементація, європейські стандарти, трудове право, євроінтеграція.

Cherevko Nataliia

The development of labor rights and its impact on national systems of legal regulation of labor relations

At the beginning of the 20th century, large-scale violations of human rights during the war became the catalyst for the creation of a reliable system of their protection, in particular at the international level.

According to the results of the analysis and systematization of international organizations and their acts, which have a significant impact on the development of labor rights, we can distinguish the acts of the International Labor Organization, the acts of the United Nations, the European Convention on Human Rights, the European Social Charter and the Charter of the European Union

The starting point for the development of labor rights can be considered the creation of the International Labor Organization in 1919 and the adoption of the Declaration of Fundamental Principles and Rights at Work on June 18, 1998 in Geneva. The act enshrines four fundamental rights that determined the further development of international labor standards: freedom of association and the effective recognition of the right to collective bargaining; the elimination of forced and compulsory labor; the abolition of child labor; the elimination of discrimination in the field of labor and employment.

The developers of the Universal Declaration of Human Rights recreated the idea of the universality of human rights, their global nature, which is not limited by the borders of a single state or even a region. An important role in the formation of mechanisms for the protection of human rights in Europe is played by the Council of Europe, which unites 47 states, including Ukraine, and in cooperation with the European Union and the Organization for Security and Cooperation in Europe forms a holistic system for the protection of human rights.

The European Social Charter shares fundamental values on a par with the European Convention on Human Rights, while at the same time emphasizing the provision of social welfare, the development of social solidarity, equal opportunities and active participation of citizens in socio-economic life. The Charter, in conjunction with the ECHR, forms a two-level system for the protection of social human rights in the European legal space.

An additional contribution to the development of the human rights system was made by the Charter of the European Union, which is the first regional international act that comprehensively regulates collective and labor rights, which are often classified as third-generation rights. The EU Charter expands the range of social guarantees and increases the level of protection of labor rights, complementing the legal mechanisms established in the ECHR and the ESC.

The article examines the main international normative acts of labor law from the conventions of the International Labor Organization to the Charter of the European Union. The stages of development of international labor law are analyzed, special attention is paid to the role of the European Social Charter and the European Convention on Human Rights in the formation of national labor legislation of European countries, as well as their relationship with each other.

Key words: European Social Charter, social rights, labor rights, social security, social protection, Council of Europe, implementation, European standards, labor law, European integration.

НОТАТКИ

Підписано до друку: 19.05.2025 р.
Формат 60х84/8. Гарнітура Franklin Gothic.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 12,32.
Замов. № 0425/325. Наклад 150 прим.

Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.